

Віктор Горобець

Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні

Сотник новгород-сіверський
проти гетьмана Війська Запорозького,
1715–1722

Київ – 2016

Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — 288 с.

Відповідальний редактор: академік НАН України *Валерій Смолій*

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України*

У фокусі дослідження знаходяться конфліктні взаємини всередині влади Гетьманської держави першої чверті XVIII ст. Послідовно і скрупульозно аналізуючи довготривалу судову і позасудову тяжбу представника нижчої, сотенної адміністрації Федора Лісовського з главою гетьманського уряду Іваном Скоропадським, розкриваючи численні прояви ігнорування козацьким сотником розпоряджень і наказів гетьмана, автор шукає відповіді на питання: якою була модель організації влади в гетьманській Україні та якими були способи взаємодії її окремих ланок? в якій мірі поведінка сотника була унікальною, а в якій цілком органічно вписувалась у звиклу парадигму владних відносин Гетьманату? як можна охарактеризувати дієвість гетьманської влади, якщо вона допускала такі прояви свавілля, та, головне, чим можна їх пояснити? Пошук відповідей на ці та інші, їм подібні, питання дозволяють по-новому оцінити характер владних відносин в козацькому Гетьманаті, всерйоз підважуючи при цьому хибні уявлення про них, як про своєрідну ідилічну симфонію влади та соціуму, в якій домінують виборність козацької старшини, її справедливе панування над підвладними та одночасне пошанування владців, котрі стоять на ієрархічній драбині Гетьманської держави вище за них.

Книгу написано переважно на архівних судових матеріалах Генеральної військової канцелярії, матеріалах листування гетьманського уряду з царською владою та місцевою козацькою адміністрацією.

Дослідження стане в нагоді як професійним історикам і студентам, що засвоюють фах, так і широкому колу читачів, зацікавлених історією ранньомодерної України.

Зміст

Вступ	5
Глава 1. Сотницький уряд у структурі владних відносин Гетьманату	13
Глава 2. «Аки во Израили Фараона себе поставляет», Честолюбець, конокрад, п'яниця і «забойця» на чолі Гадяцької протопопії	46
Глава 3. «Похищение брака», богохульство та шахрайство. «Гріхи розмаїтї» з ранньої біографії Федора Лісовського	57
Глава 4. З протопопів у сотники. Соломонова мудрість царського присуду двоєженцю	84
Глава 5. На чолі Новгород-Сіверської сотні: «Осятрини и иншой риби, мяса, вин и всяких речей з ратуши до двору свого берет»	90
Глава 6. Антологія сотницького беззаконня за матеріалами розслідування 1718 р.	114
Глава 7. «Розиск» завершено, провини доведено... корогву повернуто, зловживання продовжуються	159
Глава 8. Спроба реваншу: петербурзька протестація Федора Лісовського 1721 р.	178
Глава 9. Жіночий слід трагічного фіналу кримінальної саги	220

Глава 10. Посмертні судові тяжби сотника-свавільця	251
Про приваби життя «за» царя, безсилля гетьманської влади та обмеженість дослідницьких можливостей історика (Прикінцеві спостереження)	273

Вступ

Стереотипні уявлення про владні відносини в козацькому Гетьманаті в часи, що настали вже по утихомиренні так званої «Руїни»¹, в добу відносної стабілізації суспільного життя в

¹ Історичний термін, а радше історико-літературне кліше «Руїна» не надто точно передає зміст епохи, що в академічних виданнях позначається поняттям «Громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років», але в цьому випадку видається цілком прийнятним для того, аби відтінити стан суспільного заспокоєння від попередньої доби неспокою. — Про більш адекватне історіографічне позначення доби див.: *Горобець В.М.* Громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років // *Енциклопедія історії України.* — Т. 2. — К., 2004. — С. 216–218.

В історичних текстах, що продукувалися в канцеляриях Гетьманату в першій половині XVIII ст., слово «руїна» зустрічалося переважно в поєднанні з означенням «шведська» — «в мимошедшую шведскую руину именовані его порабовано». — Див.: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку / Український архів. — Т. 4. — К., 1931. — С. 4.

Полеміку ж приводу вживання терміну «Руїна» в науковій літературі див.: *Горобець В.* Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці): Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998 // Український гуманітарний огляд. — Вип. 2. — К., 1999; *Чухліб Т.* «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави (Спроба започаткування наукової дискусії щодо історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 4. — К., 2004. — С. 473–480; *Яковлева Т.* Украина в XVII в.: руина, революция? // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). —

Україні, як про таку собі до певної міри ідилічну картину, де домінують сюжети вільного обрання на старшинські уряди на загальних військових радах, наступного за цим підконтрольного виборцям урядування цих — вільно обраних — владців над своїми товаришами в сотнях і полках, з одночасною їх підзвітністю старшині, котра стоїть на вищому за них ієрархічному щаблі, насправді дуже різниться від тих реалій, що раз-по-раз проступають з історичних джерел тієї порівняно спокійної, але все ж не такої вже й ідилічної доби.

На те, що реальна владна буденність у Гетьманаті могла відверто дисонувати з цією «хрестоматійною», «правильною» схемою, зокрема, в опції взаємин поміж різними гілками влади, вказує ціла низка судових справ, що спорадично з'являлися в судовій практиці кінця XVII — першої половини XVIII ст. й нерідко тяглися не те що роками, а цілими десятиліттями. Переважна більшість з них, звичайно ж, віддзеркалювала складнощі налагодження порозуміння поміж козацькими старшинами та рядовим козацтвом і поспільством, або ж розкривала перипетії судових змагань козацьких старшин і державців за землю і підданих².

Вип. 5. — К., 2005. — С. 667–674; Чухліб Т. «Руїна» як історичний та історіографічний термін: проблема різночитання // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — Вип. 116. — К., 2013. — С. 55–59.

² Зокрема, в історіографію вже введено справи, що стосуються майнових конфліктів поміж Полуботками, Свічками, Лісовськими, Милорадовичами, Чарнишами, Апостолами, Марковичами, Полетиками, Галаганами тощо. — Наприклад, див.: *Стороженко Н.В.* Полуботок или Свечка? (Епизод из истории малороссийского землевладения второй половины XVII в.). Киев. старина. — 1890. — Т. 31, № 12. — С. 434–447; тощо. Крім того, в архівосховищах зберігається чимало матеріалів, що

Утім, у поле зору козацької Феміди інколи потрапляли й справи, пов'язані з конфліктами всередині самої влади, причому, не обов'язково лише ті, що були спровоковані непорозуміннями на матеріальному ґрунті, а й такі, що зачіпали власне саму сферу адміністрування. Зокрема, й конфлікти між тими членами старшинської корпорації, які не просто були окремими ланками однієї владної системи, а й перебували в жорсткому субординаційному зв'язку, і через це, за логікою речей, мали діяти якщо не синхронно й в унісон, то, принаймні, без відвертого демонстрування зневаги нижчого владного інституту до розпоряджень і застережень вищого.

Наскільки значним міг бути рівень виходу нижчого за статусом урядника з орбіти владного впливу вищої інстанції та яким міг бути ступінь запеклості конфліктної ситуації всередині козацької влади, породженої саме такими діями свавільця,

розкривають зміст подібних конфліктів у середовищі козацьких старшин. — Наприклад, див.: *Справа про майнові суперечки глухівського сотника, правителя Генеральної військової канцелярії, генерального осавула Івана Мануйловича і його дочки Васси з жителями Ніжинського, Стародубського і Лубенського полків (1686–1736) // Центральний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 33. — 129 арк.; Справи про майнові суперечки ніжинського полковника Лук'яна Жураківського з жителями Ніжинського полку (1714–1725) // ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1. — Спр. 33, 129 арк.; Справа про майнові суперечки сотника Погарської сотні Семена Соболевського з жителями Стародубського полку та його усунення з посади сотника (1723–1736) // ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 117а. — 125 арк.; Справа про майнові суперечки генерального обозного Якова Лизогуба та його родичів з жителями Чернігівського та Прилуцького полків (1714–1738) // ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 119. — 73 арк.; Справа про майнові суперечки полтавського полковника Івана Черняка з військовим товаришем Василем Кочубеєм та іншими жителями Полтавського полку (1712–1721) // ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 121. — 136 арк.; та ін.*

і, відповідно, якими довготривалими і виснажливими ставали розгляди таких справ у судах Гетьманату та Російської держави, вельми наочно демонструють матеріали низки резонансних судових справ. Наприклад, не може в цьому контексті не дивувати надмірна нахабність новомлинського сотника Ніжинського полку Григорія Шишкевича, котрий серед інших виявив своєї відвертої демонстрації зневаги до інституту гетьманської влади вдавався до обзивання ясновельможного регіментаря «скурвиним сином», не кажучи вже про брудну лайку на адресу іншої вищої козацької старшини: «по матери пана полковника (лубенського) и пана судью генерального»³.

Не менш запеклим був і конфлікт поміж різними гілками владної вертикалі та судове розслідування з цього приводу, що тягнулося впродовж майже всіх 40-х — початку 50-х рр. XVIII ст. між миргородським полковником Василем Капністом і старшиною нижчого, сотенного, рівня — спочатку архангельським отаманом, а згодом цибулевським сотником Миргородського полку Давидом Звенигородським⁴.

³ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... 1708–1717 рр., спр. 201: Розиск про сварку сотника Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорія Шишкевича зі священником Михайлом. 1716 р.; спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... 1717–1732 рр.; та ін. Авторське бачення цієї проблеми див.: *Горобець В.* «Образа гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 11. — К., 2015. — С. 210–253.

⁴ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 1, спр. 371, спр. 270, спр. 408 тощо. Авторське прочитання цієї конфліктної справи див.: *Горобець В.* Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник

Утім, герой цієї нашої розповіді — новгород-сіверський сотник у 1715–1721 рр. Федір Лісовський — все ж посідає особливе місце на Олімпі сумнівної слави владного свавілля та беззаконня Гетьманату. Адже, на відміну від переважної більшості козацьких старшин низового рівня, імена яких вже довелося згадати на початку, але які є знаними лише для дуже вузького кола фахівців з історії Гетьманату, Федора Лісовського представляти не надто й потрібно. Без перебільшення можна твердити, що завдяки перу Олександра Лазаревського, Сергія Моравського, Ореста Левицького та інших істориків і популяризаторів вітчизняної історії⁵ його ім'я не лише широко увійшло в історіографічне представлення української минувшини. Лісовський, вочевидь, є найбільш відомим персонажем козацької історії саме такого рангу і такої «слави» — несучи службу у Війську Запорозькому лише в ранзі сотника Новгород-Сіверської сотні Ніжинського полку та не взявши участі в жодній з резонансних битв чи поході, тим не менше за своєю

миргородський *versus* сотник цибулевський // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. — Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. — К., 2012. — С. 253–286.

⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 197–206; Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. № 9. — С. 427–454; Т. 35. — № 10. — С. 22–57; Левицький О. З розстриги сотник // Літературно-Науковий Вістник. — 1918. — Кн. 1. Авторське бачення постатті Федора Лісовського на тлі владних взаємин Гетьманату часів урядування Івана Скоропадського представлено у статті: Горобець В.М. Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу: гетьман Скоропадський vs сотник Лісовський, 1715–1722 // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 11. — К., 2014.

пізнаваністю старшина може конкурувати з багатьма козацькими урядниками значно вищого рангу. Ба навіть більше — його ім'я стало прозивним в контексті характеризування методів урядування козацькими адміністраторами з неприхованим нехтуванням при цьому буквою закону й ігноруванням наказів гетьманської влади.

Але, навіть беручи до уваги унікальну — як для історії Гетьманату — розтиражованість образу новгород-сіверського сотника Федора Лісовського та теми його масштабних зловживань службовим становищем і нехтувань розпорядженнями гетьманської влади, вважаю за потрібне все ж присвятити цьому персонажу окрему книгу, оскільки без нього, без окремої документальної розповіді про його методи управління Новгород-Сіверською сотнею картина конфліктності в старшинському середовищі Гетьманату нижчого рівня буде відверто неповною. Адже, хоч історіографія й накопичила неабиякі досягнення в царині реконструкції життєвого шляху та службового піднесення, а разом і службових зловживань Лісовського, але десятки справ та сотні позовів і свідчень, що їх містять численні томи судових розглядів, що порушувались в різні часи проти цього, безперечно, вельми колоритного персонажа козацької історії (а це сумарно понад півтисячі аркушів!)⁶,

⁶ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовкого жен от позоставих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1715 года произвождение начатое. — 138 арк.; спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни,

надають досліднику не лише сприятливу можливість для того, аби детально простежити особисту історію конкретного козацького урядника сотенного рівня, а й поглянути на проблему значно ширше, зокрема під кутом зору функціонування струк-

второбрачної Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показаних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — 129 арк.; спр. 153б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показаних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1721 года произвождение начатое. — 126 арк.; спр. 153в: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показаних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1724 года произвождение начатое. — 101 арк.; спр. 153г: Справа про захоплення Федором Лисовським, сотником Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку приватного і громадянського майна жителів сотні, про побиття їх, про двоєженство... (1725–1727). — 100 арк.; спр. 350: Супліка козака м. Новгород-Сіверського Василя Яковича про взяття його під протекцію від переслідувань сотника Лисовського. 1719 р. — 3 арк.; спр. 336: Відкритий лист новомлинському сотнику Григорію Шишкевичу про повернення ним захоплених ґрунтів жителям сотні, про заборону використання праці козаків і міщан у приватному господарстві, про заборону міняти міську і сільську старшину без відома вищих органів влади (чернетка). 15 травня 1719 р. — 3 арк. (хоч у назві згадано про новомлинського сотника, але насправді мова йде в документі про Ф. Лисовського) тощо.

тури та механіки організації владних відносин в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. Звичайно ж, маючи при цьому на увазі специфічність судових позовів як джерела інформації, а, відтак, і вкрай обережно та критично ставлячися до тих свідчень, які вони містять у собі.

Насамкінець не можна оминати увагою й ту обставину, що подані на Федора Лісовського скарги та порушені з цього приводу судові справи містять надзвичайно багато зразків не канцелярської, а образної, живої й емоційної давньоукраїнської мови, наповненої порівняннями, цікавими лексичними фігурами, метафорами. Більше того, в судовому діловодстві Гетьманату знайдеться не так уже й багато персонажів, котрі б удостоїлись того, щоб сучасники, розвінчуючи їхні «подвиги», присвятили їм навіть віршовані словесні форми. Проступки ж і зlodіяння Федора Лісовського — чи то справжні, чи то «приправлені» недоброзичливою фантазією опонентів і ворогів — такої сумнівної честі удостоїлись...

Глава 1.

Сотницький уряд у структурі владних відносин Гетьманату

Перед тим, як вести мову про особливий стиль урядування Федора Лісовського на чолі Новгород-Сіверської сотні й спробувати побачити ці самі особливості, доречно хоч би побіжно реконструювати модель сотенного правління Гетьманату загалом, причому, саме в ті часи, про які йтиметься далі в книзі, з акцентуванням уваги все ж на традиційних, «правильних» елементах організації владного буття.

Отож, адміністративний поділ Гетьманату або Української козацько-гетьманської держави, як уже доводилось констатувати раніше⁷, дублював іррегулярну структуру козацького війська: територіальні одиниці — полки, сотні, курені — відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи в цей спосіб максимально швидку мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій. Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався саме від потреб оперативної мобілізації збройного люду. Зокрема, мобілізаційний принцип використовувався і при організації повітово-воеводської структури Великого князівства Литовського та

⁷ Див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009. — 271 с.

Корони Польської⁸. Зауважимо також, що при становленню полково-сотенного устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, формування яких розпочалося ще на початку XVII ст., а на переломі 1625–1626 рр., під час складання гетьманом Михайлом Дорошенком козацького реєстру було зафіксовано існування шести військово-територіальних одиниць з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах. Трохи згодом, у першій половині 30-х рр. XVII ст., відбувається становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків, до яких уже в роки революційних потрясінь середини XVII ст. додається ціла низка нових⁹. Відтак, до певної міри можна погодитись із думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме старостинським поділом. Відповідно, Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський — на місці однойменного Білоцерківського і т.д.¹⁰ Щоправда, сумніви викликають категоричні твердження стосовно того, що співпадали навіть межі старих і нових адміністративних одиниць, а заслугою гетьманського уряду стала лише заміна старих назв «староства» новими — «полки»¹¹. Адже новаційний підхід уряду Богдана Хмель-

⁸ Див.: Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 202.

⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 44.

¹⁰ Див.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. — Одесса, 1909. — С. 30.

¹¹ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. — Одесса, 1909. — С. 30.

ницького при закладенні нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі проявилася в тому, що накази козацького регіментаря з його резиденції швидко доходили до місцевих урядників¹².

Упродовж історії існування Гетьманату кількість полків коливалась у доволі широких межах: від 20-ти полків, за інформацією одних джерел, до — 35-ти, згідно з іншими (називались також показники і в 30, 27, 22 тощо)¹³. В останній чверті XVII — середині XVIII ст. на Лівобережжі існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. За своєю територією полки були неоднорідними. Старі «дореволюційні» полки — Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський — займали простір у 2–3 тис. кв. км. Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський — аж понад 30 тис. кв. км.

Території полків поділялись на сотні, кількість яких суттєво різнилася. Так, згідно Реєстру Війська Запорозького 1649 р., вона коливалася від 8 сотень у Чернігівському полку, до 23 у Білоцерківському та 22 — у Брацлавському. Не поодинокими

¹² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / Вид. друге. — Львів, 1990. — С. 230.

¹³ Див.: Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.І. Дзира. — К., 1971. — С. 22.

були й випадки передачі тієї чи іншої сотні чи групи сотенних одиниць з одного полку до іншого.

Доволі нерівномірно виглядають полки і сотні й щодо кількості козаків і посполитих, що їх населяли. Так, якщо до компуту Чернігівського полку було записано 997 козаків, а Ніжинського — 991, то Корсунський полк об'єднував у своїх лавах 3 тис. 472 реєстровці, а Чигиринський — 3 тис. 222. Або ж, коли Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічують триста і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже чотириста вояків (382 особи), то Ситницька сотня Корсунського полку — лише 48, Микитина сотня Черкаського полку — 50, полкова сотня Київського полку — взагалі 8¹⁴.

Очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав полковник. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни була досить таки поважною. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу — в силу різних обставин: як іманентних, так і привнесених ззовні.

При управлінні ввіреним йому полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду — полковий обозний, полковий суддя, полковий осавул, полковий писар і полковий хорунжий, тобто відсутнім є лише уряд бунчужного, натомість

¹⁴ Сотенно-полковий устрій Гетьманщини // Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. До друку О.В. Тодійчук та ін. — К., 1995. — С. 500–503.

згадки про інститут полкового хорунжого у джерелах регулярно зустрічаються від середини XVII ст., коли уряд хорунжого генерального ще не став постійно діючим. У першій чверті XVIII ст. в переписних книгах окремих полків надібуємо згадки про уряд «праперщика полкового»¹⁵, що, вочевидь, є аналогом саме генерального бунчужного. Крім того, до числа полкової старшини іноді потрапляють й «арматний осавул», й «арматний хорунжий»¹⁶.

Модель адміністративного устрою полку дублювалась на сотенному рівні, де владні повноваження реалізували виборні сотники, котрі опиралися при цьому на сотенну старшину — городского отамана, сотенного осавула (або ж декількох осавулів чи осавула і підосавула), сотенного хорунжого та сотенного писаря.

Допоміжним органом низової адміністрації були місцеві ради, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ¹⁷.

¹⁵ Див.: Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атаманов и рядовых козаков... року 1723. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України (Далі — ІР НБУ). — Ф. І. № 54479. — Арк. 6 зв.

¹⁶ Компут всего полку Полтавского... року 1719. — ІР НБУ. — Ф. І. № 54480. — Арк. 2; Видение полкового города Полтавы... сего 1732 года юля 16. — ІР НБУ. — Ф. І. № 54335. — Арк. 1.

¹⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 252–255, 269–270. Щоправда, М.Слабченко, розглядаючи структуру сотенного управління Гетьманату у другій половині XVII–XVIII ст., обмежувався згадками лише про сотника, городского отамана, писаря і курінного отамана. — Див.: Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении. — С. 126.

До того ж в розпорядженні сотника перебував певний штат служителів: осавульців, городничих, гайдуків, комнатників, упокоєвиків, сторожів, які виконували різні поліційні функції, стежили за дотриманням порядку в сотні, залучались до збору податків тощо.

Соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації низового рівня. Збереглося цікаве свідчення з цього приводу з часів гетьманування Богдана Хмельницького — заява козацького сотника, а в майбутньому впливового лівобережного полковника Пилипа Уманця, датована початком 1650-х рр.: «А тепер у нас за ласкою Божою [...] тут у всім краю сіверському ні воєводи, на старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»¹⁸.

Щоправда, ведучи мову про соціальний престиж від посідання сотницької посади, варто сказати й про те, що останній значною мірою залежав і від місця урядування старшини. Зокрема, традиційно високими були маркери соціальної престижності від посідання сотницьких урядів в гетьманських резиденціях — спочатку Чигирині, згодом Гадячі, Батурині, Глухові. Так, наприклад, сотником чигиринським був син гетьмана Богдана Хмельницького Тиміш, котрому батько мав намір з часом передати гетьманську булаву. Або ж сотницький уряд у Батурині, коли гетьманська резиденція знаходилася саме в цьому місті, в різний час посідали такі впливові в козацькому середовищі старшини як: майбутній київський і стародубський полковник Григорій Карпович Коровка-Вольський, майбутній ніжинський полковий обозний і наказний полковник чернігів-

¹⁸ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 232.

ський Василь Болдаківський, а також такі доволі заслужені старшини як: Степан Окша, Іван Бутович, Ярема Андрієвич та Дмитро Нестеренко¹⁹. Не менш впливовими при гетьманському дворі та в Гетьманаті загалом були глухівські сотники — представники династій Жураківських, Туранських й Уманців, Андрій Маркович, Іван Мануйлович, котрі в різний час очолювали козацькі полки, як генеральні старшини входили до складу гетьманського уряду або й очолювали його в якості так званого «правителя» (мається на увазі Іван Мануйлович)²⁰.

Так само доволі впливовими були й позиції сотників у полкових центрах. І саме сотників полкових сотень зазвичай за відсутності повного полковника призначали наказними полковниками, з них рекрутували до складу полковницької корпорації, генеральних і полкових старшин. До прикладу, у Чернігівській міській сотні сотник Станіслав Кохановський виконував обов'язки наказного чернігівського полковника, Василь Дунін-Борковський — повного полковника чернігівського та генерального обозного, Леонтій Полуботок — полковника переяславського та генерального осавула, Василь Томара — наказного чернігівського полковника.

Вочевидь, крім перерахованого вище наближення до центру осідку гетьманського та полкових урядів, на соціальний статус того чи іншого сотника впливали й такі чинники як: кількість козаків у сотні, рівень господарського розвитку регіону та

¹⁹ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Киев, 1908. — Т. 1. — С. 122; Т. 2. — С. 402; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 244, *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 156–157.

²⁰ *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 164–165; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.

перспективність його піднесення у майбутньому, задіяність старшини у військовій, дипломатичній і судовій діяльності гетьманського проводу (зокрема, особливим статусом тут були наділені так звані Засеймські сотні Ніжинського полку, козаки яких у походах формували своерідну лейб-гвардію гетьмана).

Аналізуючи персональний склад старшин, що посідали сотницькі уряди, не важко помітити, що вже в першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманною мобільність. У межах усього Гетьманату з кінця XVII ст. сформувалось чимало сотницьких династій, які передавали владу від батька до сина впродовж багатьох поколінь, а, отже, багатьох десятиліть. Так, наприклад, в Борзненській сотні упродовж 1654–1773 рр. сотницьку владу утримували Забіли, в Мглинській в 1669–1732 рр. — Єсимонтовські, в Топальській в 1669–1782 рр. — Рубці, в Лохвицькій в 1679–1727 рр. — Гамалії, в Олишківській в 1680–1773 рр. — Шрамченки, в Городиській в 1687–1766 рр. — Петровські, в Ічнянській в 1687–1752 рр. — Стороженки, в Срібнянській в 1688–1755 рр. — Троцини, у Варвинській в 1689–1763 рр. — Тарнавські, у Шептаківській в 1692–1777 рр. — Манківські, в Дивицькій в 1694–1767 рр. — Селецькі, в Хорольській в 1701–1760 рр. — Родзянки, в Конотопській в 1707–1750 рр. — Костенецькі тощо²¹.

У деяких сотнях старшинам не вдалося фундувати настільки розгалужені династії, які спромоглися втримувати у своїх руках владу впродовж багатьох поколінь, але принаймні випадків передачі влади від батька сину джерелами фіксується вельми багато. Скажімо, колишній чигиринський полковник Яків Корицький після того, як перейшов з правого на лівий берег

²¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. — С. 116.

Дніпра, посів уряд опішнянського сотника, який згодом успішно передав своєму сину Роману. Так само й інший представник високопоставленої старшини Правобережного Гетьманату, колишній полковник Корсунського полку Федір Кандиба, посівши на Лівобережжі уряд конотопського сотника з часом передав його сину Андрію²².

Крім цих очевидних проявів nepotizmu, коли родинні зв'язки помітні вже з переліку прізвищ сотників, варто пам'ятати й про численні випадки не такого вже зримого прояву цієї тенденції, коли сотенний уряд переходив «у спадок» від діда до внука, а останній вже мав інше, батьківське, прізвище. Відомі й випадки, коли навіть за прізвищами батька й сина важко ідентифікувати їх, як родичів першого рівня спорідненості. У цьому сенсі вельми прикметним є випадок із сотниками Погарської сотні Стародубського полку. Отож ще з кінця 1650-х рр. у Погарі впродовж двадцяти років сотникував такий собі Гаврило Веремієнко (Еремеєнко). По його смерті в 1679 р. за деякий час, принаймні з 1681 р. так вже точно, сотницька посада перейшла до Тараса Гавриловича. А вже з початку 1700-х рр. як сотник погарський згадується Іван Мовчан. Так і ось три різні прізвища, які насправді верифікують одну сотницьку династію Гетьманату. Адже прізвище другого згаданого вище сотника «Гаврилович» є похідним від імені батька — Гаврила Веремієнка. А третій сотник, Іван Мовчан, доводився сином добре відомого в Гетьманаті другої половини XVII ст. родича Богдана Хмельницького Федора Мовчана, котрий за своє буремне життя встиг побувати і полковником сердюцького полку під владою правобережного гетьмана Петра Доро-

²² Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 191.

шенка, і полковником прилуцьким, а згодом і стародубським під регіментом лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Одружений Федір був на доньці Гаврила Веремієнка, а відтак Іван Мовчан доводився внуком останнього²³. І такий випадок, варто зауважити, не є унікальним в історії Гетьманату, де практикувалися і зміни прізвищ, і за відсутності синів зяті успадковували не лише майно, а й старшинство²⁴.

Посади сотенної старшини, так само, власне, як і полкової, згідно давніх козацьких традицій, які прямо так і не наважився заперечити жоден з українських гетьманів чи їх протекторів, вважалися виборними. Однак на практиці на полковництво та важливі уряди полкової старшини призначав гетьман самостійно чи за згодою старшинської ради, а при обранні на сотництво багато важив голос і думка полковника, хоч визначальною була позиція все того ж гетьмана. Причому, далеко не завжди регіментар вдавався навіть до видимості дотримання засад вільної елекції.

Вища старшина вельми дразливо ставилася до перебрання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією знаходила підтримку в російського уряду. Так, уже до Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без ради и совіту всей черни» не

²³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — К., 1889. — С. 234–235; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Р. 58.

²⁴ Одним з найбільш відомих випадків такої свідомої заміни прізвища є випадок із Павлом Герциком, котрий, ставши полковником полтавським, ніколи не підписувався прізвищем батька, а лише як «Павло Семенович». — Див.: Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киев. старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — Отд. 1. — С. 371.

призначав на уряди та не скидав з них²⁵. Надалі ця вимога неодноразово повторювалася і в положеннях Конституції 1710 р. набула такого вигляду: «Тоежь право должны будутъ и Полковники заховати и не постановляти, без вольного избрания целой сотни, Сотников и иныхъ урядникові, для коррупцій и яких же колвекъ респектові, а для урядъ своїхъ приватныхъ не повинны такъ же отъ урядов отставновляти»²⁶.

Традиційно вибори сотника передбачали насамперед отримання товариством дозволу на переобрання свого старшого чи заповнення існуючої вакансії. На визначений гетьманом день до сотенного центру прибував офіційний представник гетьманської влади (ним був або хтось із так званих «нижчих» чинів генеральної старшини осавул, бунчужний чи хорунжий, або ж полковий старшина). До виборів допускалися прибулі з сотенного центра і з навколишніх містечок і сіл сотенні старшини і курінні отамани з виборним товариством, а також віт з урядовцями та «многими мещанами и зо всем разних цехов посполством». Перед прибулими «на приличне местце» виборцями військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії читав гетьманський універсал про дозвіл обрати нового очільника сотні. Після цього гетьманський уповноважений запитував думку присутніх, кого саме вони воліють бачити в якості свого старшого. Й як зауважує В. Дядиченко, оскільки сторони виборчого процесу узгоджували кандидатуру ще напередодні дня офіційних виборів, то козаки лише вигукували ім'я намі-

²⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (Далі — Акты ЮЗР). — Т. 4. — СПб., 1863. — С. 262–269.

²⁶ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 252.

ченого кандидата, якого гетьманський уповноважений і проголошував обраним²⁷. Щоправда, остаточне слово було за гетьманом, а, отже, сотник входив у свої права вже після затвердження результатів виборів регіментарем. У резиденції останнього новообраний старшина складав присягу на вірність. А вже після цього йому вручалась сотницька корогва, значок. Відбуватися це могло як у гетьманській резиденції, так і в сотенному центрі за участі гетьманського представника, котрому гетьман доручав «при собрании того товариства... на тот уряд корогов вручити и совершенно на оном утвердити»²⁸. Останній варіант оприлюднення гетьманської згоди на вступ козака на старшинство, здається, набув у практиках Гетьманату більшого поширення. І до слова, участь гетьманського представника у виборчому процесі передбачала не лише заохочення від регіментаря за службу, а й грошову винагороду від обраного на старшинство козака. Зокрема, в документах відповідного спрямування фігурують суми «грошей талярей двадцять битих з лишком», виділені для того, аби «его милости пану асаулу енералному за врученіе корогви дати»²⁹.

Але, як уже згадувалося раніше, далеко не завжди козацькі регіментарі вдавалися до того, аби створити видимість дотримання засад вільної елекції. Вельми цікавою ілюстрацією якраз

²⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 255.

²⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — С. 337.

²⁹ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 38; спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 46.

саме такої ситуації є універсал гетьмана Івана Самойловича від 27 грудня 1680 р. олишівському городовому отаману й усьому «старшому и меншому тамошній сотни товариству» щодо відставки від влади колишнього олишівського сотника Семена Супруненка та призначення гетьманською волею нового старшого. Як видно з тексту універсалу, Семен Супруненко впав у немилість Самойловича через те, що рік тому, «очима своїми видячи здрайцов наших, на тот бок Дніпра утікаючих, не хотіл нам зичливе в перенятю оних услужити, чим и против все отчизни оказался неправим». За цей свій проступок, як твердив далі Самойлович, уже «тогда ж мілісмо его з наказанієм от сотницького уряду отставить; але за ділами нашими уставичними до сего часу тому не сталося досит». І ось тепер за рік по тому проступку гетьман, «волю нашу в скуток приводячи», за допущений проступок, як і за те, «же его заслуги жадной не знаем», забрав у Супруненка сотенний значок і призначав на його місце олишівського городового отамана Левка Шрамченка, причому, без жодної, хоч би формально представленої, процедури вільного обрання, а лише запевняючи все «старше и менше тамошній сотні товариство» в тому, що його креатура «до услуг войскових может бити згожий». А ще регіментар обіцяв, що Шрамченко, «сотником вашим будучи, повинен будет з вами любовне обходитися»³⁰.

За такого варіанту зміни влади в сотні процедура вступу нового очільника на посаду, як довідуємось із тексту універсалу, полягала в тому, що за наказом гетьмана товариство мало «всею сотнею своею» зібратися, «абисте... его, Левка Шрамченка, за старшого сотні приняли, и корогов ему в руки вру-

³⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — Київ–Львів, 2004. — С. 760–761.

чили, и чинили ему поволность и отдавали послушенство, як ваша указует повинность и слушность». Окремо гетьманський універсал наголошував на не допустимості «чинити в том волі нашой досит, без жадного спротивенства»³¹.

Доповнити уявлення про можливі елегантні способи регіментаря обійти сам принцип вільної елекції при збереженні видимості дотримання останніх, а також ознайомитись із вимогами до кандидата на посідання сотницького уряду можна хоча б з універсалу все того ж гетьмана Самойловича, але вже від 29 липня 1681 р. З нього довідуємося, що Самойлович, користуючись «повагою зверхности нашой», проігнорував законне бажання мешканців Конотопської сотні на вакантне після скинення із сотництва попереднього свого очільника вибрати вільними голосами нового старшину («на тоє старшинство человека обобрати хочете и нашего рейментарского на тоє позволение жадаете») та призначив сотником до Конотопа колишнього правобережного полковника Федора Кандибу. Своє рішення щодо передачі правобережцю сотницького уряду на Лівобережжі гетьман мотивував переліком численних чеснот, що, на його думку, їх мав претендент: «иже есть нам відомо тоє, що вы сотником своим бывшим не користуючи, иншого собы на тоє старшинство человека обобрати хочете и нашего рейментарского на тоє позволение жадаете. Знаем теды мы, же тот бывший сотник ваш ленивым был стал до отправления дел своих призывоных, для чого слушне отдалити его з старшинства оного. А так уважаючи мы, же город ваш близко боку нашего рементарского найдуетя, потребни в нем конечно во всем мети доскональный порядок, и кгда ся в чом личит

³¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 761.

жебы мела наша рейментарськіє и войсковые справи поважне ишли тожем, теде повагою зверхности нашей, той уряд сотничества конотопского вручилисмо пану Федору Кандыбе, заслужоному в Войску Запорозском товарищу и справному человеку, которой волі нашей рейментарской своею справностию и належитою с того уряду услугою во всем приподобатися может. Прето вам всем старшим и меншим вишеречонным обывателем конотопским приказуем, абысте его пана Кандыбу, любовне за старшого собі принявши, з належитым пошанованьем корогу ему вручили и во всех своих повинностях отдавали ему послушенство. А он, яко человек розумный, уметиметь з вами подлуг порадку призвоитого обходится...»³².

Тобто, йдучи наперекір бажанню конотопців вільними голосами обрати собі старшого, гетьман акцентував увагу товариства і на «заслужоність» Кандиби перед Військом Запорозьким, і його «справність», і «розум», який він може використати для наведення належного порядку в сотні, та, що не менш важливо, готовність «справностию и належитою с того уряду услугою» виконувати волю рейментарську в місті, яке «близко боку нашого рементарского найдуется», а, отже, потребує, аби в ньому «конечне во всем мети доскональный порядок, и кгда ся в чом личит жебы мела наша рейментарськіє и войсковые справи поважне ишли тожем»³³. Й насамкінець, описавши такий ось розлогий букет чеснот претендента та водночас відштовхуючись від інтересів гетьманської влади, Самойлович примусив місцеве товариство «любовне» прийняти гетьманську креатуру собі за старшого й у всьому віддавати належне послушенство³⁴.

³² Там само. — С. 769.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

Справедливості заради варто відмітити, що таке акцентоване виписування гетьманом усіх мислимих і немислимих чеснот претендента є радше винятком, аніж правилом. Зазвичай, гетьмани були більш лаконічні у своїх представленнях й обмежувались згадками про належність претендента до козацтва «з діда й батька» та «заслужоность» у війську, причому, не обов'язково особисту, достатньо було й заслуг батька чи діда. А інколи цілком достатньо було того, аби гетьманський уряд, затверджуючи претендента на сотницьку посаду, визнав, що той «ко управлению всяких порядков сотенных... способен»³⁵.

Не менш пікантно виглядає й «резюме» Марка Ангеліовського, при його представленні в 1717 р. гетьманом Скоропадським товариству і поспільству Красноколядинської сотні Прилуцького полку в якості їхнього нового сотника: «Повелеваем ему, нынешнему красноколядинському сотникове, уряд тот зложити, а на местце его ординцем от боку нашего сотником п. Марка Ангелиовского, который у двору монаршого при блаженныя памяти царевне Наталии Алексеевне, находвался и разных високих особ до нас были инстанции, жебисмо показали ему местце и кондицію»³⁶.

З перебиранням же царським урядом до своїх рук повноважень щодо заповнення вакансій на сотницьких посадах Гетьманату, що стає особливо помітним після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII восени

³⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 291; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 254.

³⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 238; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 253.

1708 р., суттєво міняється й перелік номенклатури необхідних «заслуг» претендента. Так, наприклад, як видно з тексту грамоти Петра I від 12 грудня 1708 р. про призначення Григорія Шишкевича новомлинським сотником Ніжинського полку, на сотницький уряд він був зведений за такі заслуги: «Мы, пресветлейший, державейший, великий государ царь и великий князь Петр Алексеевич... пожаловали войска нашего Запорожского Нежинского полку прежде бывшего козака Григория Шишкевича за его к нам, великому государю, верную службу, а особливо за пересторогу, которую он учинил генералу нашему главному от кавалери риско и российскаго государств ижерскому князю Александру Даниловичу Меншикову в случае измены нам, великому государю, бывшаго гетмана Мазепы»³⁷.

Топос «вірної служби» надалі й стане головним лейтмотивом при здійсненні відповідних дій влади. Вельми цікавим у даному контексті видається листування представників воєнної адміністрації Російської держави в Україні зі своїми столичними владцями. З нього довідуємося, що відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладдю козацької старшини, насамперед полковників, виведення останніх з-під контролю регіментаря та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики. Так, у доповіді київського генерал-губернатора

³⁷ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р. — Арк. 3.

князя Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалось таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»³⁸.

На необхідність активного втручання російської влади у кадрову сферу Гетьманату, зокрема у питання призначення на полковництво та відбирання у діючих полковників владних повноважень, вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, котрі були задіяні в українські справи. Зокрема, той же Голіцин, крім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу в цій царині, рекомендував Петрові I змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. — В.Г.) и произведь на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. А царський резидент при гетьманському уряді Федір Протасьєв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках³⁹.

³⁸ Ширше про цей аспект проблеми див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 64–66.

³⁹ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — Т. 16. — С. 32, 33, 286, 290.

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер Гавріло Головін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») вдаватись до таких радикальних дій у цій делікатній справі, що могли б спровокувати негативні наслідки. До того ж сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаем заочно, кого на их место определитъ добрых и верных»⁴⁰.

Проте вже на початку 1715 р., коли вдалось відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрих і вірних» по відношенню до царської влади, було видано указ Сенату, яким встановлювався новий порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Зокрема, сенатський указ від 22 січня 1715 р. наказував гетьману негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні уряди полковій і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2–3 претендента на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»⁴¹. Й загалом, як випливає з тексту документу, аргументи вірності царському престолу при номінуванні на уряд виступають чи не в ролі визначального фактору.

⁴⁰ Там же. — С. 286.

⁴¹ Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М. Судьенком. — Т. 2. — К., 1855. — С. 276.

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувались лише участю резидента у процесі ухвалення відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х років офіційний Петербург почав вдаватися до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а сотниками в Україні в такий спосіб стали вже згадані раніше Григорій Шишкевич, Петро Назаренко. Павло Жданович, Семен Соболевський, крім того, ціле гроно балканських шляхтичів — Степан Требинський, Гаврило Милорадович, Василь Кіцеш та інші⁴².

Часто-густо російська влада призначала на старшинські посади без врахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності російському трону⁴³. Внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманату зазнавала суттєвих деформацій: в гетьманування Івана Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьман-

⁴² *Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год / Под ред. В.Г. Дружинина. — Вып. 17. — СПб., 1907. — С. 148; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судьенко. — Т. 1. — К., 1855. — С. 64; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. 2. — К., 1910. — С. 31; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 258–259; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. ; Горобець В. «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 11–12. — К., 2014. — С. 210–253.*

⁴³ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини... — С. 64–66; 219–223.

ського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації. Досить прикметно, що на відправлений наприкінці травня 1723 р. заклика наказного гетьмана Павла Полуботка негайно прибути до нього «для пилного интересу без умедлення; за которого приездом тот интерес ему тут обявлен будет» жоден зі старшини не з'явився⁴⁴.

Відомий український історик радянської доби Вадим Дядиченко свого часу стверджував, що сотники Гетьманату були, «як правило», великими землевласниками, котрі володіли маєтностями — як на правах особистої власності, так і ранговими. Свою думку вчений ілюструє прикладами сотників, котрі урядували переважно в Прилуцькому, Ніжинському чи Стародубському полках і представляти такі знані в Гетьманаті старшинські роди як: Золотаренків, Стороженків, Кандиб, Маркевичів, Мануйловичів⁴⁵. До цього переліку можна було б додати й, наприклад, Лизогубів, Черняків і Левенців, окремі представники яких також певний час перебували на сотницьких посадах, проте великими землевласниками стали, все ж виконуючи у Війську Запорозькому інші служби. Або, скажімо, седнівського сотника Чернігівського полку в 1697–1698 рр. Стефана Бутовича, котрий за універсалами гетьмана Івана Мазепи володів селами Боромики, Старосілля, Черевки, сільцем Хотивле, хутором Згуринським, слобідками Солонівкою і Кузничі, а також цілою низкою млинів, ґрунтів, сіножатей тощо⁴⁶. Але при цьому не зайвим буде пригадати, що Бутович був одружений на доньці вельми заможного і впливового чернігівського полковника Якова Лизогуба. Отож, і не було нічого

⁴⁴ Журнал... — С. 128; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 148.

⁴⁵ *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 262.

⁴⁶ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729–1730. — Чернигов, 1908. — С. 504–521.

дивного в тому, що, маючи у своєму послужному списку лише два роки на старшинстві в Седнівській сотні, Бутович мав такі величезні матеріальні статки. Так само, як і відомий в Україні свояк Стефана Бутовича — син заможного купця з Переяслава Івана Томари Степан Томара, котрий після одруження на доньці все того ж Якова Лизогуба спочатку став домонтівським сотником, а пізніше переяславським полковником й одним найзаможніших людей свого часу⁴⁷.

За моїми спостереженнями, сотники у переважній своїй більшості на драбині майнової субординації Гетьманату займали не такі вже й горішні місця. Хтось із них мав власні ґрунти і села. Ще хтось до них додав і рангові маєтності (які, втім, не були значними — одне, максимум декілька сіл). Утім, доволі численна частина урядників сотенного рівня мала вдовольнятися іншими, значно скромнішими прибутками — дворами чи, навіть, окремими угіддями і привілейованим правом здійснювати певні промисли.

Вельми промовистим у цьому сенсі є приклад з уже згаданим раніше погарським сотником Стародубського полку Тарасом Гавриловичем, котрий перебрав сотницький уряд в 1681 р., причому, після того, як упродовж двадцяти років у Погарі сотникував його батько Гаврило Веремієнко. Тарас Гаврилович обіймав уряд ще довше аніж батько — цілих двадцять п'ять років, тобто аж до моменту загибелі 1706 р. під Несвіжем у роки Великої північної війни. Тим не менше по його смерті на руках Тарасової вдови залишилась велика сім'я та всього-навсього млин на р. Судость і заснована ще батьком покійного

⁴⁷ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — С. 191.

чоловіка, Гаврилом Веремієнком, слобода Волуєць⁴⁸. Утім, описуючи цей випадок, О. Лазаревський зауважує, що такі люди, як Гаврилович, зустрічалися в той час серед козацької старшини вкрай рідко⁴⁹. І з цим твердженням важко не погодитись. Єдине, про що слід пам'ятати, так це про те, що й великими багатіями сотники також не були.

Ведучи мову про скромність майнових статків представників сотницької корпорації, чи, точніше, їхню майнову строкатість, не можна оминати увагою і певну регіональну специфіку. Так, особливо виразно зауважена тенденція проявлялася на півдні Гетьманату, в Полтавському і Миргородському полках, де доля приватного землеволодіння тривалий час була доволі низькою, а до того ж вона концентрувалась переважно в руках старшин полкових і, меншою мірою, значних сотенних центрів.

Дійти таких висновків серед іншого дозволяє й аналіз так званих «Компутів» і «Видений» Полтавського полку, які доволі регулярно проводились у першій третині XVIII ст. Отож, згідно інформації, що вони містять, найбільшими землевласниками Полтавського полку в цей час були тамтешні полковники — діючий та колишній, що володіли, відповідно, 120 і 169 підданськими дворами. У володінні полкового обозного було 87, а далі показники виглядали наступним чином: полковий осавул — 76, полковий писар — 36, другий полковий осавул — 30. Доволі чисельною соціальною групою, що мала підданих, виступають сотники. Їх серед полтавських державців нараховуємо шестеро. Яків Черняк, полковий сотник, у 1719 р. володів 34 дворами, а

⁴⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 235.

⁴⁹ Там же.

його син Григорій Черняк — також сотник полтавський полковий — на початку 1730 р. мав у своєму розпорядженні вже 124. Сотник Дмитро Колачинський мав 44 двори, сотник Герасим Кованька — 32, колишній сотник новосанжарський Матвій Буцький «за грамотою» — 28. У той же час сотник решетилівський Іван Гаецький володів лише 14 дворами, а не означені персонально сотник орельський і сотник маяцький, відповідно, лише 2 і 6 дворами. Решта ж сотників Полтавського полку — а це аж десятеро старшин! — загалом не згадані в числі тих осіб, котрі мали підданих⁵⁰.

Але не лише розміри земельних володінь і кількість підданих, на них поселених, визначали соціальний престиж старшини. Там, де не вистачало маєтностей, або в додачу до них, перебування на сотенному уряді могло винагороджуватися гетьманською владою наданням права використання старшинами на свою користь прибутків з млинів, перевозів, комор тощо, або — дозволу на їхнє спорудження власним коштом, що вже в майбутньому обіцяло приносити сталі прибутки.

Порівняно високий соціальний статус сотника посилювала і його активна задіяність у справі адміністрування, судочинства, впливу на кадрове забезпечення козацького самоврядування низового рівня та опосередкованих можливостей контролювати цю царину в середовищі поспільства. Насамперед у контексті впливовості та, відповідно, соціальної значимості особи, котра посідала сотницький уряд, важливим було те, що останні очолювали судочинство в межах увіреної їм сотень. Причому, на відміну від полкової влади, де існувала посада полкового судді, на сотенному рівні судові функції зосереджувались пере-

⁵⁰ Складено на основі: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 1–180; Виденіє... 1732 года..., — Арк. 1–568.

важно в руках сотників, рідше — когось із призначених до цієї справи — але, що вкрай важливо, саме очільним сотні — сотенних старшин. Відтак, у будь-якому випадку слово сотника було завжди вирішальним.

Звичайно ж, переважно функції цієї ланки козацького судочинства обмежувались проведенням первісного розслідування справи з наступною її передачею до вищих судових інстанцій — полкового і Генерального військового суду, а, отже, і можливості впливати на остаточний присуд були дещо обмеженими. Утім, у справах, що стосувалися спірних питань землеволодіння, майнових конфліктів, безчестя, побиття тощо, сотенна влада не лише проводила первинне розслідування або так звану інквізицію, але й виносила за ними вирoki⁵¹.

Не менш важливою була функція сотника та його адміністрації в забезпеченні воєнної мобілізації сотні, що передовсім упиралося в питання ведення козацьких компутів. А вписування чи випускування з компутів того чи іншого товариша не лише тягло за собою його участь у походах чи організації територіальної оборони краю, а й виступало важливим диференціюючим соціальним маркером даної особи, оскільки саме від цього залежало допущення чи не допущення до козацьких прав і привілеїв, відповідно, стягнення чи не стягнення податків, залучення до «загальнонародних» робіт і роботизн на користь козацької старшини тощо.

Сотники переважно командували сотнею під час військових походів, а також значною мірою визначали кандидатів на участь у походах. У середині — другій половині XVII ст. участь козака у поході надавала не лише шанс на проявлення власної

⁵¹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 278.

доблесті, а й відкривала можливості для суттєвого поліпшення свого матеріального становища завдяки здобутим у виправі трофеям. Утім, з початком XVIII ст., з поширенням практики використання козацьких підрозділів як допоміжних при російській армії на театрах Великої північної війни та перегляді принципів використання здобутих трофеїв — які розглядаються відтепер як власність государя⁵² — участь у довготривалих і виснажливих походах не стільки вже надавала шанс для збагачення, як відривала від господарства та провокувала зuboжіння козака. Отож і можливість звільнення сотником когось із козаків від участі в поході виступає потужним фактором посилення його влади, а також містить способи поліпшення матеріальних статків козацького урядника через використання корупційної складової мобілізаційного процесу.

Виконання тих чи інших судових й адміністративних робіт забезпечувало надходження на користь сотників цілого ряду обов'язкових і таких собі «напівобов'язкових» платежів і піднесен⁵³. Наскільки значними могли бути прибутки сотників із

⁵² Найбільш відомим прикладом такої зміни є колізія, що трапилась 1701 р. по завершенні битви при Ерестфері, коли козаки наказного гетьмана Данила Апостола неабияк поживились за рахунок здобутого шведського обозу, але врешті були змушені повернути здобуте російському командуванню. — Див.: *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2001. — С. 98; *Оглоблин О.* Гетьман Иван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 240.

⁵³ Див.: *Горобець В.* Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманту // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 175–194; *Сокирко О.* Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «накладки» в українських судах першої чвер-

їхньої задіяності в судочинстві видно хоч би з розмірів грошових і матеріальних заохочень, що вони отримували з так званого інституту «вини панської».

Присутність інституту «вини» в судочинстві ранньомодерної Європи фіксується багатьма тогочасними кодексами. Скажімо, в так званому «Порядку судів і справ міських права магдебурзького в Короні Польській», що був базовим для організації функціонування так званих магдебурзьких міст, тобто міст, громади яких користувалися самоврядними правами за аналогом німецьких середньовічних міст, містився розлогий перелік «вин», які мали б накладатись на злочинців і порушників. Наприклад, за вияви неповаги до інституту суду, за які судді мали обов'язково стягувати «вини» у розмірі від трьох грошів і шелягу до двадцяти п'яти грошів і шелягу.

При цьому стягування «вини» розглядалось не як право, а як обов'язок суду, оскільки: а) «вина» являє собою «нагородження чи карання за кривду Божу»; б) коли «вину» не братимуть, втратиться повага і поштивість до суду; в) стягування «вини» застерігатиме людей від більшої шкоди⁵⁴. За неявку на суд після отримання судового виклику порушник мав сплатити на користь суду «вину» у розмірі п'яти грошів і одного шеляга⁵⁵.

Кодекс німецького права, що був відомий у Речі Посполитій і в Україні як «Саксонське Зерцало», також передбачав стягнення на користь суддів «вини», а саме: за нанесення ран

ті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 195–210.

⁵⁴ Porazdek sądów i spraw mijskich // Groicki B. Artykuly prawa majdeburskiego. Postępek sądów okolo karania na gardle. Ustawy placej u sądów. — Warszawa, 1954. — S. 34, 35.

⁵⁵ Ibid. — S. 101.

«нешкодливих» винуватець повинен був сплатити тридцять шелягів потерпілому і вісім шелягів «вини» судді; у випадку втрати потерпілим пальця чи зуба не лише збільшувалась сума його відшкодування, а й «вини» суддівської — до шістдесяти шелягів⁵⁶.

Револуційні зміни, що сталися в Україні в середині XVII ст., певною мірою модифікували судочинство, в тому числі й у сенсі застосування інституту «вини панської». Останній також підпав під вплив тенденції щодо зменшення формалізації судового процесу та ширшого включення до нього норм звичаєвого права⁵⁷. Але це не надто позначилося на загальній прибутковості суддівського ремесла в Україні. Переконливим підтвердженням цьому є доволі колоритний опис «вини», яка 1690 р. була накладена на полтавського міщанина Мартина Бражника за крадіжку його сином Іваном грошей у білоруських купців, які зупинились на ночівлю у господі батька. Зважаючи на той факт, що лише два місяці тому Іван за згвалтування служанки був засуджений до смертної кари, яку за слізними проханнями батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим — Івана засудили до страти на шибениці, а його батьків до «назначенію члонков». Утім, зважаючи на «слізне упрошеніє» родичів, суд змінив своє рішення, відмінивши черговий смертний вирок. Натомість Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні

⁵⁶ Artykuly prawa majdeburkiego, które zowią Speculum Saxonum // Groicki B. Artykuly prawa majdeburkiego. Postępek sądów okolo karania na gardle. Ustawa placej u sądów. — Warszawa, 1954. — S. 41.

⁵⁷ Про тенденції розвитку інституту ширше див.: *Горобець В.* Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманту. — С. 175–194.

збитки, а, крім, того й відшкодувати «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя, сплативши «с худобы своей выну панскую и врядовую платиты як явный и приличный* злодий», а саме: «Напрод его милости пану полковнику Федору Івановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячий на Сорокового Яру, с хатою, з выныцею изо всеми угодыми и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцятеро и четверо [пнів], и дви пари волов»⁵⁸. Не менш колоритно виглядає й перелік матеріального зиску, який отримав полковник Павло Герцик, котрий очолював судове провадження по судовій справі жителя Келеберди Дмитра щодо його «Богу мерзкого діла» із своєю челядницею. За вчинений проступок він мав сплатити «вини панської» у такому розмірі: «волон пять, лошак и ручница з рогом»⁵⁹.

Звичайно ж, сотники, за своїм рангом стояли нижче очільників полків, а, відтак, і розміри належної їм «вини» було дещо скромнішими. Так, наприклад, у згаданій щойно справі келебердського жителя полковник Герцик на користь келебердського сотника та місцевого міського уряду дозволяв стягнути «лише»: «быков два, овец двадцять и дви и жупан»⁶⁰. Або ж, коли у листопаді 1684 р. за присудом козацької сотенної адміністрації містечка Великі Будища за крадіжку соломи у вдови

* Себто не у значенні «пристойний», а лише як злодій, упійманий з доказом злочину — так званим «лицем».

⁵⁸ *Левицький О.* Очерки народной жизни... — С. 207.

⁵⁹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257, арк. 4 зв.-5; *Левицький О.* Очерки народной жизни... — С. 121.

⁶⁰ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257, арк. 4 зв.-5; *Левицький О.* Очерки народной жизни... — С. 121.

Кришихи з Семена Тищенко було присуджено «за проступство взяти за вину пану полтавському десятеро пчол и пару волів», то місцевому сотнику також перепала з майна злочинця одна корова⁶¹.

Але ж, крім «вини панської», судочинство приносило дохід і з інших статей — так званих «поклонів», «накладок». Якими були розміри цих піднесень видно хоч би зі справи Івана Улезка, товариша Стародубського полку, який протягом 1725–1727 рр. судився зі своїм двоюрідним братом за спірний ґрунт. Так ось Улезко, лише «об’являючи» присуд Генеральної військової канцелярії своєму старшому, в даному випадку наказному стародубському полковнику, презентував при цьому півосьмачки вівса та калачі ціною в 17 шагів. Коли наступного разу скаржнику знову довелося порушувати клопотання щодо повторного розгляду справи, йому вкотре довелося «поклонитися» суддям «колачами шестаковими» і «головою цукру», вартістю в 17 золотих і 4 шаги. А, скажімо, ще один фігурант судових розглядів — священик Симеон Молявко, судячись зі своїм братом за ниву з батьківської спадщини, лише на «поклони» старшині і суддям упродовж одного 1719 р. витратив 58 золотих⁶².

Певна частина цих коштів осідала в кишенях сотників. Адже, як видно зі судових справ, саме з сотницького правління починалось «кланяння» позивача вже з моменту його усної заяви, а згодом продовжувалось на етапі подачі скарги на

⁶¹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257, арк. 18 зв.

⁶² Ширше див.: Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «накладки» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 195–210.

письмі, розгляду справи, взяття при необхідності витягу сотенного присуду для передачі справи у вищу інстанцію тощо.

Отож, і осідали в сотника «на калачи три алтини... пред панов стаючи», «шостак «при поклоні», півталяра за скаргу, таляр за затримання злочинця, 5 злотих «аби підписал на свою руку» (у випадку неписьменності скаржника чи його бажанні видати себе за неписьменного) і т.д.⁶³

А ще по завершенні судового розгляду потрібно було сплатити чи то сотнику, чи то полковнику (в залежності, де справа перебувала на розгляді) так звані «пересуди» чи «пересудки» — плату судді за видачу присуду.

Звичайно ж, згідно існуючої традиції, сотник не мав права не лише узурпувати судову владу, а й привласнювати собі прибутки від судочинства. Якусь частину він мав «по справедливості» розподілити між членами свого уряду. Утім, на практиці далеко не всі сотники зважали на такі «дрібниці». Як це могло виглядати технологічно, видно хоч би зі скарги з 1728 р. урядників Батуринської сотні на свого сотника, котрий «судить... людей, ... не в ратуши, але в своем дворе тайно без ведома нашого, тилко з своим зятем писарем кончаєт справи, а нам жадного с того пересуду приходу нема»⁶⁴.

Наскільки саме така практика сотницького правосуддя у XVIII ст. стала буденним явищем владного життя Гетьманату і як ставилася громада до такого способу збагачення очільників сотні, добре видно із вірша інока Якова «Сатирична коляда», де

⁶³ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «накладки» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 204, 206.

⁶⁴ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «накладки» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 203.

гіперболізована радість таких старшин від можливості швидко розбагатіти на горі інших сотнян змальована ось таким чином:

«Пан сотник радується, як ангел-хранитель,
Как появиться где вор іль дівства губитель:
Досвіта прибіжить к атаману поспішно,
Как уже где есть ловля, ніби что потішно:
"Добродію вірний! Хліб, как Роман прокрався,
Где Иван Чечекало з дівкою попався!" —
"Исполать-де тебе, друг, за такїї вісті!" —
"Малой, подай скорій стул — атаману сісти!
Да налий водки доброй по срібном стакану!" —
"Будет обоїм, братець, по новом каптану!" —
"Как-де! То уже всмерку виломил там стіну,
А той, прощайте, Химці народив дитину!" —
"Но за сіе не треба великого датку:
Пусть обидва принесуть рублей по десятку.
Да потом їх іспросить, нет ли чого горше?
Так в ті пори можна взять з них еще й больше!"
"Ой було б что взять у них — есть добрі корови,
А обидва плохії, лиш робить здорові!"
А хоть би стали іскать, чи в нас не патрони
Суддя, писар, есаул, хорунжий, обозний?
Для зачину іскусних воров выпускають —
І будто самі втекли — в народ розглашають.
Для покупки лошадей, плаття строевого
Козакам нельзя продать ґрунту нікакого —
За воровства ж іль бої сотнику в заплату
Продать вольно їм з ґрунтом і самую хату»⁶⁵.

⁶⁵ Яків (інок). Сатирична коляда // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу

Крім названих законних чи напівзаконних способів старшині збагатитись за рахунок свого сотницького уряду, на практиці побутували й такі напівдобровільні піднесення сотникам як «ралець», «куниця»⁶⁶.

Сотники, як і полковники, були наділені правом «звикле» залучати до виконання на свою користь (крім так званих «загальнонародних повинностей щодо впорядкування доріг, перевозів, фортифікаційних споруд тощо) посполитих вільних військових сіл для косіння сіна, перевезення дров, збирання урожаю, виконання будівельних робіт (так звані толоки) тощо.

Як порушення розцінювались лише ті дії сотників, що провокували або надмірну кількість відробітків, які не вписувались у традиційні норми відробітну, що існували на даній території, або ж залучення до цих «роботизн» козаків і мешканців магдабурзьких міст.

Прикметно, що навіть залучення посполитих «до дворов полковничих в малих работизнах» мало відбуватися «з відома сотницького»⁶⁷.

(друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV–XVIII століття). В чотирьох книгах. — Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709–1798 рік). — К., 2006. — С. 760–767.

⁶⁶ *Багалеї Д.* Новый историк Малороссии. — СПб., 1891. — С. 82–84; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 210.

⁶⁷ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — С. 173.

Глава 2.

«Аки во Израили Фараона себе поставляет». Честолюбець, конокрад, п'яниця і «забойця» на чолі Гадяцької протопопії

Герой нашої розповіді, Федір Лісовський (Федір Степанович Лісовський — як довідуємось із тексту супліки поданої на нього Пелагеєю Улезко до Синоду в лютому 1721 р.⁶⁸), неабиякій своїй популярності в Україні значною мірою завдячував тому, що своєю поведінкою він роздратував «сильних світу того», передовсім Івана Чарниша — гадяцького полковника, який згодом став генеральним суддею Війська Запорозького. А крім Чарниша, Лісовський неабияк насолив ще й гетьману Лівобережної України в 1708–1722 рр. Івану Скоропадському, котрий, до слова, серед іншого доводився вітчимом дружині, згаданого вище, гадяцького полковника та генерального судді⁶⁹.

В *Аннали* ж українського судочинства першої чверті XVIII ст. Федір Лісовський, на той час протопіп гадяцький, вперше потрапляє вже на початку 1710-х рр., коли полковником у Гадячі

⁶⁸ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских ... — Арк. 11 зв.

⁶⁹ *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киев. Старина. — 1904. — Т. 84. — № 3. — Отд. 1. — С. 315–347; Т. 85. — № 4. — Отд. 1. — С. 1–35; № 5. — Отд. 1. — С. 193–230.

якраз і був Іван Чарниш. Хоч, варто зауважити, серйозні проблеми із законом у нього були, як виявилось згодом, вже від початку 1700-х, а конфлікт з гадяцьким полковником і гадяцькою громадою визрівав чи не від самого моменту його прибуття в Гадяч. Принаймні в 1712 р. Чарниш у листі до гетьмана Скоропадського зауважував, що вже «не раз перед сим доносил я вашей вельможности, и письменно, и словесно, по требованию всей гадяцкой громады, что богомолец наш не токмо по смертних, певних убійствах, самовольных окалеченіях людських и безсовестных окривавленіях, при всечастних погибельних перехвалках, неправильного свого не поправует поступку, леч ясно, явно, без стыда и страха божія, злодейством бавячися, во горшое преуспеваает: некого незащо поменяючи, один бич над людьми невинними, аки во Израили Фараона себе поставляет»⁷⁰.

Завершував ж гадяцький полковник свій лист гетьману проханням звільнити його та громаду від такого «бодрого до коней и волон чужих, богомолца», оскільки сил уже немає більше зносити його безчинства, що тривають ось уже три роки поспіль⁷¹.

Таке — ранне — датування початку конфлікту поміж гадяцьким протопопом і гадяцькою громадою, що його представив у своїй скарзі гетьману Іван Чарниш, переконливо підтверджує й виявлена Олександром Лазаревським колективна скарга дев'яти священиків Гадяцької протопопії на о. Федора,

⁷⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 200.

⁷¹ Там же.

датована вже груднем 1709 р., тобто всього лише за 4–5 місяців від початку служіння Лісовського в Гадячі⁷².

Принагідно варто зауважити, що з точки зору кримінального права ранньомодерної доби висунуті супроти гадяцького протопопа обвинувачення окреслювали доволі тяжкі злочини та, відповідно, тягнули за собою серйозні покарання. Так, наприклад, навіть згадані в поданій скарзі «всечастні погибельні перехвалки», що належали до розряду так званих словесних зневаг, тягли за собою високий грошовий штраф і навіть тюремне ув'язнення, що мало тривати доти, поки зневажник не відкличе свою образу. Що тоді говорити вже про обвинувачення «богомолца» в «самовольних окалеченіях людських и безсовестных окривавленіях»? Не кажучи вже про згадані випадки «смертних певних убійствах», що навіть в умовах, які визнавались такими, що мали якісь пом'якшуючі обставини, карались смертною карою; і лише, як вияв доброї волі, «замінялись або мультиплікувались церковною покутою»⁷³.

До розгляду суті висунутих священниками своєму протопопу обвинувачень (зауважимо, доволі цікавих за своїм змістовим наповненням) повернемося трохи згодом. Наразі ж простежимо перебіг конфлікту гадяцького протопопа з гадяцьким полковником.

Отож, Лісовський, названий гадяцьким полковником «бичом над людьми невинними», у відповідь на скеровані Чарнишем гетьману Скоропадському обвинувачення на свою адресу вдався зі своїми обвинуваченнями на адресу скаржника. Щоправда, скерував їх не гетьманському уряду, а інстанції, що

⁷² Там же. — С. 199.

⁷³ *Падох Я.* Нарис історії українського карного права. — Мюнхен, 1951. — С. 75–79.

стояла над гетьманською владою — в Правлячий Сенат. У відвезеній у серпні 1712 р. протопопом особисто до Москви скарзі йшлося не про менше, аніж про очевидний вияв неповаги полковником Чарнишем до царської особи. Зокрема, о. Федір стверджував, що його опонент проігнорував урочистий молебень, влаштований на честь тезоіменитства Петра I: «на который молебен гадяцкой полковник Иван Чарныш не пришло, и из пушек стрелять не велел и съехал в маетность свою»⁷⁴. Крім того, протопіп обвинувачував полковника в тому, що той, довідавшись про намір протопопа відвідати «білокам'яну», всіляко перешкоджав цьому, чинив похвалки на його здоров'я і навіть життя: «хотел его посадить под колокольню в яму и засыпать землею», а по тому розіслав своїх людей шляхами, що вели до російського кордону, наказавши їм протопопа «ухвати где есть, безвестно погубить», і нібито лише допомога каменського воєводи, котрий приставив до Лісовського охорону, дозволила безпечно дістатися царської столиці⁷⁵.

Як бачимо, обравши засобом власного захисту від висунутих полковником Чарнишем обвинувачень висунення проти нього зустрічного позову, Федір Лісовський не став змагатися з козацьким старшиною у кількості висунутих обвинувачень, а відразу ж окреслив тематичне поле, на якому й одного закиду було достатньо — зневага царської честі.

За визначенням знавця українського карного права Я. Падеха, поруч із фальшуванням грамот, фальшуванням присяги, а

⁷⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 200; Материалы военно-ученого архива Главного штаба / Под ред. А.Ф. Бычкова. — Т. 1. — СПб., 1870. — С. 739.

⁷⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 200–201.

ще злочинами проти релігії і моралі, зневага царської честі належала до так званих «злочинів проти суспільності»⁷⁶.

Олександр Лазаревський вважав, що за доносом гадяцького протопопа, в Україні таки було проведене відповідне розслідування, але жодних серйозних порушень Івана Чарниша виявлено не було. Отож, він і надалі залишився на своєму уряді⁷⁷. Водночас донос о. Федора російській владі на одного з козацьких полковників надав гетьману Скоропадському привід для певного політологічного «розмышлення». Так, у листі російському канцлеру Г.І. Головкіну Іван Ілліч жалівся на те, що він «великим обят размышлением, что по измене проклятого Мазепы, от начала гетьманства своего, имеет несносные скорби и непрестанные печали от злосливых и безбожных клеветников, не токмо мирских, но и духовных, как от Лисовского, и других»⁷⁸.

На відміну від гетьмана Скоропадського Іван Чарниш не став надто рефлектувати з приводу падіння моралі в сучасному йому соціумі й у відповідь на донос протопопа Федора Лисовського вже в наступному, 1713, році звинуватив самого донощика, причому, не в якомусь там «рядовому» зловживанні, а в тому, що, перебуваючи протопопом в Гадячі вже «килко літ», той увесь час «пьянством, забойством и воровством бавился... Бога не бояся, человек не срамляся, архіерейську и свіцкую власть от вышнего даже до нижнего чина воничтоживши, что далей, то горей на злейшее преуспевая»⁷⁹.

⁷⁶ Падох Я. Нарис історії українського карного права. — С. 73.

⁷⁷ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 201.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 432.

Якщо ж конкретизувати висунуті Чарнишом звинувачення на адресу Федора Лісовського, то йшлося про його двоєженство, згвалтування якоїсь попаді, «смертному бої». Але найбільше уваги в звинуваченнях полковника було приділено крадіжкам протопопом волів і корів та, особливо, коней. В цих випадках козацький старшина не обмежувався загальними словами, а оперував прізвищами потерпілих, спільників, описом деталей злочинів. Зокрема, гадяцький полковник згадував про викрадення Лісовським гнідого коня в гадяцького сотника Тимофія Лукашевича, пари буланих коней в гадяцького ігумена отця Купріяна, а також худоби в багатьох рядових козаків і міщан Гадяча та його округи. За словами Чарниша, протопіп навіть умудрився викрасти білого коня у котрогось із циган, яких здавна в Україні вважали неперевершеними вмільцями у справі виведення чужих коней, продемонструвавши при цьому дивовижні навички приховування факту злочину. Так, аби замести сліди свої крадіжки, Лісовський три дні тримав вкрадену худобину в житловій кімнаті свого будинку в Гадячі. А вже по тому таємно перепровадив коня до Києва, де виміняв його на мідні котли⁸⁰.

Загалом, Чарниш зауважував, що для протопіпа прибуток з конокрадства був чи не найвагомішим джерелом життєзабезпечення: «он весьма голый будучи, бо що вкраде тили ограбит, тым питається и одягається». Отож, крім виміняних у Києві на вкраденого коня мідних котлів, гадяцький полковник згадував і виміняну в Стародубі горілку за вкраденого в сотника Лукашевича гнідого⁸¹.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Там же. — С. 432–433.

Як впливає з донесення Чарниша, конокрадством у Гадячі Лісовський «бавился» декілька років, вже від самого свого призначення сюди на протопопство. Терпець же в громади і у місцевих властей увірвався тоді, коли гадяцький протопіп підняв руку на майно гадяцького ігумена. По гарячим слідам злочину було організовано слідство, яке привело до господи їхнього протопіпа, а в результаті проведеного в ній обшуку коні отця Купріяна таки були «витрушені». І вже по цьому до ратуші Гадяча було подано численні скарги місцевих мешканців на Федора Лісовського з приводу викрадень волів і коней, причому, як стверджував Іван Чарниш, «до килка десять коней доводного воровства его»⁸².

Реагуючи на ось таку кримінальну історію, гадяцький полковник звернувся з відповідним поданням до гетьманського уряду, а той, зважаючи на духовний сан Лісовського, передав справу на розгляд церковного відомства. З Києва до Гадяча для розслідування цієї компроментуючої Церкву справи прибула спеціальна слідча комісія у складі кирилівського ігумена ієромонаха Євстратія Самборовича та префекта київський шкіл Сильвестра Піковського.

Тим часом сам Федір Лісовський поки тривали приготування до розслідування висунутих проти нього обвинувачень, покірно чекати на його результати не забажав. Спочатку він, намагаючись уникнути притягнення до процесу, переховувався в околицях Гадяча, згодом перебрався до Ромен, по тому — до Камінного і Сум. При цьому протопіп таємно провідував через своїх друзів і знайомих, як надовго київські слідчі прибули до Гадяча? Коли ж довідався, що останні заявляли в місті про свої тверді наміри допровадити гадяцького протопіпа до Києва

⁸² Там же. — С. 433.

«пред архіерея», Лісовський не став випробовувати долю й подався шукати захисту в Москві.

І, як не дивно може здатися на перший погляд, подорож Лісовського до Росії таки мала неабияк успіх. Перебуваючи в столиці Російської держави, протопіп з полкового центру Гетьманату підготував і подав до Правлячого Сенату, за визначенням свого опонента — Івана Чарниша, «змышленные плутовства своего пункты» та, що важливо, отримав на них позитивні резолюції. Отож, і в Україну Лісовський повернувся разом з якимось сенатським піддячим Борисом і з царським указом розслідувати пункти протопіпа «по существенной правде». Цілком ймовірно, що піддячий Борис мав на руках якісь конкретні розпорядження центральної влади щодо покровительства Лісовському. Принаймні залученні до розслідування справи представники російської влади в Україні в ході його проведення демонстрували нічим неприховану симпатію до особи опонента гадяцького полковника.

Загальне керівництво розслідуванням резонансної справи було доручено першим особам місцевої гетьманської адміністрації та присланої з центру російської цивільної і військової адміністрації в Україні, а саме: гетьману Івану Скоропадському, російському коменданту Глухова бригадиру князю Богдану Івановичу Гагаріну і царському резиденту при гетьманському уряді стольнику Федору Івановичу Протасьєву. Зрозуміло, що настільки високоповажна слідча комісія до полкового центру Гадяцького полку їхати не стала, а натомість полковника Чарниша, гадяцьку полкову старшину, козаків і міщан, разом з «попами и черноризцами», було викликано до Глухова, де їх допитали згадані князь Гагарін і стольник Протасьєв, а також представники гетьманського уряду — не означений персонально генеральний суддя Війська Запорозького (на той час у

Гетьманаті було два генеральних судді — Олексій Туранський та Іван Нос, зі згадки не зрозуміло, хто саме був залучений до участі в процесі), генеральний писар Семен Савич і генеральний осавул Степан Бутович. Допит провадився за тими пунктами, що їх подав до Сенату Лісовський, а також, вочевидь, за звинуваченнями, висунутими проти останнього гадяцьким полковником. Принаймні зі свідчень Чарниша випливає, що Лісовському довелося давати пояснення щодо його двоєженства (до речі, протопіп цього факту не став заперечувати), а також — крадіжках коней, волів, корів, завданих смертельних побоях, каліцтвах, зґвалтуваннях тощо. В числі згаданих раніше викликаних до Глухова гадяцьких козаків і міщан, вочевидь, були як свідки, так і співучасники вчинених Лісовським злочинів, отож йому довелось тримати відповідь на слова тих «воров з уликою в лиці»⁸³.

По цьому до Гадяча відбув полковник російського солдатського полку Вестов «со товарищи» (за наказом Петра I з осені 1708 р. солдатський полк постійно базувався в Глухові⁸⁴), котрому було доручено на місці розслідувати звинувачення, що містилися на адресу гадяцького полковника в чолобитній Лісовського, поданій до Сенату. Зі слів полковника Чарниша, полковник Вестов поводить себе в Гадячі доволі заганжовано, навіть не намагаючись приховати на чиєму боці його симпатія в цій конфліктній справі. Так, прибувши до полкового міста, царський полковник розіслав в містечка і села Гадяцького полку своїх солдат, аби ті оголосили товариству і поспільству царську грамоту щодо вчинення в Гадячі «розиску» за поданими гадяцьким протопіпом пунктами та схиляння полчан до

⁸³ Там же. — С. 434.

⁸⁴ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С.

того, аби вони «на одного полковника (Чарниша) приносили челобиття»⁸⁵. Коли ж представники гадяцької громади, як товариства, так і поспільства, попри заборону російського офіцера, таки подавали свої чолобиття на Лісовського, Вестов відмовився їх приймати, заявляючи, що його не уповноважували приймати скарги на протопопа. Повторимось — зі слів полковника Чарниша: російський полковник Вестов у Гадячі пробув цілий тиждень, але скарг на гадяцького козацького полковника зібрати таки не зумів. Натомість уже безпосередньо напередодні його від'їзду з полкового центру «его ж протопопа Лисовского баба во время звонения на набоженство утреннее ночью в челобитной своей написания байки принесла и ему полковнику Вестову тайно отдала»⁸⁶.

Довідавшись про факт таємної передачі «бабой Лесовского» свого чолобиття, гадяцька полкова старшина почала вимагати від російського полковника, аби він ознайомив товариство зі змістом поданої нею скарги на їхнього полковника, аби вони мали змогу відповісти на пред'явлені претензії. Але Вестов навідріз відмовився це робити.

Тим часом сам Федір Лісовський використав вимушену перерву в проведенні розслідування для того, аби подати на Івана Чарниша ще одну скаргу. У ній гадяцький протопіп звинуватив гадяцького полковника зокрема в тому, що той украв в нього коня, пограбував його дім, а ще — гірше того — знався з якимось шахраєм, що займався в Гадячі фальшуванням грошей⁸⁷.

⁸⁵ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. № 9. — С. 434.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Там же. — С. 435.

Зауважимо, що фальшування грошей, згідно норм Литовських статутів, належало до числа тяжких злочинів і тягло за собою вельми суворе покарання, адже фальшування монет, за визначенням знавця українського карного права Я. Падоха, поруч із фальшуванням грамот, фальшуванням присяги, а ще злочинами проти релігії і моралі, належало до так званих «злочинів проти суспільності»⁸⁸. І дійсно, згідно норм Литовського Статуту, фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі або через спалення⁸⁹, або через заливання злочинцю горла розплавленим свинцем⁹⁰. Інша справа, що в судових практиках Гетьманату норми Статутів нерідко суттєво пом'якшували. І, скажімо, на початку жовтня 1684 р. Полтавський полковий суд, розглянувши справу кобеляцького жителя Олексія, «зятя Бражникового», звинуваченого в співучасті у фальшування грошей, замість засудження до страти лише взяв з нього в якості «вини господарської» «кухву горілки простої, трое коней з возом, жупан новий до двору полковничого». Але в будь-якому разі це аж ніяк не перекреслювало тяжкості самого злочину⁹¹.

⁸⁸ Падох Я. Нарис історії українського карного права. — С. 73.

⁸⁹ Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2008; Його ж. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» в судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007.

⁹⁰ Падох Я. Нарис історії українського карного права. — С. 72.

⁹¹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, № 55257, арк. 31 зв.; про цю справу побіжно згадує й О. Левицький у своїх «Очерках народної життя...» (С. 306). Ширше про тенденцію до пом'яшення правових норм у судах Гетьманату див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2008. — С. 229–246.

Глава 3.

«Похищение брака», богохульство та шахрайство. «Гріхи розмаїтї»⁹² з ранньої біографії Федора Лісовського

Справа щодо обвинувачення протопопа Федора в численних і різноманітних проступках і навіть злочинах набирала все більших обертів і все вказує на те, що полковник Чарниш доклав чимало зусиль до того, аби прискіпливо і досконало розслідувати темне минуле свого, як виявилось, не такого вже й простого опонента. А розслідувати, варто сказати, було що...

Отож, у ході розслідування виявилось, що Федір Лісовський походив із Стародуба, здається, із міщанського середовища. Але при цьому мав якийсь неформальний зв'язок із місцевим стародубським полковником Михайлом Миклашевським — інакше як можна було пояснити факт, засвідчений показами як самого Лісовського, так і незааганжованих свідків, участі останнього (чи, точніше, його представника) в намаганнях міщанина посватати представницю відомого в Стародубі козацько-старшинського роду⁹³?

⁹² Метафора запозичена з назви вперше виданої в Чернігові 1685 р. праці відомого письменника-богослова, церковного і культурного діяча ранньомодерної України Іоанікія Галятовського «Гріхи розмаїтї, вкратці написаные...», яка вже 2005 р. була використана Миколою Сулимою для назви власної праці «Гріхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст.» (К., 2005).

⁹³ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первоначальной Пелагии

Але перш ніж свататись, Лісовський замолоду поступив на службу, як зазначав Чарниш, до «чернігівського полкового осавула» Михайла Красовського⁹⁴. Хоч юнак і служив у Красовського як звичайний челядник, але був прийнятий останнім, як наголошувалось у матеріалах пізнішої судової справи, «як син отцевский»⁹⁵. Що, втім, не завадило йому в 1703 р. вкрасти у господаря шкатулку з грішми — «зашкодил талярей 50 спосо-

Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 7; ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1721 года произвождение начатое. — Арк. 16.

⁹⁴ Тут Іван Чарниш мав на увазі «теперішнього полкового осавула», оскільки на початку 1700-х рр. цей уряд в Чернігові обіймав Степан Бутович, а Михайло Красовський посів його лише з 1710 р. — Див.: *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1-2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 81.* Власне, підтвердження цьому знаходимо і в показах полкового судді й наказного полковника стародубовського Прокопа Скленка, котрий говорив про Красовського як про «тепер асаулу полковому черниговскому». ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 7зв.

⁹⁵ *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 197.*

бом злодейским»⁹⁶. Впійманого на цьому злочині челядника представили перед магістратським судом Чернігова. Яким був присуд цього суду — думки дослідників різняться. С. Моравський, на підставі виявлених ним документів, стверджував, що за вчинений злочин Лісовського засудили до страти через повішання⁹⁷. Натомість О. Лазаревський писав, що Лісовського за вкрадені у господаря великі гроші змусили віддати Красовському «свое обесте, т.е. двор, огород, сад и поле в шести загонах»⁹⁸.

Хто з дослідників правий, а хто ні? Можливо, обоє праві. Адже наприкінці XVII — початку XVIII ст., як можемо стверджувати, спираючись на власні спостереження над судочинством Гетьманату⁹⁹, смертні вироки часто виносились, але загалом доволі рідко виконувались. Як правило, їх якраз і замінювали різними штрафами, стягненням майна, оберненням у підданство тощо. Вочевидь, саме в такий спосіб відбулось і звільнення від страти Федора Лісовського.

Але, що зовсім не викликає жодних сумнівів, так це те, що винести уроки з цього прикрого інциденту, який міг би мати для нього й фатальні наслідки, Лісовський не забажав. І вже

⁹⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 197; Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. № 9. — С. 431.

⁹⁷ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 431.

⁹⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 197.

⁹⁹ Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — С. 229–246.

наступного року він організовує нову аферу: потай вивозить доньку багатого стародубця Степана Яковича Улезка¹⁰⁰ та таємно з нею вінчається, вочевидь, сподіваючись на значний посаг за нареченою. Обставини цього шлюбу задіяні в конфлікті сторони описували по-різному. Зокрема, брат нареченої, Федір Улезко (на момент проведення розслідування 1713 р. наказний стародубський полковник?¹⁰¹) описував справу наступним чином.

Якось його сестра Пелагея, «будучи от паней родительки нашей временем зимним и часом ношним вигнаная по брагу босая, вишедши за ворота и на той же воротной сидячи лапе, прилежно плакала с такой ненависти родительской и непоеднокротной», і саме тоді «под той ей жаль прилучился» Федір Лисовський, котрий їхав на санях разом зі своєю рідною сестрою та ще «неяким человеком». Зупинившись перед двором, Лисовський пообіцяв відвести нещасну «до черниц печерських», де вона б могла забути про своє горе. Але перш ніж

¹⁰⁰ Улезки вже з другої половини XVII ст. значились серед впливової старшини північних полків Гетьманату, зокрема, на початку 1660-х рр. Яків Улезко був корсунським полковником, а вже під 1687 р. якийсь Тиміш Улезко значиться то як полковий бунчужний Стародубського полку, то як полковий бунчужний Чернігівського полку, а в другій половині XVIII ст. Яків Улезко посяде уряд полковника Стародубського полку. — Див.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 86; *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 26, 31, 82.

¹⁰¹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разних иска... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 8 зв.

вирушити в дорогу, «оная Палагія из убозтвом взявши скринку, в которой найдовалося платья коп на сто и, самотчас всівши в ночи в воз, з оними поехала». Однак Лісовський замість того, аби везти нещасну до святої обителі, вдавши, що заблукав дорогою, привіз її до села Кропивни. Там він умовив місцевого священика Глобу (вочевидь, пообіцявши щедрю винагороду) обвінчати його з Пелагеєю, хоч остання про це вінчання й гадки не мала. І лише отримавши від Глоби обіцянку здійснити таїнство, Лісовський повернувся до саней і, зі слів Федора Улезка, «мовил сестре моей Палагіи, либо тобі смерть учиню, albo себе, ежели зо мною вінчатися не пойдеш». І Пелагея, нібито саме під тиском, й погодилась на вінчання. По завершенні таїнства священик отримав від нареченого шматок матерії на два кантуші, а він сам тим часом відвіз наречену в двір своєї сестри і переховував там «през чотири дни и ночи» від її рідних («от нас з нею ховаючись и в одной клетке замыкаючись»)¹⁰².

Коли Улезкам врешті вдалося знайти викрадача, його було кинуте до в'язниці. Але навіть звідти Лісовському вдавалося неабияк дратувати близьких родичів своєї щойно пошлюбленої дружини. Як стверджував пізніше згаданий уже брат Пелагеї, Лісовський, «як взято до турми, в которой сидячи мовил в сих словах: хоч я, мовит, злодей, да ваш зять власній, и в ваших сукнях сижу». Окрім плаття, горе-наречений «под виглядом венчання свого з сестрой моею Палагією шкоди веле учинил, скринку з убозтвом был... у которой найдовалось худобки коп на 10 от: цевейки картазиной, шапку соболцевую... чоботи сафяновие»¹⁰³.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.

Натомість Федір Лісовський у відповідь на такі звинувачення твердив, що Федір Улезко «лжет неправду на суплеце вкрадает, якоби я сестру его Палагею, по брагу идучую, силою взял и страхал ей смертним боем, а то не так было». Згідно з версією обвинуваченого, «Палагія мне кротне посилала по мене тайно от своего отца, же бы я ей за жену понял». При цьому Лісовський стверджував нібито полковник стародубський Михайло Миклашевський старостів прислав, сватаючи за нього іншу дочку Стефана Улезка — Катерину, але та відмовила і невдовзі виїхала до Києва. А натомість Пелагея сама щиро прагнула вийти за нього, проти чого, щоправда, заперечував батько Пелагеї «ради убожества» такого нареченого. Але це не зупинило Пелагею, котра таємно «знесшися» з убогим нареченим, «сама през себе велела мне приехати и сама собою носила пожитки отца своего з дому і поїхала зо мною, где бы могли звінчатися»¹⁰⁴.

Трохи згодом, 1721 р., на допиті в Москві Лісовський уточнював, що «годов болш двадцяти» він справді через сватів, виряджених полковником стародубовським Михайлом Миклашевским, намагався посвататися до старшої сестри Пелагії — Катерини. Але батько Катерини не віддав за нього, після чого та, «видя себе в летех dorosлых, согласився з дяком церкви соборной Стародубовской Ілією Пугачевским, ушла от отца своего тайно у Киев, и там звенчались с нею»¹⁰⁵. А тим часом

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 7.

¹⁰⁵ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 12.

Пелагея Улезковна, як уточнював Лісовський, «так же во возрасте видя себе совершенную», «полюби» невдачливого нареченого сестри, погодилася з ним піти під вінець, прихопивши при цьому «несколко отческих пожитков»¹⁰⁶.

Утікши з батьківського дому, Пелагея разом з нареченим пішли мандрувати «по монастырям и по селах, где бы звінчатися, однак, знаючи отца Пелагеи жестокость», ніхто з ченців і приходських священників не наважувався здійснити це таїнство. І лише коли вони «приехали до села, прозиваемого Кропивна, о миле от Стародуба, и напоивши мы того села священника до пяна, просили его, чтоб звенчал нас, и тот священник пошел нас венчать в церков»¹⁰⁷. Щоправда, на допиті 1721 р. Федір Лісовський робив акцент на тому, що кропивнянський ієрей, зважаючи на його важке сп'яніння, «не мог совершенно нас звенчати, того ради, что был безмерно пян»¹⁰⁸.

Сама ж горе-наречена в поданій уже значно пізніше скарзі (про неї йтиметься далі) стверджувала наступне. Коли їй було років шістнадцять, Федір Степанович Лісовский, «усмотря многие пожитки отца моего, которіе мне были уготованы в приданое для замужа и умисля надо мною злохитрость, приехав з сестрою своею Анною, стал близ дому отца моего у соседей Катерины Ежетихи и чрез оную соседку подсилную ко мне, обещал меня взять в жени себе и подговорил, дабы я от отца моего и матере вышла за него тайно, забрав пожитки». Вмовляння Лісовського справили належне враження на молоду дівчину і та, «малоумением сіе й учинила и вединую ношу пожитки отца моего и матери... тайно и с комнаты в вино ему

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

Лисовському видала»¹⁰⁹. По цьому деякий час утікачка жила в будинку, що на той час належав Федору в Стародубі, а потім він її «свез в село Кропивну и в оном селе в церкви Святого Николая со мною венчался»¹¹⁰.

Але, як видно з оповіді і Федора Улезко, і самої Пелагеї, їхній батько, Степан Улезко, не примирився з ситуацією і проти Лисовського було порушено нову судову справу. Перебіг і результат цього конфлікту по різному відображені в джерелах і, відповідно, представлені в історичних дослідженнях. Але не виникає жодних сумнівів у тому, що центральною фігурою цього суду став чернігівський архієпископ, котрого вдалося залучити до справи Степану Улезко. З листа архієпископа до стародубського протопопа з січня 1704 р. довідуємось, що до Чернігова було викликано отця Дмитра Глобу, а коли той не прибув в назначений термін, то владика наказав «властию нашою архієпископскою под очуждением парафій и Господского благословення» негайно прибути «в катедру честности вашей» і дати відповідні роз'яснення¹¹¹. А вже 21 лютого 1704 р. архієпископ надіслав стародубському протопопу розпорядження, де, покликаючись на те, що «у подобных неправедных случаях», коли шлюб є неузгоджений з батьками, взятий не від свого парафіяльного ієрея, неоголошений трикратно, без відома протопопа, скасовував шлюб Федора та Пелагеї і забороняв

¹⁰⁹ Там само. — Арк. 10.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 10 зв.

¹¹¹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 8.

пошлюбленим жити як подружжю. За вчинений проступок Лісовський позбавлявся Господнього благословення та направлявся в будинок стародубського протопopa «на изможеніе плоти». На батьків нареченої накладалася епитимія, а на «дщертъ, наложивши епитимію отдати под начало в монастир на настоящий великий пост»¹¹².

Не оминув своєю увагою архієпископ й отця Дмитра Глобу, котрого було відсторонено від священнодійства в селі Кропивна¹¹³. Друга дружина Федора Лісовського, вже по його смерті, на початку 1730-х рр. в поданому на ім'я імператриці Анни Іоанівни чолобитті стверджувала навіть, що «попа Глобу за тое незаконное оного венчание тогда взято под караул в катедру епископа Черниговского и от священнодейства и парохіи отчуждено и имене его забрано и сам он был под неблагословением архиерейским немалое время»¹¹⁴. В інших відомих на сьогодні джерелах озвучений тут факт конфіскації майна підтвердження не знаходить. Але відомо, що позбавлений парафії священник ходив перепрошувати і Степана Улезка, і стародубського протопopa, вмовляючи останнього поклопотатися перед архієпископом, аби хоч почергово йому правити в Кропивні разом із присланим на його місце ієреєм Олександром¹¹⁵. Але досягнути успіху в цьому, здається, так і не зумів.

¹¹² Там само. — Арк. 9.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153в: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 13 зв.

¹¹⁵ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 9 зв.

Зі слів самого Федора Лісовського, церковна влада анулювала шлюб та наклала на горе-нареченого епитимію. При цьому Лісовський стверджував, що Палагея лише «едну ночь была в мене присебраний в сего юродства моего, и судом пастирським отнята от мене, и не пока она от мене зоставши разведена непорочной, на що руку свою подписую»¹¹⁶.

Щоправда, в згаданому вище допиті 1721 р. Лісовський запевнював, що після вінчання і до того моменту, як старий Улезко повернув доньку додому, молодята хоч і жили «безгрішно», але тривало це вже дві доби («А потом поехали мы з Пелагиею и многие люди были з нами в дом мой отеческий и которого часу приехали, того ж часу отец ей доведася и просил з мене суда. А была она Пелагея ушедши от отца своего суток двое зо мною безгрішно»¹¹⁷).

Натомість сама наречена стверджувала, що Лісовський, «по прийняттю венчання, привел мене в дом свой в Стародубе, в котором я законно пребывала недели три»¹¹⁸, тобто жила з Лісовським як його законна дружина.

За відомостями з багатьох джерел, чернігівський архієпископ судив Лісовського «за похищение брака» і наказав подружжю розійтись, водночас примусивши обох поступити в монастир. Зокрема, про такий розвиток сценарію довідуємось із показів знатного військового товариша Стародубського полку

¹¹⁶ Там само. — Арк. 7 зв.

¹¹⁷ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках... — Арк. 12.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 10 зв.

Опанаса Покорського, котрий, хоч і зауважував, що він особисто на тім «винчаню не былем, и на той час в Стародубе непригодилеся», але «слишалем з повести людской, которая по всем Стародубове носиться», що коли втікачів-наречених «езде шукано, знайдено их и до преосвященного Иоанна Архиепископа Черниговского послано, и там их розлучивши, его Лисовского на смиренне до монастыря Почеповского, а ее послано до монастыря девичого под Стародубовом, называемом Печеники»¹¹⁹.

Сама Пелагея стверджувала, що після того, як вона таємно обвінчалась із Лисовським, «по челобитной отца моего за оное прегрешение пред Богом, також и пред отцем моим и матерію преступленіе, что без воли оных с ним Лисовским венчалась, отдана была я в девичий монастыр под начал на седм недель». Нареченого її також було віддано «под начал» в монастыр, щоправда, в який саме, вона «от печали запам'ятовала»¹²⁰.

Брат таємно вивезеної нареченої також твердив, що шлюб було розірвано (щоправда, Федір Улезко наголошував при цьому, що Лисовському «и был указ таковій по разлученю з сестрою моею жебы они все в целости поворочал», але той не

¹¹⁹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 7.

¹²⁰ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках... — Арк. 10 зв.

повернув майно і стягнути його було ні з чого «однак не було чого грабити»¹²¹).

Зі слів же самого Федора Лісовського, після того, як Степан Улезко подав проти нього позов, «того ж часу судья стародубский Прокоп Силевич приказал нас взять под караул. Мене на гармату, а ей в некоторой дом; и засевши майстрат Стародубовский з духовными особами судили нас»¹²². Зважаючи на те, що «отец ей Улезко крепко стоял, чтоб дочери своей за мене не отдать, а которія пожитки она Пелагія ож отца своего была взяла, то все в ратушу пред судом майстратским отцу ей отдано, понеже и суді тиі в живых обретаются и не могли на суде майстратском нас розсудити. Забивши мене в колодку послали з ей отцем до преосвященного Іоанна Максимовича в Чернигов и тот по чолобитю ей отца не позволил мне ей взять за жену»¹²³.

При цьому Лісовський наголошував на тому, що владика Іоанн, «уволивши» його від того шлюбу з Улезківною, дав йому «лист его царского величества очистительный, иже бы я везде был од того непорочным» та після цього «отпустил в Стародуб и приказал за мое проступство чрез пост великий епитемію держать в монастыре Почепском»¹²⁴.

¹²¹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 8.

¹²² Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках... — Арк. 12.

¹²³ Там само. — Арк. 12.

¹²⁴ Там само.

С. Моравський уважав, що зважаючи на ту обставину, що в пізніших обвинуваченнях на адресу Лісовського, зокрема в його двоєженстві, говориться як про dokonаний факт, шлюб із Улезко було таки визнано дійсним, якщо його наступний вступ у шлюб класифікувався ось таким чином¹²⁵. Так само і О. Лазаревський стверджував, що Лісовський перебрехав ситуацію. Насправді його шлюб був дійсним, щоправда, після того, як Степан Улезко повернув винесене дочкою придане, він втратив для Лісовський будь-який сенс і через це горе-наречений більше не цікавився Пелагеєю¹²⁶.

Відбування єпитимії, як правило, ставало неабияким випробуванням до покараної в такий спосіб особи, оскільки накладало на неї цілий ряд обмежень і випробувань. Єпитимійник, як зауважують дослідники, переставав бути рядовим мирянином, а потрапляв в особливу категорію осіб, про наявність котрих і їхню поведінку парох чи настоятель монастиря були зобов'язані щорічно звітуватись перед вищими церковними інстанціями. В повсякденному житті та особливо під час богослужінь грішнику, на котрого було накладено єпитимію, потрібно було в усьому слухатися особу, яка несла обов'язок його духовного зцілення, відтак, наприклад, під час служби стояти там, де накаже батюшка, бити стільки поклонів, скільки той йому призначить, не мати права спілкуватись із рядовими мирянами і, звичайно ж, не допускатись до причастя. В спеціальній інструкції щодо єпитимійника було визначено такий

¹²⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 198; Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. № 9. — С. 431.

¹²⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 198.

алгоритм поведінки: «четыре лета да плачется, пять да пребудет в послушании, четыре лета да припадает и два стоит с верными без общения и потом на причащение пріят будет» тощо¹²⁷.

Однак Федір Лісовський надовго чи то в домі стародубського протопопа, чи то за стінами Почепської обителі не затримався, а, відтак, і відчуті всі радості духовного зцілення не встиг. Пелагея Улезко-Лісовська свідчила, що «оной муж мой, не выжив уреченное число, ис-под начала бежал, забрав и помянутие мои пожитки»¹²⁸.

Щоправда, сам же Лісовський пізніше переконував слідчих, що він як, і було передбачено архієрейським судом, «чрез пост во всяком послушании совершенно выжил» і лише по тому, винятково «за благословением отца ігумена» був з того монастиря відпущений, причому «з очисткою»¹²⁹.

І в цьому зв'язку варто зауважити, що суто теоретично такий варіант розвитку подій міг справді бути реалізований, адже в церковних практиках ранньомодерної України смиренне виконання епитимії всіляко заохочувалось і належним чином винагороджувалось. Дослідники фіксують як випадки певного послаблення епитимійних заборон (наприклад, надання короткотермінових «відпусток» у зв'язку з певними потребами епитимійників), так і скорочення самого терміну покарання. Утім, немало було й випадків самовільного залишення

¹²⁷ Цит. за: Сулима М. Гріхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст. — К., 2005. — С. 186.

¹²⁸ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках... — Арк. 10 зв.

¹²⁹ Там само. — Арк. 12.

обителі, подеколи з серйозними обтяжуючими обставинами (як то кражі майна, пияцтво тощо)¹³⁰.

С. Моравський, ґрунтуючись на матеріалах проведеного з ініціативи гадяцького полковника розслідування, стверджував, що вже в 1704 р. доля занесла Федора Лісовського в Москву, де він в якості півчого поступив на службу до якогось московського дворянина¹³¹. Сам же Лісовський свій переїзд до Москви заперечував, переконуючи слідчих у тому, що, вийшовши очищений епитимією з монастиря, він представ «пред судом майстратским стародубовским и отцом протопопом стародубовским» і від них «зостал волним». Після чого він «пошол в українські городы, бавячись дяковством и протчіми службами»¹³².

За альтернативною версією, представленою в розслідування Чарниша, перебування Лісовського «в царствующем граде Москве» виявилось нетривалим. Скориставшись нагодою, як стверджував Іван Чарниш, він «окладних икон многое число укравши и оклад сребраній и золоченій на иконах ододравшы, святые иконы в гной зарыл»¹³³.

¹³⁰ Див.: Сулима М. Гріхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст. — С. 186–188.

¹³¹ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. № 9. — С. 431.

¹³² ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 12.

¹³³ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. № 9. — С. 431.

Крадіжка образів і наступні за цим непристойні дії, скеровані на приховання слідів злочину, цілком вписувалися в категорію найтяжчих злочинів. За правовими нормами, що діяли в Україні, за блюзнірство над православними святинями злочинця мали каратися «смертю прямою» (як правило, спаленням живцем), а у випадку вчинення злочину за обставин, що пом'якшували провину, «смертю політичною», тобто «втратою громадянських прав, вигнанням за межі країни, карою на тілі»¹³⁴. За нормами російського кримінального права, зокрема згідно чинного на той час Соборного уложення 1649 р., злочин крадіжки особистого майна, причому знатної особи, а, крім того, й наруги над православними святинями також карався смертною карою, причому, у випадку з присутністю в характері злочину ознак богохульства — через спалення¹³⁵.

Отож з Москви нашому герою довелось спішно втікати знову в Україну. Але оскільки в північних полках, в Стародубському та Чернігівському, надто свіжими були згадки про його злочинну діяльність, цього разу він поселився в Переяславському полку, котрий якраз і перебував у межах регіону, окресленого Лісовським, як «українські городи»¹³⁶, тобто південної частини Гетьманату¹³⁷.

¹³⁴ *Падох Я.* Нарис історії українського карного права. — С. 73.

¹³⁵ Див. : Соборное уложение 1649 г. // Российское законодательство X–XX вв. — Т. 3. Акты Земских соборов / Отв. ред. тома А.Г. Маньков. — М., 1985.

¹³⁶ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 12.

¹³⁷ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 198.

На теренах Переяславщини, зі слів Чарниша, кримінальна біографія Лісовського поповнилась ще двома протиправними епізодами. Спершу він украв волів і коней у бзовського старости Кіндрата Макаренка, а по тому шахрайським способом видурив майно в жительки містечка Лепляве, заманивши її вночі «от власного мужа з именем подговоривши и в поле з нею ночью выехавши»¹³⁸.

Але переяславські сюжети, здається, не мали якихось серйозних наслідків для Лісовського. А ось його повторна спроба одружитись, знову ж таки в себе на батьківщині, в Стародубі, закінчилась для нього доволі таки плачевно. Цього разу в наречені до нашого героя потрапила донька якоїсь стародубської вдови Василихи. Невідомо з яких мотивів Лісовський, заручившись з дівчиною, з-під вінця втік вже безпосередньо зі шлюбної церемонії — забігши прямо з церкви «в двор войсковий», заховався там в погребі в бочці. За такі дії Лісовський «сужен був» і тривалий час «в темниці сиділ»¹³⁹.

Щоправда, згаданий перед тим знатний військовий товариш Опанас Покорський, оповідаючи про вінчання нашого героя з Пелагею Улезко, чомусь зауважував, що його «повесть о середній жене» Лісовського¹⁴⁰, натякаючи тим самим, що був і перший шлюб. Можливо, Покорський дещо сплутав хроно-

¹³⁸ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 431.

¹³⁹ Там же. — С. 431–432.

¹⁴⁰ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 8.

логію подій і мав на увазі під першим шлюбом саме спробу побратися з донькою Василюхи?

Але, як би там не було, вийшовши на волю, Федір Лісовський, вочевидь, всерйоз задумався над власним життям і, зокрема, перспективою власної духовної кар'єри. Адже, як стверджував Іван Чарниш, саме тоді, перебуваючи в Батурині, Лісовський зблизився з «колишнім архімандритом Одорським»¹⁴¹. Проте стати на шлях виправлення Лісовському відразу не вдалося і невдовзі він і тут знову проявив свою кримінальну винахідливість, укравши у владики двоє коней і 6 рублів грошей на додачу¹⁴².

Вочевидь, злочин цей не був розкритий, оскільки десь саме тоді Федір Лісовський, за його власними ж свідченням, спочатку займався дяківством й «протчіми службами»¹⁴³. Згодом виконував обов'язки сотенного писаря у Варвинській сотні

¹⁴¹ Мова тут йде, вочевидь, про ректора Києво-Могилянської академії і настоятеля Київського Братського монастиря в 101–1703 рр. владика Гедеона (Одорського), котрого 1704 р. було призначено архімандритом Батуринського Крупицького Миколаївського монастиря. Владика був близьким до гетьмана Мазепи, отож 1712 р. його, як прибічників «изменников России» гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика, було взято під варту та заслано до Соловецького монастиря. — Див.: *Андрущенко М.В. Одорський // Києво-Могилянська академія в іменах.* — К., 2001. — С. 402–403.

¹⁴² *Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина.* — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 432.

¹⁴³ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 12.

Прилуцького полку, де й «судбами Божескими понял себе жену законным браком»¹⁴⁴ Ксенію Лисеневич. І вже по тому був посвячений митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії Варлаамом Ясинським у священники¹⁴⁵. При цьому Лісовський не забував наголошувати на тій обставині, що в священники його митрополит посвятив «за вчистителным писмом преосвященного черниговского Іоанна Максимовича»¹⁴⁶, хоч, як виявиться в ході розслідування 1721 р., жодних доказів цьому навести був не в змозі¹⁴⁷.

Й оці сюжетні лінії, пов'язані з перебуванням Лісовського в Батурині, коли там служив архімандритом владика Гедеон, або у Варві, де наш герой встиг накоротко пописарувати, насправді доволі цікаві з огляду на різкі кульбіти його долі та стрімкі кар'єрні злети і заслуговують на те, аби трохи детальніше на них зупинитися.

Отож, ведучи мову про «колишнього архімандрита Одорського», Іван Чарниш, цілком очевидно, мав на увазі ректора Києво-Могилянської академії і настоятеля Київського Братського монастиря з 1701 р. владика Гедеона (Одорського), котрого якраз перед тим, у 1704 р., на знак особливої довіри та поваги з боку гетьмана Івана Мазепи було призначено до гетьманської резиденції архімандритом Батуринського Крупиць-

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 198–199.

¹⁴⁶ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 12.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 13 зв.

кого Миколаївського монастиря. Трохи згодом, в 1712 р., саме через оцю близькість до тепер уже опального гетьмана владику, як було сказано в документі — як прибічника «изменников России» гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика, було взято під варту та заслано до Соловецького монастиря¹⁴⁸. І саме тому Іван Чарниш в 1714 р. відгукується про нього як про «колишнього архімандрита Одорського». Але на початку XVIII ст. архімандрит Гедеон перебував у надзвичайно теплих стосунках з тогочасним Київським митрополитом Варлаамом Ясинським, і дослідники припускають, що саме протекція митрополита дозволила Гедеону Одорському, навіть не будучи вихованцем і викладачем Києво-Могилянської академії, а до того ж маючи в Москві до себе, як до колишнього уніата, вельми підозріле ставлення, отримати посаду ректора Києво-Могилянської академії і чин настоятеля Київського Братського монастиря¹⁴⁹. Не виключено, що саме завдяки протекції владики Гедеона (чи, принаймні, знайомству з ним) митрополит Варлаам і звів Лісовського на священицтво.

Стосовно ж варвинської сюжетної лінії в біографії Федора Лісовського, то тут важливо зауважити наступне. Цілком ймовірно, що Ксенія Лисеневич доводилась близькою родичкою Гната Лисеневича — прилуцького полкового писаря в 1701–1709 рр., котрий, до слова, в 1709 р., також поміняв старшинство в Прилуцькому полку на посаду священика¹⁵⁰. Все ставало б на свої місця, якби Ксенія була його дочкою. Однак побатькові підписувалась вона не як Гнатівна, а — Іванівна. Усе ж дозволимо собі висловити припущення щодо наявності родин-

¹⁴⁸ Див.: Андрущенко М.В. Одорський // Києво-Могилянська академія в іменах. — С. 402–403.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка, 1729–1731. — К., 1896. — С. 16.

них зв'язків Ксенії з Гнатом Лисиневичем, а тоді цілком можливим є той факт, що саме останній посприяв вступу Федора Лісовського на священництво, а перед тим — допоміг посісти писарську посаду в одній із сотень Прилуцького полку.

Щоправда, сама Ксенія, вже по смерті чоловіка ведучи активну боротьбу за повернення їй їхнього спільного майна, жодного разу так і не згадала про заслуги свого родича, хоч, зазвичай, заслуги батька чи діда в практиках Гетьманату були доволі серйозним аргументом при обґрунтуванні власної соціальної значимості чи, навіть, претензіях на посідання старшинського уряду. І, скажімо, все той же Федір Лісовський, прагнучи принизити свого опонента, котрий перед ним посідав сотницький уряд в Новгород-Сіверському, серед іншого вказував й на те, що той «его царскому величеству негде не служил ни сам, ни отец его, понеже его отец был не козак»¹⁵¹. Як, власне, й опоненти Лісовського, прагнучи якомога випукло зобразити його зловживання владою, також наголошували на тому, що він «Федора Оноприенка знатного и заслуженного з деда и отца товарища войскового срамотно посродку улице за волосы волочил, по щоках был»¹⁵².

¹⁵¹ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовского жен от позоставших по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 89.

¹⁵² Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с

Однак задумавши пов'язати свою долю зі служінням Богу, Лісовський тим не менше не облишив і своїх вправлянь у шахрайстві. Так, Іван Чарниш стверджував, що, вже будучи священиком, отець Федір спочатку підмовив малолітнього сина якоїсь вдови з Київського полку, з села Світильного, піти до нього в дячки, а по тому, вивізши його до Белгорода, продав того хлопця «вместо завоєваного чухна». Коли це стало відомо матері бранця, вона «била челом архіерею киевскому»¹⁵³, але, здається, жодних наслідків для Лісовського ця справа не мала.

Що й не дивно, якщо зважити на те, що невдовзі в Україні стались події, круговерть яких змусила по-іншому подивитись на багато з того, що раніше здавалось непорушним і незмінним, а тепер прямо на очах йшло прахом. Маються на увазі важливі зрушення, пов'язані з переходом восени 1708 р. гетьмана Мазепа на бік шведського короля Карла XII. Петро I, як відомо, активно залучав українське духовенство до так званої «війни маніфестів» з Іваном Мазепою та Карлом XII, відтак владиці було не до скарги селянки з приводу шахрайства одного зі священиків.

А тим часом сам священик, звинувачений у такому, доволі аморальному для християнина загалом і священика зокрема, вчинку, у тих мутних подіях якось зумів так прислужитися інтересам російської влади, що отримав за це від Петра I призначення на посаду протопопа в Гадяч. Як писав сам Федір Лісовський в одній зі своїх поданих на ім'я царя чолобитних,

многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 48.

¹⁵³ *Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 432.*

«я, раб Ваш, за верность в измену Мазепину пожалован от Вашего державства на протопство в Гадяч»¹⁵⁴. У чому саме проявилася ця сама «вірність» — дослідникам з'ясувати так і не поталанило. А ось тема вірної прислуги Лісовського російському маєстату в часи «шведської руїни» відтепер стане однією з улюблених його риторичних фігур мови і неодноразово звучатиме в суперечках з представниками вищої влади Гетьманату, виступаючи такою собі індульгенцією за всі вчинені в наступні роки і десятиліття проступки і злочини. Так само, власне, згадки про цю таємничу послугу зустрічатимуться чи не у всіх офіційних зверненнях до російської влади та представників властей Гетьманату і його дружини Ксенії та сина¹⁵⁵.

Щоправда, жоден документ, що вийшов з-під пера Федора Лісовського та членів його сім'ї, так і не пролив світла на суть цієї таємничої послуги. А там, де відсутня достовірна інформація, з'являється поле для продукування вигадок. Зокрема, анонімний автор широко відомої в Україні «Історії Русів» твердив, що під час наступу на Україну шведського короля Карла XII, Федір Лісовський, будучи новгород-сіверським протопом, допоміг Петру I здобути добре укріплене гетьманом Мазепою місто, за що й заслужив царську милість. Згідно версії автора, допомога Лісовського полягала в наступному:

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 93–94 зв.; Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153в: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 13 зв.; тощо.

«Новгородъ Северскій приготоуленъ былъ отъ Мазепы для пераго приема и раздоха Короля Шведскаго и его арміи. Онъ нарочито былъ укрепленъ и имелъ знатный магазейнъ въ своемъ замке; а для охраненія крепости и магазейна введенъ въ него гарнизономъ одинъ Сердюцкій полкъ, подъ командою Полковника своего, Чечеля, и две сотни реестровыхъ Козаковъ: Новгородская и Топальская, подъ командою Сотника Новгородскаго, Лукьяна Журавки. И какъ обыкновенно и реестровые Козаки всегда Сердюковъ ненавидели за безчинство ихъ и наглости и искали имъ за то отмщенія, а Царь съ войсками своими приближился тогда къ Новгороду и стоялъ на супротивномъ ему берегу, при реке Десне, въ селе Погребкахъ..., то Сотникъ Журавка, согласно съ Протопопомъ Новгородскимъ, Лисовскимъ, и Козачьими Старшинами, чрезъ Хорунжаго, Павла Худорбая, уведомили Государя въ Погребкахъ, что они могутъ сдать городъ, если онъ благоволитъ прислать ночью свои войска къ городу съ луговой его стороны. Государь по сему извещенію командировалъ тотчасъ довольное число войскъ въ указанное место, а Сотникъ съ своею командою и гражданами провели и впустили ихъ въ городъ, такъ называемыми, Водными воротами, что между замка и кляштора. Войска Царскія, напавъ нечаянно на Сердюковъ по городу и въ замке, всехъ истребили и городъ заняли»¹⁵⁶.

Утім, наступне за цим пасажем повідомлення стосовно того, що, нібито, «Государь чрезъ сутки посетилъ городъ и... наградилъ чиновниковъ, содействовавшихъ въ сдаче города: Сотника Журавку жаловалъ полковникомъ Стародубскимъ, а Протопопа Лисовскаго произвелъ въ Сотники Новгородскіе»¹⁵⁷, як

¹⁵⁶ Конискій Г. Исторія Русовъ, или Малой Россіи. — М., 1846. — С. 207.

¹⁵⁷ Там само.

бачимо, відверто хибує достовірністю. І ця обставина змушує вельми критично поставитись і до висловленої раніше автором тези щодо змісту прислуги Лісовського царю восени 1708 р.

Але, якщо причина царської ласки по відношенню до Лісовського, і до сьогодні залишається втаємниченою, то перебіг його діяльності в якості протопопа Гадяча проступає не лише зі скарг гадяцького полковника Чарниша. О. Лазаревському свого часу вдалося виявити колективну скаргу дев'яти священників Гадяцької протопопії на о. Федора, датовану вже груднем 1709 р., тобто всього лише за 4–5 місяців від початку його перебування в Гадячі. У ній священники скаржились митрополиту, що як тільки «пречестный отец Федор наехавши в Гадяч, стал мыслить не о управленіи церквей божих и не о священнодействии, ниже порученные ему овцы начал пасти кротостью, добрым пастирем свойственнойю, но как волк, стал розгонять собранное стадо, лютостью и злостью, тиранством и грабительством»¹⁵⁸. Конкретно ж святі отці жалілися, що їхній протопіп «иным власы одирающе, иным кровопролитіе многое творящее и заключеніем темничным язвяще; иных, светских, нещадно біюще розгами, обнаженных весьма (что неудобно здесь и объяснят); духовным тія же розги предуготовляющее, без малейшаго, по истине, преступления»¹⁵⁹. Продовжуючи свою розповідь, вони перераховували «многие и тяжкие соблазнения», які їм чинить о.Федір, а саме: «первое, заводя споры со многими; другое, побреди градов, под час ярмарков, драками,

¹⁵⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 199.

¹⁵⁹ Там же.

как с духовными, так и и со светскими; третье, всех перевешать похваляется»¹⁶⁰.

Далі зі скарги гадяцьких священників проступає доволі барвиста картина модних у післямазепинський період похвалок: «всех изменниками блядословить, говоря при этом: что с Батурином случилось, то потщусь сотворити и с вашим городам!»¹⁶¹.

Скаржники наголошували, що такі його «тиранства и похвалки претяжкою болезнью ложатся на наш народ; ибо еще каждый по шведской руине ограбленный, оборванный, запуганный и в здоровья зараженный, не может в себя прийти; а он хуже неприятеля погибель вещает»¹⁶².

Не можна оминути увагою ще одну іпостась гадяцького протопопа, що проступає зі скарги священників, котрі влітку 1709 р. потрапили під його начало. Священники скаржилися, що при всьому тому неподобстві, що творить їхній протопіп, він ще й похваляється: «как бы я не был посвящен, то конечно, за мои заслуги, был бы уже гетьманством или княжеством пожалован» а если бы не имел жены, то и киевскую митрополию вскоре бы получил; а теперь, имея жену, нечем мне быть иным, как только протопопом, но не только Гадяцким, но и Зеньковским, и Опощанским, ибо мне давано протопопство в Москве, в соборе, да я не захотел. А с вами я буду поступать, как захочу, ибо на то поставлен!»¹⁶³.

Тезу щодо своєї особливої місії о.Федір розвивав і в наступних словесних пасажах: «же не ради протопопства одного тут зослан, але ради всех управлений и постерегания и пре-

¹⁶⁰ Там же.

¹⁶¹ Там же.

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Там же.

слідования зміни, сам и архіерей, и гетман именуочися»¹⁶⁴. Залишається лише здогадуватись, скільки в його словах було правди, а скільки хворобливої вигадки. Принаймні аналізуючи тогочасний курс російського керівництва в українських справах, зокрема той його сегмент, що знайшов своє відображення у таємних інструкціях представникам царя в Україні, або в листуванні цих самих представників з вищими органами влади, риторика Лісовського цілком вписується в загальну тональність політичного курсу. Отож, певні підстави, вочевидь, таки існують для того, аби заяви Лісовського не відкидати зовсім, як відверто неправдиві й спекулятивні. Цілком можливо, що під час його посвячення в Москві на протопіпство в Україну, певні розмови щодо його таємної місії там таки велись. Або, принаймні, висловлювались якісь натяки на це.

¹⁶⁴ Там же.

Глава 4.

З протопопів у сотники.

Соломонова мудрість царського присуду двоєженцю

Реконструкція ранньої біографії Федора Лісовського переконливо вказує на те, що зять гетьмана Скоропадського, гадяцький полковник Іван Чарниш, в особі гадяцького протопопа зустрів доволі серйозного опонента. Будучи загнаним обставинами в неприємну для себе ситуацію, високопоставлений козацький старшина звернувся з чолобиттям до самого царя Петра I. У ньому Чарниш скаржився, що протопіп Лісовський безчестить його, «вірного вашого Царского Пресветлого Величества слугу», фальшивими звинуваченнями, в яких «его протопопова явная есть неправда». Зрозуміло, що особливий наголос Чарниш робив на тому, аби відбілити передовсім своє ім'я у справі фальшування грошей, адже цей злочин, як уже зауважувалось раніше, вважався особливо тяжким і, згідно норм як російського законодавства, так і правових кодексів, що мали поширення на теренах Гетьманату, тягнув за собою доволі тяжке покарання.

Але оскільки гадяцький полковник у своїх поясненнях апелював до судових дій, участь в яких брали царський резидент Федір Протасьєв і глухівський комендант князь Б.І. Гагарін, його алібі в цій справі, здається, було бездоганим. Грунтуючись на цій обставині, Іван Чарниш, детально перерахувавши як особисті, так і батьківські заслуги перед російським престолом, від свого імені і від імені тисяч вірних цареві «бого-

молцов» гадяцьких полчан «со слезами» просив звільнити Гадяцький полк від такого «ябедника, явного вора, двоєженца и плута, протопопа гадяцького Лисовского»¹⁶⁵.

Натомість Федір Лісовський представляв нападки гадяцького полковника на себе винятково як прояв ворожнечі через його, протопопа, вірність, яку він продемонстрував царю «в измену Мазепину». Саме за це, стверджував Лісовський, Чарниш «возненавидя мене, многие на мене змышленные доношения довольно писал», в тому числі й «Пелагію вменяючи мне в жену, доносил в пунктах своих в Киев архіерею Киевскому Иоасафу Кроковскому»¹⁶⁶.

Апеляція до митрополичого суду принесла жаданий результат. Як згадував пізніше сам Лісовський, «при бытности в Києве блаженной памяти господина фельдмаршала и кавалера Бориса Петровича Шереметева, и там в Києве представлен пред суд архіерейский»¹⁶⁷. В рамках цього процесу гетьман віддав розпорядження про проведення слідчих дій на теренах Стародубського полку. До розгляду справи духовної особи цілком логічно були залучені вищі церковні чини, які вирішення справи шукали як у зібраних світськими властями фактами, так і в церковних уставах, і, навіть, відштовхуючись від розуміння реальної політичної кон'юнктури.

¹⁶⁵ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 436.

¹⁶⁶ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 12.

¹⁶⁷ Там само.

Взяти якісь пояснення в одного з головних фігурантів цієї справи — отця Дмитра Глоби — було вже не можливо, оскільки на той час він значиться як «покійний отец Глоба»¹⁶⁸. Натомість полковий суддя й наказний полковник стародубовський Проккоп Скленко надіслав київському митрополиту пояснення, в якому підтвердив факт проведення отцем Дмитром Глобою таїнства вінчання Федора Лисовського з Пелагеєю Улезко, однак «за давности часу» і відсутності свідків не зміг навести відомості щодо тривалості спільного співжиття пошлюблених. Натомість підтверджував факт розторгнення шлюбу протопопом Самійлом Хотенським за прямою вказівкою архієпископа чернігівського. І саме цим розірванням суддя й пояснював відсутність запису про взятий шлюб у магістратських книгам міста¹⁶⁹.

Більш чіткою була відповідь переяславського єпископа Захарія, представлена київському митрополиту 21 вересня 1713 р. У своєму поясненні єпископ однозначно трактував вчинок теперішнього гадяцького протопопа як «недостойнство» та категорично заявляв: «Не треба тут много разсуждати, бо сами писма духовних и мыских судов совершенно винним оного осуждают быти, и сам признается, же тайно и неправедно пошлюбил девицу и жил з нею мало не совокупне, а то великая и неподобная трудность»¹⁷⁰.

Отож, за таку очевидну і велику «трудность», був переконаний владика і покарання має бути відповідним — «за без-

¹⁶⁸ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двоих жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 7 зв.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. — Арк. 8 зв.

совестіе такое публичное». Щоправда, єпископ тут же продемонстрував тонке розуміння поточної політичної кон'юнктури, резонно зауважуючи, що остаточне рішення щодо позбавлення священницького сану має ухвалити влада центральна, а, відтак, і матеріали справи варто надіслати до «Сіятелнейшого Сенату всеросійського, то из духовним его делом до престолу Патріаршого» і вже там «оного з сведителством певних и разсудят, и накажут явно»¹⁷¹.

Так, власне, і було зроблено. І вже російська влада за таких доволі суперечливих аргументів сторін, що виступали з непримиримими обвинувачами одна одну, мала ухвалити «правильне» рішення.

І російська влада, варто наголосити, ухвалила справді соломонево рішення. «Слізне» прохання гадяцького полковника, гадяцького товариства й обивателів Гадяча була задоволене і в 1714 р. Федора Лісовського з протопопства гадяцького таки прибрали. Щоправда, слідом за цим наш герой не був переданий до суду, як того вимагала логіка розвитку процесу розслідування, а лише вийшов з духовного звання. Лісовський під час слідства 1721 р. стверджував, що вирішальним аргументом тут стали привезені сином стародубського протопопа Самійла Хотенського листи, прислані до батька чернігівським архієпископом Іоаном Максимовичем щодо виправдання Лісовського — «по которих писмах не могли мене болши судити, того ради, что писма архіерейскіе мене оправдували»¹⁷². Утім, ці запев-

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 12

нення Лісовського, здається, були неправдивими, принаймні під час слідства, проведеного в 1721 р., їм не повірили¹⁷³.

Але, як би там не було, а покарання за свої провини Лісовський не поніс. Більше того, цар призначив його на уряд сотника в Новгород-Сіверську сотню Стародубського полку. Гетьман Скоропадський довідався про це несподіване призначення вже пост-фактум з листа канцлера графа Гаврила Головікіна: «его царское величество бывшему гадецкому протопопу Федору Лисовскому указал быть в Новгороде северском сотником, о чем изволите пространнее усмотреть из посланной с ним его царского величества грамоты»¹⁷⁴.

Відверто кажучи, призначення Лісовського на сотництво за спиною гетьмана, якраз після підписання царем у січні 1715 р. указу про новий порядок заміщення старшинських вакансій в Гетьманаті, виглядало певною мірою скандально. Адже, згідно з цим указом, «когда в котором полку будет порожное место полковой старшины или сотника», місцеві полковники повинні були «учинить раду и советы с полковою старшиною и с сотниками, и на том совете и приговору общему назначить к этому уряду людей заслуженных и неподозрительных в верности, человека двух, или трех», з числа яких гетьман, за відома царського міністра стольника Федора Протасьєва, і мав здійснити призначення на уряд¹⁷⁵.

¹⁷³ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк.

¹⁷⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 201.

¹⁷⁵ Див.: Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 276.

Ще більш скандального присмаку справа набувала з огляду на той факт, що гетьман Скоропадський уже неодноразово демонстрував своє негативне ставлення до особи конфліктного і скандального гадяцького протопопа. Отож, і довелось графу Головкіну докласти певних зусиль до того, аби дезавуувати негативне враження українського зверхника від такого кроку царської влади. Зокрема, канцлер зазначав: «И хотя ваша велможность, наперед сего ко мне писать изволили, что оной Лисовской чинил вам некоторые досадителства, однако ж нене изволите то презреть и уничтожит и явится к нему ласковым и о бытии его в сотниках, учинить по его царского величества грамоте...»¹⁷⁶.

Водночас варто зауважити, що й Іван Чарниш також надовго не затримався в Гадячі. У тому ж 1714 р. на його місце полковником гадяцьким було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича¹⁷⁷. Але Чарниш не був відправлений на спочинок, а отримав призначення на уряд генерального судді, вакантний після смерті Івана Носа¹⁷⁸.

Таким чином, Федір Лісовський отримав нове поле діяльності та нових зловживань, а його опонент Іван Чарниш — можливості для контролю за діями свого опонента.

¹⁷⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 201.

¹⁷⁷ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киев. Старина. — 1904. — Т. 84. — № 3. — Отд. 1. — С. 315–347; Т. 85. — № 4. — Отд. 1. — С. 1–35; № 5. — Отд. 1. — С. 193–230; Модзалевский В. Иван Чарныш и Михаил Милорадович // Киев. Старина. — 1905. — Т. 88. — № 2. — Отд. 2. — С. 131–135.

¹⁷⁸ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1-2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 662.

Глава 5.

На чолі Новгород-Сіверської сотні: «Осятрини и иншой риби, мяса, вин и всяких речей з ратуши до двору свого берет»

Оповідючи про початок служби Федора Лісовського на уряді сотника новгород-сіверського, вже згаданий вище анонімний автор «Історії Русів» твердив, що поставлений царем сотник, начебто, навіть після свого доручення до когорта козацьких адміністраторів зберіг за собою «припись протопоп», і «по воскресеньямъ служилъ въ церкви въ епатрахили, а въ прочіє дни присутствовалъ въ сотенномъ правденіи при сабле, но борода, однако, не бриль, и судя людей тяжущихся, вместе ихъ и благословлялъ»¹⁷⁹.

Як уже зауважувалось раніше, анонімний автор цього переважно політичного трактату допустив цілий ряд неточностей у датуванні часу й обставин появи Федора Лісовського на сотенному уряді в Новгород-Сіверському. Дуже ймовірно, що й у випадку з описом урядування Лісовського в Новгород-Сіверському, коли сотницький уряд не був перепоною у здійсненні священницької праці, також вкралася принципова неточність. Принаймні в жодних інших документах виявити хоч би якісь натяки на це не пощастило. Так саме, власне, як і згадок про незвичну — попівську — зовнішність новгород-сіверського сотника. А ось Олександрю Лазаревському, до слова, свого часу

¹⁷⁹ Історія Русовъ, или Малой Россіи. — М., 1846. — С. 207.

на очі потрапив цікавий документ, що висвітлює одне з дивацтв Лісовського, пов'язане саме із зовнішньою атрибутикою його переродження з протопопів у сотники. В описі майна Лісовського, складеному вже після його смерті, вчений виявив згадку про зголену його протопопську бороду, яку він так трепетно зберігав упродовж шести років свого сотникування.

Утім, навіть і без тих відвертих дивацтв, про які так барвисто писав автор «Історії Русів», початок сотницької діяльності Федора Лісовського в Новгород-Сіверському неабияк запам'ятався тамтешнім обивателям. А у самого Лісовського відразу ж по його приїзді до Новгород-Сіверського там з'явилися чимало нових опонентів і супротивників. І, варто зауважити, що причин для цього було немало. Адже, якщо вірити надісланим до гетьманської резиденції скаргам, вже від перших днів свого перебування в Новгород-Сіверському Лісовський почав гостро конфліктувати як із законом, так і традиціями урядування, що склалися в місті та в сотні.

До Новгород-Сіверського Федір Лісовський прибув 10 березня 1715 р., а вже в перший день свого перебування на уряді щойно призначений сотник встиг відмітитися фінансовими зловживання: взяв у ратуші «меских грошей талярей двадцять битих з лишком, будто его милости пану асаулу енералному за врученіє корогви дати»¹⁸⁰. Вельми показово, що відібравши кошти в міській громаді в перший же день свого урядування

¹⁸⁰ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 38; спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 46.

Федір Лісовський так і не передав їх гетьманському представнику Василю Жураківському, привласнивши їх собі¹⁸¹. Як на ще один окремих клопіт міські обивателі скаржились згодом гетьманові на те, що битих талярів, яких від них вимагав новопризначений сотник, в міській скарбниці не виявилось в наявності, а відтак довелось терміново міняти наявні в ратуші таляри і золоті червоні на таляри биті як у Новгород-Сіверському, так і навіть у Глухові¹⁸².

Наступного прояву сотницького свавілля довго чекати не довелось і вже за день, 12 березня, коли Лісовський почав вибиратися за дружиною і пожитками до Гадяча, новгородці знову відчували на собі пристрась Лісовського до переступу закону й традицій урядування. Справа в тому, що подорож до місця своєї попередньої духовної служби, що з вини гадяцького полковника Івана Чарниша увінчалась неабиякою ганьбою, Федір Лісовський намагався обставити з якомога більшою показною пишністю. Отож, як зауважувалось у пізнішій скарзі жителів Новгород-Сіверського, сотник — «для гордості своєї» — забрав у дорогу до Гадяча декілька пар людських коней, а також «войскових арматних» коней, «якіє тилко для потреби служби государревой держат и тих коней не толко сотники, но и полковники, некогда на свой вжиток не употребляют». Аби надати ще більшої помпезності процесії, сотник для «асистенції коза-

¹⁸¹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двоих жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 46.

¹⁸² Там само. — Арк. 38 зв.

ков немало знатних понабирал», причому, вже в дорозі старшина останніх немало тиранив і всіляко принижував¹⁸³.

Зауважимо, що устремління сотника до надання своїм виїздам, особливо до Гадяча, неабиякої пишності та гоноровості, загалом не характерної для козацького старшини саме такого рангу, спостерігатиметься і в наступні роки. Скажімо, трохи згодом сіверські козаки скаржилися на таке: «сего лета 1718 ездил он до Гадяча в тую дорогу не толко необикновенно множество козаков набрал, але найбарзей и коней козацких з Нефедовки, из Лесконогов, Климовке побрал... а инши мздою откупилися..., чого прежніе сотники не делали»¹⁸⁴.

Перший же виїзд новгород-сіверського сотника з міста увінчався ще одним доволі показовим епізодом, що згодом також неодноразово матиме продовження. Перед самим виїздом Лісовський добряче випив і в такому стані заїхав на квартиру до капітана російської армії Нарвицького, з котрим з невідомих причин влаштував спочатку бійку, а по тому «вибегши з двору казал бить в звони, чим мало не вчинил смятенія между народом и жовнерами великороссийскими»¹⁸⁵.

Але навіть залишивши місто і сотню на доволі тривалий час — аж до Великодня, Лісовський не позбавив сотничан службових зловживань з боку власної адміністрації, оскільки керівництво справами доручив не представникам законної сотенної адміністрації, а якомусь своєму приватному челяднику Савостю, котрий не вирізнявся скромністю і тактовним обходженням з людьми та за час відсутності свого патрона завдав міському уряду неабияких матеріальних збитків. «Бедная ратуша» (як

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Там само. — Арк. 50 зв.

¹⁸⁵ Там само. — Арк. 38 зв.

називали чолобитники свій міський владний орган) була неабияк розореною цим самим Савостею через те, що він безоплатно брав у міста рибу, калачі, мед, пиво, свічки тощо, а ще «бедніє люди мусели непрестано в того Савосте бити безпотребно дневно и ночью на стороже»¹⁸⁶.

Причому, Савостя запам'ятався новгородцям не лише цими поборами з ратуші та «безпотребними» знаками поваги до своєї насправді нікчемної особи. Як він сам, так і його патрон — сотник Лісовський, а також й інші сотницькі слуги, «согласившись единомушне, неправду в народ пронести, будто сам пресветлейший монарх свого слугу ему Лисовскому во охранение здравия его дал». І така неправдива інформація поширювалась містом до тих пір, поки сам Савостя випадково не зізнався в ході спілкування з прислугою одного російського підполковника, «же есть плут» і про своє життя «всем нехотя истинну исповедал»¹⁸⁷.

Повернення сотника Лісовського з Гадяча до Новгород-Сіверського, що сталось якраз напередодні Великодня 1715 р., ознаменувалось новими ексцесами його доволі своєрідного врядування. Зокрема, очільник сотні наказав доставити йому з ратуші «вола и яловицю, якого вола приказал резнікам убити и спродати знатною ценою мясо, а яловицю на свой двор взял, и баранов пять или сем». А по тому почав вимагати від міської громади до свого двору «осятрини и иншой риби, мяса, вин и всяких речей». Особливо вибагливими смаки сотника ставали тоді, коли він видавав заміж або одружував когось із своєї прислуги, а учту влаштовував за рахунок громади¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Там само. — Арк. 39.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Там само.

Трохи облаштувавшись на новому місці служби, Лісовський, переслідуючи передовсім власний інтерес, почав активно впроваджувати в Новгород-Сіверській сотні нові порядки, чого, як скаржились сотничани, «не токмо в Новгородку за бувших сотников не деялося, но ниже во всей Малой России не деется»¹⁸⁹. Зокрема, Лісовський, наситивши декілька кухв неякісного меду («неперепусканного и з дріжджами») «на цехи понакидал усилонне, в чом немалое бедним людем учинил стеснение». Крім того, сотник залучив всіх ремісників міста — «ремесленники все: кравце, шевце, ковали и протчие всегда» — виконувати панщину на його користь, а до того ж, «гончари и горшков без числа мусят своим коштом робячи давати, чого в прежних сотников не бивало»¹⁹⁰.

А ще новопризначений сотник без жодних докорів сумління почав демонструвати власну задирикуватість, зневагу як до простих мешканців сотні, так і старшини. Більше того, Лісовський відчував у собі достатньо сил, аби йти на гострі побутові конфлікти з представниками російської військової адміністрації в Гетьманаті. Про конфлікт, що стався в Новгород-Сіверську поміж сотником і російським офіцером відразу по прибутті туди першого, вже згадувалось раніше. А за деякий час, на початку літа 1716 р., Лісовський так посварився з майорами гренадерського полку Кохом і Грековим, що ті, зі слів самого сотника, заходили в його дім «хотячи самого взявши забити»¹⁹¹.

¹⁸⁹ Там само. — Арк. 39 зв.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и

Лісовський у поданому гетьману чолобитті твердив, що сталося це за якусь «давню некую завзятость» царських офіцерів по відношенню до нього. Ті ж, «прикладали апеляцію гетману», переконуючи в тому, що призвідцею конфлікту був саме Лісовський, котрий їх, майорів, «непристойними укорал словами»¹⁹².

Ще більш конфліктно розвивались стосунки нового сотника зі своїм попередником на сотництві — Данилом Кутневським та новгород-сіверським протопопом Афанасієм Заруцьким. Як стверджував Лісовський декілька років по тому, тільки-но він у березні 1715 р. прибув на місце нової своєї служби, як йому довелось тримати оборону від нападок свого попередника — сотника Кутневського та місцевих міщан, очолюваних новгород-сіверським протопопом Афанасієм Заруцьким¹⁹³.

Про Данила Кутневського-Гаращенка, сказати можна не так уже й багато. Крім того, що він упродовж 1712–1715 рр. очолював Новгород-Сіверську сотню, можна пригадати, що він був сином заможного міщанина Герасима Тимофійовича, котрий ще наприкінці XVII ст. мешкав на хуторі Кремсі, неподалік Ямполя. Із доносу Федора Лісовського на Кутневського можна додати інформацію: Данило Гаращенко перед тим, як обійняти уряд сотника Новгород-Сіверської сотні, «Его Царскому Величеству негде не служил ни сам, ни отец его, понеже его отец был не козак». Але батько, стверджував Лісовський, був «войт

других претензиях, також вище показаних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 55.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 201.

глуховский». Отож, продовжував він, сотництво йому було «дано не за службы, тилко за то сотниковал, что писара енерального шурин»¹⁹⁴.

І дійсно одруження Данила Герасимовича (Геращенко; Гаращенко) на доньці генерального судді Сави Прокоповича та, відповідно, родичання з його сином — Семеном Савичем, котрий у гетьманування Івана Скоропадського посів уряд генерального писаря, кардинально змінило соціальний статус Гаращенко в Гетьманаті. Уже 1699 р. гетьман Мазепа, «п. Данила Герасимовича видячи быти способного и згодного до войсковых услуг, до которых и сам он мысль свою охочо забирает», долучив заможного міщанина до козацького компуту, звільнивши при цьому «его цале от всех посполитих повинностей и от судов, полкового и миского», не приховуючи при цьому, що чинить це «меючи вигляд на значніе и працовитіе п. Сави Прокоповича, судіи воскового енерального — второго отца его п. Данила, заслуги», щоправда, не забувши при цьому і згадати про першого батька козака-неофіта — тоді вже небіжчика Герасима Тимофійовича та його неозначені «ку нам прислуги».¹⁹⁵ Прикметно, що гетьман Мазепа не лише допустив Гаращенко

¹⁹⁴ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовского жен от позоставших по смерти его Лисовского добрах и о разделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводные. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 89.

¹⁹⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 196; Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии в XVIII веке. Сотники // Русский архив. — 1873. — № 3. — С. 242–288, 361.

до козацького стану та, відповідно, звільнив «его цале от всех посполитих повинностей и от судов», а й узяв його під свою гетьманську протекцію, сповістивши при цьому ніжинського полковника, «а барзей» глухівського сотника «з тамошним урядом», аби вони важились жодними способами Данила «обтяжати и до судов своїх потягати, а хто б в яких колвек случаях мел до оного претенції, то повинен нигде индей, толко до нас, гетмана, и до суду нашего войскового енерального удаватися»¹⁹⁶.

Федір Лісовський стверджував, що гетьман Скоропадський незаконно пожалував Кутневському-Гаращенку село Кривоносівку, нібито, лише для того, аби захопити його, «чтобы на его (Лісовського. — В.Г.) инстиговал, как бы его против прежнего гонения погубить»¹⁹⁷.

Примітно, що Федір Лісовський, багато раз подаючи скарги на свого попередника, жодного разу не називав його Кутневським, а лише Гаращенком, вочевидь, акцентуючи тим самим увагу на некозацькому, міщанському походженні свого опонента, в той час, як, скажімо, гетьман Скоропадський та інші урядники Гетьманату і Російської держави, як і сам колишній сотник, послуговуються винятково прізвищем Кутневський.

¹⁹⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 196–197.

¹⁹⁷ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претенсиях, також вище показанних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 89.

З відповіді Скоропадського на закиди Лісовського щодо протегування ним особи Кутневського довідуємось, що майбутній сотник успадкував від свого батька вїта «слободки и мелници», «служит в войску болш двадцати год во всякой верности и бивалем в рожних войскових походах», а, відтак, і звинувачення гетьмана в корупції при його призначенні на сотництво та аргументах родинної близькості з генеральним писарем — є «явная лож». Гетьман наголошував на тому, що «сотництво вакуещее новгородское» Кутневському було надано «по прошенію всех тамошних сотнян и за советом господина столника Протасіева». Село ж Кривоносівка було йому пожалуване «як за давніе и верніе его царскому величеству его сотника служби, також и в награждение его слободки и мелници отеческой, якая одийшла до Ямполья во владеніе»¹⁹⁸. Щоправда, як видно з надавчого універсалу гетьмана Скоропадського з 1708 р., Данила Гаращенко-Кутневський був пожалуваний селом Кривоносівка ще восени 1708 р., коли він був не урядовим козаком, а звичайним військовим товаришем. І хоч в обґрунтуванні надання ї містилася згадка про вірну його службу, але це була лише така собі фігура мови, що враховувала поточну політичну кон'юнктуру і не більше того.

Так само сумнівною виглядає й теза Скоропадського щодо надання Кутневському сотницького уряду («сотництво вакуещее новгородское») «по прошенію всех тамошних сотнян». Згідно інформації, яку вдалося зібрати О. Лазаревському, вакантним сотницький уряд у Новгород-Сіверському, власне, ніколи ї не був. Після того, як новгород-сіверський сотник Лук'ян Жоравко за виявлену ним службу цареві в буремну осінь 1708 р. був переміщений на уряд Стародубського пол-

¹⁹⁸ Там само.

ковника, на вакантну сотницьку посаду відразу ж перемістився сотенний писар Березовський, котрий, безперечно, користувався протекцією колишнього сотника новгород-сіверського, а наразі полковника стародубського. Втім, Березовський залишався на цьому уряді недовго, лише до 1712 р., коли ново поставлений генеральний писар Семен Савич почав шукати для свого свояка, Данила Кутневського, належне «хлібне місце». Отоді то гетьман Скоропадський (дозволимо собі таке припущення) з подачі Савича, і відсторонив Березовського від уряду, зауваживши у своєму універсалі, що має на того «певні і слушні причини», які він, втім, так і не уточнив. А полковник Жоравко, до слова, за два роки знайшов якісь свої «певні і слушні причини», аби перетягти Березовського до Стародуба, де той посів уряд полкового осавула¹⁹⁹. Тим часом в 1712 р. гетьман Скоропадський, «отдаливши» Березовського «от того уряду сотницького», «не продовжуючи того вакансу, аби без настоящего сотника в порядках городовых не учинилось якое нестроение, з особливого нашого гетманского респекту», послав на той уряд сотництва Данила Герасимовича Кутневского, як зауважив О. Лазаревський, не по обранню сотнян, а згідно «особливого гетманского респекту»²⁰⁰.

Слідом за відставкою Кутневського із сотництва Скоропадський видав йому універсал, яким закріпив за тепер уже колишнім урядником пожалуване 1708 р. с. Кривоносівку, а також підтвердив право власності на його «скуплю», нажиту за час урядування в Новгород-Сіверському²⁰¹.

¹⁹⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 102.

²⁰⁰ Там же. — С. 102, 197.

²⁰¹ Там же. — С. 197.

Ще сотник Лісовський скаржився на те, що, коли по «Его Царского Величества Монаршеской милости» він був «пожаловал в Северском Новгороде сотником на место» Кутневського, Петро I наказав «бывшего сотника... перевесть в другой город на сотничество»²⁰². Але цього призначення не відбулося. Лісовський вбачав у цьому свідомий гетьманський підступ, покликаний зіштовхнути його лобом з новим сотником. А ось Скоропадський пояснював це зовсім іншими причинами: як відсутністю вакансій в інших сотнях, так і не бажанням Кутневського покидати Новгород-Сіверський заради уряду. От, власне, і вся інформація про Данила Кутневського.

А ось Афанасій Заруцький в українській історії початку XVIII ст. це постать, не менш знакова, аніж сам Федір Лісовський. Адже саме він, будучи восени 1708 р. тоді ще звичайним приходським священиком, лише за один вірш, в якому він гнівно засуджував перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля, отримав від Петра I ціле село, а також зробив вагому заявку на зайняття посади протопопа новгород-сіверського²⁰³.

²⁰² ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 89.

²⁰³ *Левицкий О.* Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII и начала XVIII ст. // Киев. Старина. — 1896. — Т. 52. — № 3. — Отд. 1. — С. 378–398; *Маркевич А.* К биографии Афанасия Заруцкого // Киев. Старина. — 1896. — Т. 53. — № 4. — Отд. 2. — С. 22.

А ще характеризуючи розклад сил у Новгород-Сіверському, необхідно згадати, що уряд полковника стародубського на той час очолював не хто інший, як Лук'ян Жоравка, котрий перед тим, як стати полковником, був саме сотником новгород-сіверським. Причому, передумовою його переміщення на полковництво, як і у випадку з Федором Лісовським, стала вірна прислуга цареві в часи антиросійського виступу гетьмана Мазепи. Анонімний автор «Історії Русів» називав саме сотника Жоравку головним винуватцем провалу плану гетьмана Мазепи по утриманні Новгород-Сіверського в якості опорної бази, де мало відбутися об'єднання українських полків зі шведськими військами:

«Новгородъ Северскій приготоуленъ былъ отъ Мазепы для перваго приема и раздоха Короля Шведскаго и его арміи. Онъ нарочито былъ укрепленъ и имелъ знатный магазейнъ въ своемъ замке; а для охраненія крепости и магазейна введенъ въ него гарнизонъ одинъ Сердюцкій полкъ, подъ командою Полковника своего, Чечеля, и две сотни реестровыхъ Козаковъ: Новгородская и Топальская, подъ командою Сотника Новгородскаго, Лукьяна Журавки. И какъ обыкновенно и реестровые Козаки всегда Сердюковъ ненавидели за безчинство ихъ и наглости и искали имъ за то отмщенія, а Царь съ войсками своими приближился тогда къ Новгороду и стоялъ на супротивномъ ему берегу, при реке Десне, въ селе Погребкахъ..., то Сотникъ Журавка, согласно съ Протопопомъ Новгородскимъ, Лісовскимъ, и Козачьими Старшинами, чрезъ Хорунжаго, Павла Худорбая, уведомили Государя въ Погребкахъ, что они могутъ сдать городъ, если онъ благоволитъ прислать ночью свои войска къ городу съ луговой его стороны. Государь по сему извещенію командировалъ тотчасъ довольное число войскъ въ указанное место, а Сотникъ съ своею командою и граж-

данами провели и впустили ихъ въ городъ, такъ называемыми, Водными воротами, что между замка и кляштора. Войска Царскія, напавъ нечаянно на Сердюковъ по городу и въ замке, всехъ истребили и городъ заняли»²⁰⁴. Як уже відзначалося раніше, звістка щодо участі «протопопа новгород-сіверського Лісовського» в таємному плані Жоравки в джерелах не підтверджується, а ось «служба» останнього в часи шведського наступу заперечень у дослідників не викликає²⁰⁵.

І насамкінець, при охарактеризуванні владного становища в Новгород-Сіверському, не зайвим буде нагадати, що вакансія на полковому уряді в Стародубському полку восени 1708 р. виникла внаслідок того, що попередній полковник — Іван Скоропадський — на листопадових виборах, що були організовані Петром I, обійняв уряд гетьмана. Отож, певний сентимент і особлива увага до справ, що відбуваються на теренах цього полку, в гетьмана Скоропадського мали бути і в пізніші часи.

Гострий конфлікт поміж Кутневським і Лісовським, як стверджував уже згодом, на початку 1721 р., сам Лісовський, почався відразу ж по його прибутті до Новгорода-Сіверського. Нібито тоді, ще в 1715 р., гетьман відправив Кутневського до Петербурга для того, аби він провідав про обставини несподіваного призначення Лісовського на сотництво — «ездил проведивать небезпеку — як сотником учинено и на Украину прислано»²⁰⁶. І вже по поверненню Кутневського в Україну,

²⁰⁴ Історія Русовъ, или Малой Россіи. — С. 207.

²⁰⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С.

²⁰⁶ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии

Лісовський «тот час взят он по указу гетмана в Глухов и держан заполетичных караулом месяца два и больше, а вини он не знает за что»²⁰⁷.

Натомість гетьман переконував російську владу в тому, що жодного зв'язку між відправкою Кутневського до Петербурга та призначенням Лісовського до Новгородка насправді не існувало. І «бывшого сотника послал в 1715 году в делех нужних малоросійских до Санктпетербурха: о том ведомость есть в Иностранних дел коллегии, а не для проведання, як он, Лисовский, учинен сотником»²⁰⁸. А ось з боку самого Лісовського так дійсно перша його серйозна зачіпка з Кутневським сталась якраз під час подорожі останнього «в делех нужних малоросійських» до царської столиці. Саме тоді «в тот час, когда он, бывший сотник, возвратился з той дороги и еще з Глухова не отехал в Новгородок, Лисовский там на дом его ночной пори пришедши розбоем людей его мужеска и женска полу бив и мучив, а дитину его перестрашал и она умерла»²⁰⁹. Реагуючи на такі злодіяння Лісовського, Кутневський поскаржився гетьману і царському стольнику, прохаючи їх організувати розгляд його позову проти сотника, чим і започаткував довготривалий конфлікт сторін, що тягнувся десятками років

Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претенсиях, також вище показанних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 90 зв.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Там само.

навіть уже після смерті його головних суб'єктів — Федора Лісовського та Данила Кутневського.

Конфлікт же поміж сотником Лісовським і протопопом Афанасієм, як можна зробити висновок з матеріалів розслідування, що велось трохи згодом, виник на цілком очевидному матеріальному підґрунті. Справа в тому, що до Новгород-Сіверського колишній протопіп Гадяча прибув у статусі чоловіка «весьма голого» (принаймні, саме так його характеризував гадяцький полковник Іван Чарниш). Незважаючи на відсутність особливого респекту по відношенню до нього в гетьманського уряду, 1716 р. Скоропадський таки затвердив за ним рангові села новгород-сіверських сотників — Бутринівку і Голубівку, та надав у Новгород-Сіверському «в спокойное и зуполное владение» деякі маєтності, зокрема двір Бистроцького, що знаходився на території місцевого ринку і на якому розміщувались дві комори²¹⁰. Але розбагатіти на цьому придбанні легальним способом Лісовський не міг, оскільки прибутки з двору і комор належали новгород-сіверській Свято-Успенській соборній церкві. Однак проблему легальності новопризначений сотник розумів доволі специфічно. Отож він не лише присвоїв собі цю частину церковних прибутків, але й заволодів суміжними з наданим йому гетьманом двором 24 ринковими коморами та, згідно твердження С. Моравського, наклав руку й на інші церковні прибутки²¹¹.

²¹⁰ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 442, 445; Т. 35. — № 10. — С. 22.

²¹¹ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 442.

Крім колишнього сотника Кутневського та отця Афанасія Заруцького, в опозицію до присланого за наказом царя сотника стали також сотенний писар Парфен Пікулицький, наказний сотник Семен Юркевич, сотенний хорунжий Яценко та ряд інших «значних» сотенних козаків і представників міської громади Новгород-Сіверського. Їхніми спільними стараннями наприкінці 1715 — початку 1716 р. Лісовського на певний час вдалося відсторонити від сотенного правління та ініціювати розслідування гетьманським урядом учинених ним зловживань. Справу розслідування цих зловживань гетьман Скоропадський доручив генеральному бунчужному Якову Лизогубу і канцеляристу Максимовичу.

Навесні 1716 р. представники гетьманського уряду на місці провели необхідні слідчі дії, опитали свідків, зібрали покази зацікавлених осіб. 28 квітня 1716 р. протопіп новгородський подав чергове челобиття на сотника «О починенію ему Лисовским многих обид»²¹².

Тим часом сам Федір Лісовський у контексті цього розслідування провів у Глухові більше місяця. Але час потрачено було недаремно: за результатами розгляду справи сотництво в Новгород-Сіверській сотні йому було повернуто²¹³. І цю перемогу дослідники класифікують не інакше, як промовистий

²¹² ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 69–71.

²¹³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т.1: Полк Стародубский. — С. ; Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 436.

доказ безсилля гетьманської влади у конфлікті із сотником, призначеним на уряд владою царською²¹⁴.

Утім, уже в середині літа 1716 р. в Новгород-Сіверському проводилось чергове розслідування конфліктної справи, в центрі якої фігурувало ім'я Федора Лісовського. Щоправда, цього разу, здається, ініціатива позову походила саме від сотника, котрий поскаржився Скоропадському на насильство двох російських офіцерів (про це вже згадувалось вище). Останні подали позов і гетьман у відповідь на нього 15 липня 1716 р. був вимушений вирядити осавула Генеральної військової артилерії Семена Карпеку та знатного військового товариша Олександра Чуйкевича «до Новгородка на розиск»²¹⁵.

І вже на початку серпня Карпека і Чуйкевич доповідали гетьману про плачевні результати своєї «інквізиції». Прибувши до Новгород-Сіверського гетьманські посланці послали свого слугу до сотника Лісовського, аби він прибув до них, став особисто і прислав своїх слуг до очної ставки з російськими майорами, давши тим самим вичерпні покази у справі, яку він же сам й ініціював. Утім, Лісовський проігнорував їхнє запрошення. Тоді вони послали вже двох слуг. Результат був ідентичний. Після цього до Лісовського особисто пішов Чуйкевич, в розмові з яким сотник «учинил ответ: будто его оніе маіори з офицери своими не для вислуханя розиску, лечь приправить его сотника до смерти приехали». Отож, Карпеці й

²¹⁴ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 436.

²¹⁵ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года производство начатое. — Арк. 56.

Чуйкевичу більше нічого не залишалось, як констатувати провал своєї місії²¹⁶.

Тим часом сам Федір Лисовський, втримавши навесні 1716 р. у своїх руках сотенну корогву та воліючи розвинути успіх, щойно повернувшись до Новгород-Сіверського, вдається до рішучого удару по своєму тепер головному в місті опоненту — колишньому сотнику Кутневському. Він організовує подачу на ім'я Петра I колективної чолобитної козацьких отаманів Новгород-Сіверської сотні. У ній отамани «всі одностайне» висловлювали вдячність цареві за присланого сотника Федора Лисовського та водночас «вносили прозбу», аби царська влада оборонила його від «безвинних» нападок колишнього сотника «супостата» Кутневського, котрий, мстячись за втрату уряду, спільно з протопопом Заруцьким, «турбує». Принагідно чолобитники пригадали й ті утиски, які вони терпіли від «супостата» в минулому. Під документом містився підпис якогось Івана Миколайовича Стігайла (судячи з форми ідентифікації особи, представника міського самоврядування Новгород-Сіверського, а також хрестиків навпроти імен двадцяти восьми курінних отаманів сотні²¹⁷.

²¹⁶ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовкого жен от позоставших по смерти его Лисовского добрах и о разделки оних между ими женами и с оными многими персонами заводные. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 56, 57.

²¹⁷ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 437–438.

Згаданий документ суттєво поліпшував реноме сотника в очах вищого начальства і він відразу ж цим скористався — прибувши до Києва, за його ж власним зізнанням, «словесно» доповів зміст чолобитної новгород-сіверських отаманів київському генерал-губернатору князю Дмитру Голіцину²¹⁸.

Продемонстрована однастайність представників нижчої ланки козацьких адміністраторів Новгород-Сіверської сотні могла бути як свідченням бездоганності поведінки самого Лісовського на сотницькому уряді, так і демонструвати гостре невдоволення товариством діями його попередника, а наразі головного опонента Данила Кутневського. Але насправді ситуація виявилась навдивовижу простою: сотник просто-напросто сфальсифікував волю громади. Закликавши курінних отаманів поставити свої підписи під порожнім бланком, де мала міститися петиція про звільнення з посади новгород-сіверського отамана Івана Судієнка, Лісовський насправді вписав туди чолобитну, про яку йшлося вище²¹⁹.

До слова, хитрий прийом, до якого вдався сотник, час від часу використовувався цілим рядом козацьких адміністраторів Гетьманату різного рівня. Зокрема, про «чисті банкетти» з уже відібраними в старшини підписами згадувалось у справі наказного гетьмана Павла Полуботка²²⁰, фігурують вони і в матеріалах судової справи цибулевського сотника Миргородського полку Давида Звенигородського, про якого вже згадувалося раніше. Але це зауваження в будь-якому разі, звичайно ж, не

²¹⁸ Там же. — С. 439.

²¹⁹ Там же.

²²⁰ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С.

виправдовує дії Лісовського, а лише звертає увагу на поширеність такого явища.

Тим паче, що Федір Лісовський, використавши такий нечесний прийом у випадку з чолобитною, поданою нібито сільськими козацькими отаманами, невдовзі аналогічним чином поступив і з оформленням «колективної волі» новгород-сіверських міщан, спрямованої на позбавлення чину протопопа Новгород-Сіверського отця Афанасія Заруцького. З останнім у сотника виник серйозний майновий конфлікт через те, що Лісовський, скориставшись з надання йому гетьманом «на вспоможение дому» двору та комори Бистрицького на міському ринку, незаконно заволодів прибутками соборної церкви Успіня з 24 комор, що знаходилися там же на ринку. Причому, в серпні 1716 р. гетьман Скоропадський навіть видав спеціальний універсал, яким закріпив за соборною церквою «всю грошову прибыль с мельницы пироговской, с перевозу путивльського и меского, с комор, с двора брацкого скотного, торгового, вагового и померного» та натомість заборонив, аби «сотник и никто из урядников и граждан тех церковных приходов не запродавати и не закупать отнюдь не дерзал»²²¹.

Але новгород-сіверський сотник, підбадьорений заступництвом російської влади, проігнорував гетьманський наказ і продовжував забирати належні церкві збори на свою користь. Отож, двома роками пізніше Івану Скоропадському довелося звертатися до свавільного урядника сотенного рівня з відкритим листом, закликаючи «чрез сей наш открытый лист знову тые коморы до церкви святой приворочаем, поневаж он, Лисовский, противоборствуя всегда указам нашим, насильно

²²¹ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 442–443.

оныя похитил». Усі ті кошти, якими Лісовський заволодів незаконно, він мав невідмінно повернути до «шкатулки церковной»²²².

У відповідь на погрози гетьмана свавілець тоді ж, в 1718 р., організовує подачу на ім'я Петра I звернення новгород-сіверських міщан, котрі дякували «державнійшому царю, государю всемилостивійшому» за призначення їм за сотника Федора Лісовського, котрому вони тепер «достойно воздавали послушенство», натомість креатура царя їм «взаимную воздавал любов». Єдине, що заважало оцій ідилії, так це «гонитви» в часи відсторонення Лісовського на час слідства від влади колишнього сотника Данила Кутневського (що відбувалися за підтримки протопопа Заруцького), котрий «не знаєм по чіей власти, інших туремным вязеніем, інших страхом и битием до того притягал, же хто ничего и не знает, на том руки подписовали, и так ... нами бунтуючи, в великое ратуш и граждан привел изнищание»²²³.

І навіть тепер, уже по поверненню Лісовського на уряд, як стверджувалось у чолобитті, Кутневський не припиняє чинити віроломство, «хотячи воздвигнути бунти». Відтак, підписанти цього подання — міські та сільські жителі Новгород-Сіверського, а саме: наказний вїйт Іван Доморка, колишній вїйт Степан Биковський, сотські окремих частин міста та цех майстри міських цехів, загалом сорок одна людина — клопотались, аби царська влада наказала «отих бунтовщиков смирить, жеби народу в граде не смущали и власти повиновались»²²⁴.

Данило Кутневський, коментуючи дане чолобиття, стверджував, що Федір Лісовський і цього разу сфальшував волю громади. Причому, в даному випадку він не лише намагався

²²² Там же.

²²³ Там же. — С. 441.

²²⁴ Там же.

обманом спонукати простодушних міщан поставити свої підписи під незаповненим текстом звернення («голом папері»), а й вдавався до певних силових методів впливу на непокірних або відвертого залякування їх — «многими оного побоями и необыкновенным страхом и уставичным драпужством перестрашены». Останні ж, «видячи его самовластіе, же во многих людских жалобах и ясневельможного добродія не слушае», а також «страха ради» були змушені «волю его исполнити»²²⁵.

Повернення Федора Лісовського на уряд знаменувало собою нові прояви насильства і службових зловживань, що переважно мали на меті поліпшити матеріальне становище сотника. Як стверджував С. Моравський, судові тяжби в Україні та поїздка до Москви в пошуках покровителів в оточенні царя, неабияк підірвала і до того не надто певне його матеріальне становище (про що вже згадувалось вище), а неприхована ворожнеча з гетьманом Скоропадським давала небагато шансів на його поліпшення за допомоги гетьманського уряду.

Намагаючись повернути новгород-сіверській Свято-Успенській соборній церкві відібрані місцевим сотником прибутки, отець Афанасій ще в серпні 1716 р. виклопотав у гетьмана оборонний універсал, яким закріпив отримання всіх грошових зборів з Пироговського млина на р. Шостка, з путивльського і міського перевозу, з ринкових комор, з двору братського скотного тощо, та застеріг, аби «сотник и никто из урядников и граждан тех церковных приходов не запродавати и не закупать отнюдь не дерзал»²²⁶. Але застереження гетьмана мало впливали на непокірного сотника, на що промовисто вказує новий універсал Івана Скоропадського 1718 р., де знову йшлося про самочинне заволодіння Лісовським 24 комор («насильно оные

²²⁵ Там же. — С. 440.

²²⁶ Там же. — С. 443.

похитил»)»²²⁷. Крім повернення церковній громаді комор, гетьман зобов'язував свавільця компенсувати завдані ним своїми незаконними діями втрати, повернувши до «шкатулки церковной» кошти, які якраз вкрай необхідні для добудови нового кам'яного приміщення храму. А за три роки незаконного володіння церковним майном сотник привласнив близько 200 рублів²²⁸.

А ще Лісовський, вдруге повернувшись до влади в Новгород-Сіверській сотні, всерйоз взявся за переслідування своїх недругів й опонентів. Одним із опосередкованих підтверджень цьому є оборонний універсал гетьмана Скоропадському отцю Афанасію, яким регіментар підтверджував право володіння останнім наданими йому ґрунтами і суворо забороняв грабувати й чинити їм спустошення, особливо наголошуючи на тому, що до того «ґрунту пан сотник новгородській и никто из урядников тамошніх никакого не повинен иміти вступленія под виною тысячи талярей»²²⁹.

Ще більш напористо став діяти Лісовських і по відношенню свого попередника на сотництві Данила Кутневського. Він силою витісняв того з промислів, ним організованим у сотні ще в часи його урядування, організовував побиття челяді опонента та навіть інспірував насильницькі дії по відношенню нього самого.

²²⁷ Там же.

²²⁸ Там же. — С. 444.

²²⁹ Там же.

Глава 6.

Антологія сотницького беззаконня за матеріалами розслідування 1718 р.

Провадячи неоголошену війну проти Данила Кутневського та отця Афанасія, Федір Лісовський, вочевидь, не взяв до уваги той факт, що його опоненти, а особливо новгород-сіверський протопіп, зважаючи на його службу в часи «шведської руїни», був для російської влади, як вже наголошувалось раніше, далеко не останньою людиною в Гетьманаті. Отож подолати протопіпа та його світського союзника чи скомпрометувати перед Москвою одними лише згадками про прислугу Лісовського царським інтересам восени 1708 р. було завданням не таким уже й легким для реалізації. Адже й слова опонентів дещо таки важили.

Так воно, власне, і сталось: подане отцем Афанасієм, а також «знатним товаришем Данилой Кутневським с товарищи» до Петербурга клопотання отримало належну реакцію з боку верхньої влади й 16 серпня 1718 р. цар Петро I видав своєму міністру в Україні, стольнику Ф.І. Протасьєву указ щодо організації та проведення розслідування діяльності новгород-сіверського сотника.

Обґрунтовуючи необхідність таких дій, царська грамота не лише покликала на ту обставину, що «нам великому государю были чолом войска малороссийского знатние войсковие товарищи Данило Кутневской да Парфен Пекалицкой, что по нашему указу, а по челобитю Новгородка Северского протопіпа Афанасия Заруцкого в учинившийся ему обидах и

разорениях того ж Новгородка Северского», а також «и многим той новгородской сотне козакам и посполитим людем чинит великие и неудобезносные обиди, разорения, грабительства, побои и мучительства». У ній також зверталась увага й на ту важливу обставину, що Лісовський вперто ігнорує приписи полковницької і гетьманської влади. Зокрема, наголошувалось на такому: «хотя по многим людским челобитьям были ему сотнику от подданого нашего гетмана Скоропадского и полковника стародубовского многие запретительные в тех его више именованных действиях письма, однако ж он не токмо стародубовского полковника, но и самого гетмана заочно (:чиня себе самовластным в уничтоженій его гетманских писем:) честь испаржнял и не пражняет»²³⁰.

І що цікаво, по завершенню цього судового «розиску» столітнику Протасьєву наказувалось чинити присуд «по Уложенню и по новоуказным статьям»²³¹, тобто згідно норм російського законодавства. А ще на час слідства царський уряд рекомендував своєму представнику «его, сотника Федора Лисовского, выслать в иной город»²³². Про позбавлення Лісовського сотницького уряду мова не велась, отож йшлося лише про тимчасове відсторонення урядовця від влади на час проведення слідства.

²³⁰ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 84.

²³¹ Там само. — Арк. 84 зв.

²³² Там само.

Ведучи мову про такий, безперечно, вельми несприятливий для Федора Лисовського поворот справи, важливо відзначити таку обставину. Напередодні видачі урядом Петра I указу від 16 серпня 1718 р. гетьман Скоропадський упродовж всієї першої половини 1718 р. у супроводі генеральних старшин Семена Савича і Якова Лизогуба, полковників Павла Полуботка, Андрія Марковича і Михайла Милорадовича, ряду бунчукових товаришів і 200 козаків перебував у Москві, де після теплих зустрічей з царем Петром I погодився видати свою доньку Уляну за сина царського вельможі графа П.О. Толстого. Наприкінці серпня регіментар попрямував з Москви додому, а в середині жовтня в Глухові відбулася урочиста шлюбна церемонія²³³. Шлюбні перемовини та урочистості, безперечно, дещо відволікли гетьмана від адміністративних справ, як і відволікли його увагу від конфлікту з Лисовським. Але саме родичання Скоропадського з царським вельможею, вочевидь, додало йому впевненості та стало недобрим знаком для новгород-сіверського сотника. І першим серйозним проявом цієї негативної для Лисовського тенденції і стала поява указу від 16 серпня 1718 р.

Прикметно, що вже трохи згодом, на початку 1721 р., Федір Лисовський у поданій на ім'я царя чолобитній пригадував цей візит гетьмана Скоропадського до царської столиці і скаржився на те, що «когда ясневельможный ехал до царскаго величества, тогда просил я, чтоб мне с ним поехать до лица царского величества. Еднак ясневельможный мене не пустил, а взял з собою супостата моего, бывшего сотника Гаращенко, который, будучи в Санкт-Петербурхе, з позволения гетмана подал царскому величеству ложную чолобитную, будто я сотню розорил»²³⁴.

²³³ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 44–47.

²³⁴ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии

У відповідь на такі закиди сотника гетьман Скоропадський завважив, що «Кутневского и протчих козаков брал для услуги, а он, будучи в Санкт Пітербурхе, прикладал мне и столнику Протасієву, что Лисовский безбитности его дом его разорает и людей оного хватаяючи». Отож гетьман і царський резидент, зважаючи на понесені колишнім сотником збитки від сотника діючого, дозволили Кутневському подати чолобиття цареві стосовно того, «что и, опрочь его, всему народу деется»²³⁵.

Але, як би там не було, у вересні 1718 р. Федір Лісовський, згідно царського указу, був вдруге тимчасово відсторонений від сотницького уряду і «по здешнему малороссийскому обыкновению корогов отобрати и поставити в церковь»²³⁶, а він сам — забраний із Новгород-Сіверського до Глухова. Там від відставленого від уряду старшини затребували підписку про невиїзд з гетьманської резиденції на час слідства.

А тим часом наказним сотником Новгород-Сіверської сотні до завершення слідства було призначено новгород-сіверського сотенного писаря Парфена Пікулинського²³⁷. Зважаючи на той факт, що останній у тексті царської грамоти фігурував в якості одного з опонентів Лісовського, а в одній зі скарг — як жертва сотницького свавільства: «Писара сотенного Пекалицкого бив

Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 91 зв.

²³⁵ Там само. — Арк. 92.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Там само.

напрасно за вимовленіє в обидах людських»²³⁸, таке призначення, нехай і тимчасове, також мало стати для Федора Лісовського доволі поганим знаком.

Тоді ж до Новгород-Сіверського попрямував офіцер Глухівського гарнізону капітан російської армії Іван Пилипович Хрипунов, котрому й було доручено керувати на місці проведенням розслідування вчинених Лісовським службових зловживань і злочинів. Гетьманський уряд Скоропадського зі свого боку, разом з капітаном Хрипуновим, відрядив до міста осавула Генеральної військової артилерії Семена Карпеку, котрий, до слова, влітку 1716 р. вже виїжджав за наказом гетьманського уряду до Новгород-Сіверського для проведення слідчих дій по справі Лісовського²³⁹, отож, до певної міри вже був посвячений у суть справи і, вочевидь, аж ніяк не міг претендувати на роль незааганжованого третейського судді, радше — представника інтересів гетьмана Скоропадського.

Тим часом царський резидент в Україні — стольник Федір Протасєв, котрому Петербург доручив курирувати розсліду-

²³⁸ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 47 зв.

²³⁹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претенсиях, також вище показанних Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оными многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 56, 57.

вання цієї справи, розіслав укази, якими наказував царським уповноваженим особам і козацькій старшині приймати всі скарги, чолобитні і «пункти» на Федора Лісовського від новгород-сіверських козаків, міщан і посполитих без будь-яких обмежень. І тут, варто зазначити, резидент діяв виключно в межах розпорядження, присланого з Петербурга — «до Протасева монаршіє грамоти и такой указ, чтоб обиватели новгородские... на его Лисовского... приносили и розиск учинити»²⁴⁰.

Тоді ж новопризначений наказний сотник новгород-сіверський Парфен Пікулинський зі свого боку поспішив розіслати по всій сотні листи із запевненнями, що Лісовський вже більше ніколи сотником у Новгород-Сіверському не буде, отож, немає причин його боятись й утаювати інформацію про його злочини та не свідчити проти нього (принаймні, саме так зобразив картину сам Федір Лісовський у поданій ним на ім'я царя скарзі на неправомірні дії опонентів)²⁴¹.

Відстоюючи своє право залишатись на сотницькому уряді в Новгород-Сіверському, Лісовський, на відміну від літа 1716 р., коли він навідріз відмовився пристати на запрошення артилерійського осавула Карпеки і знатного військового товариша Чуйкевича та так і не прибув на очну ставку з російськими офіцерами, цього разу вже сам наполягав на проведенні подібної процедури, а, відтак, і залишенні його в сотенному центрі. Аргументував же своє рішення відсторонений від уряду козацький урядовець передовсім тим, що за його відсутності в

²⁴⁰ Там само. — Арк. 92.

²⁴¹ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 451.

Новгород-Сіверському, без очної ставки з ним, багато хто з тамтешніх козаків і посполитих захоче говорити на нього неправду.

Утім, цього разу слідство пристало не на його клопотання, а пішло за побажанням скаржників, котрі наполягали на обов'язковому затриманні колишнього сотника на час слідства у Глухові, побоюючись, що в іншому випадку той «по своей природной хитрости своею бытностью (в Новгород-Сіверському. — *Авт.*) народ смущать страхом, яко уже и начал не только на словах, но и на письменно делать»²⁴².

А ось щодо самої суті справи, то Лісовський найперше апелював до найголовнішої «букви закону» (як йому здавалось), а саме: тексту царського пожалування на сотницький уряд, де було зазначено, що позбавлення уряду може відбутись не інакше, як через документ аналогічної ваги — новий царський указ.

Тим часом указ Федора Протасєва та зроблені до нього Парфеном Пікулинським «доповнення» спричинили в Гетьманаті, прямо таки, тектонічні зрушення, щоправда лише в одній, окремо взятій Новгород-Сіверській сотні Стародубського полку. На Лісовського почали масово подавати скарги, звинувачуючи його в чиненні «побой, забойство, мучительство, грабительство, поруганіе и невинне безчестье», а ще в «велики свои утиски», «неудобоносимые тяжести и озлобления», «нестерпную кривду», «прохирство», «ненасытном драпижстве» тощо²⁴³.

Представлені в скаргах обвинувачення на адресу Федора Лісовського малювали доволі барвисту і багаторівневу картину

²⁴² Там же. — С. 449.

²⁴³ Там же. — С. 452.

службових зловживань і, навіть, злочинів новгород-сіверського сотника. З них, зокрема, впливало, що царинами прикладання деструктивної енергії сотника стали найрізноманітніші сфери адміністрування, судочинства, поземельних відносин. Також фігурували зловживання у царині махінації у фінансово-податковій діяльності, широкомасштабні здирства і прояви фізичного насильства щодо козаків і посполитих Новгород-Сіверській сотні тощо.

Чи не найбільше нарікань у товариства і поспільства викликала судова практика сотника. Представлені на розсуд капітана Хрипунова докази вини Лісовського не можуть не вражати масштабами того беззаконня, що він чинив у сотні, причому, прикриваючись саме потребою в забезпеченні справедливості та законності. Так само, власне, як і тією неймовірною винахідливістю, за допомогою якої він матеріалізував на свою користь як реальні прояви беззаконня в сотні, так і, навпаки, маніпулював з корисливою метою буквою закону, що вже само по собі ставало злочином.

Вельми показовою в цьому сенсі була справа посполитих села Рикова Ярченка і Воротниченка, котрі стали свідками вбивства риковським священиком людини на дворі колишнього риковського війта і тим самим наразили себе на вельми тяжкі наслідки. Крім Ярченка і Воротниченка, свідком злочину була й невістка колишнього війта. Але коли справа дійшла до суду, то винуватець трагедії визнавати себе винним не став, а тим часом невістка колишнього війта, «быва боячися и застерігаючи свого дому», також не стала свідчити проти священика. А ось крайнім у цій справі, згідно з присудом новгород-сіверського сотника, зробили Воротниченка. І варто зауважити, що на це був цілком очевидний приватний інтерес самого Федора Лісовського. Принаймні Воротниченко твердив,

що Лісовський, довідавшись, що у нього «грунта есть доволни и не винайшовши инья причины до отнятя», звинуватив заможного посполитого у лжесвідченні за справою вбивства й на цій підставі кинув його до в'язниці, відібравши при цьому його двір і землю, а дружину і дітей обернувши собі в підданство²⁴⁴.

Опитані в ході розслідування, проведеного капітаном Хрипуновим, мешканці Рикова також підтвердили, що Лісовський «за малую справу и мало праведную взял насилием у человека зовемого Воротного двор з садом, з полями пахатними, з сеножатми и протчими его грунтом и все іменіе». Причому, спершу він усе те «продал бил Андрею Хваеви за шесть чили за сем кухов горілки, якуй цена на тот час була по двадцять таляри на що и купчую от себе дал, а по том не знаю якої ради причины раскаявся... и отдал назад тую горелку Хваеви. И владеет по прежнему»²⁴⁵.

Коли ж Воротниченко звернувся з апеляцією на сотників суду гетьмана, то Скоропадський визнав його невинним і зобов'язав Федора Лісовського повернути неправедно осудженому майно і землю. Але, що показово, сотник Лісовський гетьманський лист у Воротниченка відібрав, але сатисфакції йому не вчинив, більше того, повернув його до тюрми. Коли трохи згодом невдасі-свідку звідти таки вдалося вийти, то найперше,

²⁴⁴ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 23.

²⁴⁵ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 39 зв.

що він зробив, так це витребував від генерального військового судді підтвердження чинності виправдального присуду гетьмана. Але й цей оборонний лист був викрадений у Воротниченка одним із челядників сотника Лісовського, котрий «искал его убить». Отож, і довелось посполитому «по разных селах и городах бегаючи от него крытися»²⁴⁶.

Взагалі, як уже зауважувалось раніше, судова діяльність усіх сотників Гетьманату приносила старшинам чималий матеріальний зиск через отримання як цілком законних прибутків: так званих «вини панської», «викладки» тощо, так і внаслідок незаконних дій — хабарів, фальсифікацій справ тощо. Отож, варто було жителям Рикова незаконно зорати сусідське поле, що належало на ранг гетьмана, як сотник зідрав з них 60 талерів вини панської, байдуже, що перед цим вони вже поплавилися за свій проступок шматком землі, яку гетьманський староста долучив до володінь регіментаря, пообіцявши їм при цьому жодного судового процесу проти них за їхній проступок не починати²⁴⁷.

²⁴⁶ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 23; ЦДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с ними многими персонами заводние. С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 48.

²⁴⁷ Ширше про суддівство Лісовського див: Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в

Аби збільшити власний прибуток від практики стягнення так званої викладки²⁴⁸, Лісовський нерідко власними коштами спонсорував позивача до внесення значної суми коштів, яка, згідно існуючих судових норм, по завершенні процесу йшла на користь судді.

Скаржники також зауважували наполегливе бажання сотника кожен конфлікт, що спалахував у Новгород-Сіверській сотні, будь-що довести до суду. Отож, скажімо, варто було одному з посполитих умовити постраждалу від укусів його собаки сусідку полагодити справу полюбовно, взявши у винуватця чвертку жита та погодившись на прислугування в господарстві раненої жінки найнятої винуватцем челядниці, як Лісовський стягнув із сім'ї постраждалої жінки 8 кіп грошей лише за те, що вони не позивалась до суду на свого сусіда²⁴⁹.

Як видно з матеріалів розслідування, порушення сотника Лісовського у сфері судочинства фіксувались скрізь: у дотриманні процедури слідства і суду, використанні службової інформації в корисних цілях тощо²⁵⁰. Так, наприклад, в якогось «жителя новгородського» Адама «за малую и неправедную справу взявши инквизицию, по своему ненасытном слез людських нраву, трапил туремним в горячіе летніе дни земляним вязеніем чрез сем недель, и викладу килка десят талерей взял и

первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 33–39.

²⁴⁸ Про саму практику див.: *Горобець В.* Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманту // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 175–194.

²⁴⁹ *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 33.

²⁵⁰ Там же. — С. 33–39.

немилостиво его бил, власи з голови борода повиривал». Причому, як впливає із матеріалів справи, Лисовський чинив такі насильства («такі безчеловечние уздирства и мученія») не для чого іншого, як для того, «даби в бедного человека огород з садом... насильне отняти»²⁵¹.

Свідки стверджували, що Лисовський той сад таки відібрав у новгород-сіверського міщанина, «и письмо купчое, будто купил, казал написати и руки атаману и вйту поподписавати и печати приложить и еще приказал килка десять талерей выкладу ворочати». Зіткнувшись із такою несправедливістю, Адам звернувся з чолобиттям до гетьмана Скоропадського, котрий, розглянувши справу, надіслав «ему, Лисовскому, указ, жеби он тое все обидимому поотдавал». Однак, сотник, довідавшись про це гетьманське розпорядження, наказав спершу скаржника побити киями і різками, а по тому кинути до тюрми «и там гладом и морозом чрез две недели морив и, як доведася, же близкий смерти тот, выпустил; от якого страху и мучений дней сколько поживши пожегнал сей свет.»²⁵²

Крім очевидної несправедливості присудів сотницького суду, позивачі звертали увагу капітана Хрипунова і гарматного осавула Карпеки на також очевидну неадекватність судових рішень у сенсі співвідношення вини та кари за неї. Зокрема, як приклад, наводився випадок із «старинним козаком», черняцьким отаманом Сирипченком, котрий «за малий посвар з

²⁵¹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 40.

²⁵² Там само.

старостою гуги Кочубеевой позиваний бил, котрую справу так праведно сотник укончил, же бедного Сирипченка винним учинил болшей на двадцять рублей в его видравши»²⁵³.

Але чи не найбільш резонансним проявом винятково вибіркового правосуддя сотника Лісовського є судова справа, де фігурував його придворний музикант, цілком справедливо й аргументовано звинувачений громадою в содомському гріху. Скаржники стверджували, що Лісовський, їдучи старостою на весілля до якогось козака Новгород-Сіверської сотні Щербака, взяв із собою й музиканта, котрий «при том Лисовском жил музикантом, на шпинете игривал». Сотник розпорядився, аби ратуша виділила його придворному музиці підводу. А їздовим тієї підводи («при коню») було приставлено «малого хлопца, сына Максима Печонки». І той музикант (як було сказано в позові, «члвек злонравний») «през всі тіє дні поездки мордовал содомским грехом, залякавши хлопца, что если би кому тое сказал, то забит оного»²⁵⁴. І лише повернувшись з дороги, хлопець, через те «богомерзкое дело музиканта еле живий и розпухлий, сказал отцу и матери вину недуга своего, и отец и мать обявили о том богомерзком поступке музиканта Лисовскому»²⁵⁵.

Злочин, що за тогочасною термінологією класифікувався як «содомський гріх» або «мужеложство», належав до розряду найтяжчих злочинів проти моралі й винуватець скоєння такого проступку мав понести надзвичайно серйозне покарання — смертну кару через спалення живцем у вогні²⁵⁶. Утім, новгород-

²⁵³ Там само. — Арк. 40 зв.

²⁵⁴ Там само. — Арк. 49.

²⁵⁵ Там само. — Арк. 49 зв.

²⁵⁶ *Падох Я.* Нарис історії українського карного права. — С. 74.

сіверський сотник, замість того, аби справедливо розслідувати цей важкий і, до того ж, очевидний злочин свого служки, потрактував його як незначне правопорушення («такое безчynie в малую вину поставивши») та не виявив наміру суворо карати злочинця. І лише згодом, усвідомивши небезпеку виплеску людського гніву («ради народного поговору»), трохи виправився та «пострашил того преступника турмою, и от том во умоленіе отцевской и народной болезни, велівши привести в ратуш и положивши, своему слуге велел арапников килка разив ударити». Після чого Лісовський, вважаючи таке покарання цілком адекватним вчиненому його музикантом проступку, «знову его собі в двор принял»²⁵⁷.

Щоправда, за деякий час Лісовський, «видячи, же худо зделал», спробував якщо не реабілітуватись в очах громади, то принаймні вже так відверто не дратувати її своєю зневагою, і таки випровадив «его, музиканта, з двора свого». Що, однак, вже не могло заспокоїти розбурханий Новгород-Сіверський. Як видно із пізніших заяв новгород-сіверських мешканців, дії свого сотника місцева громада трактувала не інакше як «велими необикновенная вере нашей христианской дерзость». Опоненти Лісовського цілком обґрунтовано твердили, що сотнику — вже через його невисокий ранг — «так великого преступления» навіть не належало і до розгляду брати, а обов'язково «объявити Суду Енералному». Отож, такими своїми діями сотник «власть суду Енералного похитив, як жадной над собою власти неме-

²⁵⁷ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 49 зв.

ючи, що хочет, то чинит по своей прихоти безбоязненно и безсовестно»²⁵⁸. А крім того, твердили вони (демонструючи неабияку свою обізнаність з правними статутами), за вчинений злочин такого злочинця подобало не арапником «лицемірно вибити», але «огненной казни такой явлений содомлянин подлежит, даби гнев Господний на всех сего ради изливаемый и с тиею лютою содомлянина казнію утолен бил»²⁵⁹.

Неймовірна поблажливість сотницького суду була ще більш виразною на тлі інших справ, що їх вершив Федір Лісовський, коли сотницький присуд був неадекватно суворим. Зокрема, скаржники приводили приклади, коли сотник «многих невинных добрых людей немилостиво киями бити, честных особ разбойническою турмою звикл томити» або ж «неподзорного человека Красовского, за одну прихоть свою, катовскими руками, Бога забывши, замучил»²⁶⁰.

Ще в одній скарзі козаки села Лесконоги скаржилися, що за ненавмисне вбивство гуски сотник Лісовський зідрав з них вини панської аж «сто золотих грошей, сем гусей и овса четвериков два особливе викладу десять коп заплатили»²⁶¹. Або ж «за малий з сусідом посвар у Мишки Левоненка, козака серединского, девять кухов горілки и грошей немало видрал, какой великой дачи не тилко сотники, но и полковіе власти нигде не дерзают чинити»²⁶².

Так само не виправдано суворим був сотницький вирок для «старинних козаков, зовемих Замотая и Каленка, до котрих

²⁵⁸ Там само. — Арк. 50.

²⁵⁹ Там само. — Арк. 49 зв.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. — Арк. 50 зв.

²⁶² Там само. — Арк. 51.

овец прибулилися две невідомо чіи». Вівці були так званими «провіянтовими». Господар їхній так і не об'явився. Як, власне, не було відомо і про обставини, за яких вони загубились. Але попри відсутність серйозності складу злочину, Лісовський не лише «тіє овечки в них побрал, а их самих в земляную разбойницкую турму повкидал», незважаючи на те, зауважували скаржники, що це йде «в противность монаршому указу, ибо некогда от начала козацкой волности турмами, а иле земляними, козаков не карано, впрочь армати»²⁶³.

Крім зловживань у сфері судочинства, чимало нарікань у сотнян було на Лісовського і щодо насилля та махінацій у царині поземельних відносин. Остання, варто зауважити, у часи гетьманування Скоропадського була одним з найбільш актуалізованих теренів старшинських зловживань²⁶⁴.

У випадку ж з Федором Лісовським ситуація ускладнювалась одним доволі важливим аспектом. Лісовський, не будучи перед своїм раптовим адміністративним злетом не те що старшиною, а й козаком у першому поколінні, та намагаючись якнайшвидше зрівнятись у розмірах земельної власності з іншими представниками сотенної адміністрації Гетьманату, що збирали ґрунти не одне десятиліття, не соромився вдаватися до відвертих насильницьких захоплень ґрунтів чи то під прикриттям своєї судової діяльності чи без будь-якого формального прикриття.

Зокрема, «старик» Міхей скаржився, що сотник відібрав у нього поле із сіножаттю, яке він отримав ще на початку

²⁶³ Там само. — Арк. 43.

²⁶⁴ Див.: *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 2; *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998.

1660-х рр. — з рук «блажен памяти пана Васюти, полковника на тот час будучи нежински стародубски», тобто полковника Василя Золотаренка²⁶⁵. Державець з Бугринівки Андрій Фай також скаржився на Лісовського, що той «кгвалтом, а не куплею» відібрав у нього поле орне, огород, місце під стайню, вигін²⁶⁶. Мешканці села Рикове позивалися на сотника за те, що він «в том же селе в Рикове у другово человека отнял насилием двор з грунтом и продать велел Ивану Щепеличу за сімдесят коп и велел писать купчию на имя того человека, а гроши все собі одобрал у Щепелича Ивана»²⁶⁷.

Примножуючи «кгвалтом, а не куплею» своє майно в Новгород-Сіверській сотні, Лісовський не обмежувався відбиранням лише полів орних, городів чи угідь. Не меншою мірою сотник переймався і справою розвитку власних промислів. Так, у Новгород-Сіверському сотник відібрав у заможного міщанина Ситника двір на ринковому майдані, що був по сусідству з його двором, і вигнав з нього шинкаря, який працював на Ситника²⁶⁸.

²⁶⁵ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 24.

²⁶⁶ Там же.

²⁶⁷ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 40.

²⁶⁸ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 24.

Загалом дослідники відзначають неабияку винахідливість Лісовського у справі розвитку власного шинкарського промислу. Мало того, що він відкривав власні шинки у Новгород-Сіверській сотні там, де йому заманеться (навіть на церковних плацах, безпосередньо біля самих храмів, де, як, наприклад, скаржились жителі Рикова, «жида власного на поруганіє храму Божьего поставил шинковать»), так ще й вдавався до беззаконня по їхньому обслуговуванню: безоплатно варив пиво і мед, куриє вино на чужих броварнях, насильно накидав свій товар братським дворам місцевих цехів тощо²⁶⁹.

Новгород-сіверські мешканці також скаржились, що Лісовський неправомірно збільшив розмір покуховних зборів у сотні. У той час, як у Стародубському полку було заведено збирати по п'ять золотих от кухви, він наказав збирати вдвічі більше — по десять²⁷⁰. При цьому скаржники вміло апелювали до теми «царського милосердя над народом малоросійским», зокрема нагадуючи про монарші грамоти, видані «во времена проклятого Мазепи измени», направлені на гарантування «свобод малоросійському народу», констатуючи при цьому, що Федір Лісовський ті «премощнейшие указы» царя, «пренебрегши для ненасытного своего драпежства небувалого», установив «не толко в Новгородку на торгах брати пошлину з кухов порожних по шагу, а с саней по копейци, и з протчих всяких торговых вещей збирал необикновенно, чого прежніе сотники не чинювали»²⁷¹.

²⁶⁹ Там же. — С. 24–25.

²⁷⁰ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двоих жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 46 зв.

²⁷¹ Там само. — Арк. 43.

Крім того, скаржники звертали увагу на той факт, що Лісовський, ігноруючи указ царя і гетьмана щодо недопущення зловживань сотника в справі продажу спиртних напоїв, що вже були предметом розгляду в попередні роки, «сего 1718 году наново горелку свою в Рикове поставил и не велел иной шинковать»²⁷².

Ще одним серйозним не лише економічним, але й політичним проступком Лісовського, на думку його опонентів, було порушення указу Петра I 1708 р. щодо відміни оренд: «Царское пресветлое величество... милосердую над народом малороссийским во времена измени проклятого Мазепи указал указом своим, даби отнюдь аренд более в Малой России не било. А Лисовский сотник новгородський пренебрег той монарший указ... устроил по всех принадлежащих до ратуши Новгородской селах тяжайшие аренды, паче древних Мазепинских. Везде свою горелку давши на вишинк великою ценою, и жидов на многих местцах устроил, которие в домах не тилко посполитих людей, лечь и казацких, горілки печатували»²⁷³.

Скаржники звертали увагу на той факт, що Лісовський не лише проігнорував указ царя 1708 р., а й переступив пряму гетьманську заборону так чинити, надіслану вже у відповідь на оскарження дій сотника перед гетьманським урядом: «а когда к той народной тяжести и противоборству монаршим указом Лисовского донесено ясневелможному его милости пану гетману ведати и любо за тое ему панская велможность, знатно зганив, и заказал впредь того не чинити, однак он, Лисовский, прибувши пред Сирною неделею з Глухова еще горілки на села розислав». І таким чином, «з таких монаршому указу и гетман-

²⁷² Там само. — Арк. 49.

²⁷³ Там само. — Арк. 42.

скому наказанію повиненієм же горшюю беду паче первой народу, ибо першая горелка, хоч немалою ціною шинкувалася, тилко поволе пили, а сюю силою по дворах накидали, хто и не мислив некогда пити горілки, и такую горелку накидано кому за килка золотих, а хто рад би за еден золотий збути, да не хто не купо вал»²⁷⁴.

Привабливою цариною для сотницьких зловживань стали для Федора Лісовського й примусові роботи на свою користь. Як зазначали у своїх чолобиттях мешканці сотні, Лісовський, «меючи собі сел две в подданстве определенних Голубовку и Бугриновку, котрих излише би довольно било на обиход его двора... понудил козаков и мужиков, а наиболее леновских и лесковноских, возити себе дрова, не уважаючи на многие тепер деючіеся бедним людям трудности и не слушаючи монаршой милостиво присланой грамоти, чого прежніе сотники не чинили»²⁷⁵.

Як видно з наступної скарги, ведучи мову про монаршу грамоту, скаржники мали на увазі цілком конкретний присланий з царської столиці указ 1715 р., далекоглядно представляючи таким чином дії свого сотника не лише як прояв насилля по відношенню до них, простих козаків і посполитих, а й як вияв зневаги до монаршої волі: «В прошлом 1715 году объявлена царская грамота, охороняющая чин козацкий от вше-ляких работизн подданических. Однак сотник сего 1718 году обтяжил козаков как неволников всякую работу себе робити»²⁷⁶.

²⁷⁴ Там само.

²⁷⁵ Там само. — Арк. 46 зв.

²⁷⁶ Там само. — Арк. 48 зв.–49.

Конкретизуючи ж свавілля сотника у цій сфері, сотняни нестримно множили висунуті проти нього звинувачення: «хоромніе строенія в самом городе и всаду многие зачавши, он же Лисовский в подводи по дерево козаков и мужиков самовластно вигонял»²⁷⁷ тощо, мимоволі переконуючи адресата, що саме в цій царині сотницьке самоуправство розквітнуло чи не найбільш буйно.

Конкретно ж сотняни жалілися, що в Гната Сиченка, «товариша заслужоного», новгород-сіверський сотник, «чуючи же он достатній человек, куфу горелки напрасно взял»²⁷⁸. Також і мешканці Рикова скаржились на те, що сотник чинить їм, «обнищальым людям, многие побои и разорения», а на остаток навіть повідбирав рибні снасті²⁷⁹.

Їдучи до Кролівця на ярмарок і не маючи в наявності власних коштів в необхідній кількості, Лісовський «хотячи по нраву своему драпезскому за помочтіся на тот ярмарок для справованя *неприличных своей сотницкой особе* (виділено нами. — Авт.) четверних поидов и дорогих сукон понудил ктитора аби церковних ему дал грошей сто восемьдесят золотих, за що мел дати вапном, постаивши цену излишнюю по дванадцать шагов осмачку, в которой купле церкви нужди не было... и до того часу вапна не давал»²⁸⁰.

²⁷⁷ Там само. — Арк. 51.

²⁷⁸ Там само. — Арк. 40 зв.

²⁷⁹ *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. № 10. — С. 24.

²⁸⁰ ЦДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с

У ході слідства з'ясувалося, що новгород-сіверський сотник привласнив собі кошти і з так званого покуховного збору, що мали йти до гетьманського скарбу (100 злотих), та — «заводые гроши» новгород-сіверської ратуші; гроші та цінні речі, передані приватними особами на збереження до церковної шка-тулки; церковні кошти, зібрані на побудову нового кам'яного храму в сотенному центрі, тощо. За указом стародубського полковника, хорунжий Василь Ященок «мел в сохраненіи ко-зацкіе гроши, но он, Лисовский, о сем уведав, приказал в него хоружего тіе гроши взять»²⁸¹.

Якщо ж особи, котрі за своїм службовим становищем опі-кувались цими цінностями, намагались перечити Лісовському, то він, як впливало з поданих капітану Хрипунову скарг, не особливо й церемонився, придушуючи цей спротив. Так, наприклад, коли один з місцевих священиків поскаржився про-топопу на неправомочні дії сотника, Лісовський у відповідь побив священнослужителя. Коли новгород-сіверський отаман Іван Судієнко (до слова, призначений 1710 р. гетьманом Ско-ропадським отаманом Новгород-Сіверського також за вірну службу під час «зради Мазепи») відмовився виконувати про-типравні накази Лісовського, той також побив його палицею. А коли й після цього отаман «не виправився», то Лісовський пригрозив йому публічною суворою езекуцією, а дружину Судієнка під час однієї з «учт» так безчестив, що, як зауважував скаргник, «же и писать стыдно»²⁸².

многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 41.

²⁸¹ Там само. — Арк. 49.

²⁸² Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 39–40.

Вочевидь, Іван Судієнко був доволі впливовим козацьким урядником низового рівня, якщо йому доволі оперативно вдалось отримати від гетьмана Скоропадського оборонний універсал, що забороняв новгород-сіверському сотнику чинити будь-які утиски новгород-сіверському отаману й «от власти не дерзать отставляти». Але так само очевидним є й те, що накази гетьмана не мали жодної ваги для норовливого новгород-сіверського сотника. Отож Лісовський, ознайомившись із змістом універсалу Скоропадського, вчинив відповідно — спершу наказав посадити непокірного отамана на гармату, а згодом загалом відсторонив його від влади та поставив на його місце слухнянішого адміністратора²⁸³.

Так само непереливки скаржникам на Лісовського було тоді, коли цехмістри деяких новгород-сіверських цехів поскаржились стародубському полковнику на неправомочні дії свого сотника. Зачувши про це, Лісовський «так знатне помстился на цехах, же добре мусели приплатитися, ибо некогда небувалою дачею по 50 и по 60 золотих обложил и побрал себе, давши причину будто за покуховное», і це при тому, що перед цим цехи за своє право шинкувати сплачували «не на іншие якіе потреби токмо на свечки до церквей Божих»²⁸⁴.

Опоненти Лісовського в даному контексті пригадали йому навіть випадок, що стався ще на початку його урядування в Новгород-Сіверському, в 1715 р. Тоді Лісовський, готуючись до

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 46.

прибуття в сотенний центр генерала Ренна, наказав забрати на монастирському двору все наявне там сіно. А коли присутній при цьому беззаконні городовий отаман Іван Андрієвич, «яко первая по сотнику особа урядовая» (згідно зауваження джерела), не виявив готовності за наказом сотником своїми руками «замков отбивати», то Лісовський за це отамана «кием (:чого еще негде не деется:) бил». А трохи згодом сотник того непокірного отамана «без даня причини иним часом публічне гарматним трапил вязенієм»²⁸⁵.

Так само й Ішуту, «знатного и заслуженого полку Стародубовского товарища значкового, не своей команды чоловіка, два рази бил немилостиво и гарматним публічне трапил вязенієм за то, что он будучи комісаром полкам великороссийским по універсалу гетманському брал по селах на услугу козаков в потребах тоей комиссии»²⁸⁶.

Публічних принижень й адміністративних покарань зазнав від Лісовського й отаман с. Посреби Терех. Цього, як вказано в документі «старинного и заслуженого козака», новгород-сіверський сотник спочатку «напрасно в дому его бил немилостивно», а по тому й з «отаманства скинул, а вместо его учинил отаманом Матюха». Коли ж Терех «за той свой побой и за уничтоженные своих стариних войскових услуг» (дуже цікава ілюстрація щодо факту сприйняття позбавлення уряду!) поскаржився стародубському полковнику, то Лісовський за це його, «признавши некую вину, вязил на гарматне непристойне и непрестанно послылками неприличными и безочередными отмщєніє обтяжает»²⁸⁷.

²⁸⁵ Там само. — Арк. 47.

²⁸⁶ Там само. — Арк. 47 зв.

²⁸⁷ Там само. — Арк. 47.

Ще однією з ілюстрацій безчинств сотника по відношенню до осіб заслужених, знатних і тих, що перебувають під захистом гетьманської влади, була справа якоїсь знатної міщанської вдови, що перебувала під гетьманською протекцією, але котру, незважаючи на це, Лісовський «всадил в земляную злодейскую турму, где чрез немало дней для смрадной туремной темниці» заледве живу випустив. І це при тому, що мати нещасної показувала сотнику гетьманський оборонний універсал, котрий той відверто проігнорував і «не тилко за первим, лечь и за повторним листовним гетманским указом» тієї вдови не звільнив від ув'язнення, аж поки «завзятости своей безчеловечной неудоволил»²⁸⁸.

Загалом, читаючи численні скарги сотнян на жорстоке поводження, безжальні побої, завдані як з наказу сотника, так і ним самим особисто, важко позбутися враження, що Федір Лісовський, здається, отримував від цього неподобства фізичне задоволення. «Писара сотенного Пекалицкого бив напрасно за вимовленіє в обидах людських». «Войт Мажура того ж часу, если би в комнате з жиною не замкнувся, тоди увечил карбачами, також войтихи мало не вбив спижевим ліхтарем, будучи в их дому на учте»²⁸⁹. Федора Онопрієнка, «знатного и заслуженого з деда и отца товарища войскового, срамотне посродку улице за волоси волочил, по щоках был, а потом положивши на зем, яко злочинцю якого, и на ногах гулве сам своим велел сести и кіями хотел бити». І якби місцеві урядники, війт й отаман, за нього не заступились («на нем сами не лягли, за що знатное безчестие и побой понесли»), то невідомо

²⁸⁸ Там само. — Арк. 47–47 зв.

²⁸⁹ ЦДДАУК Там само. — Арк. 47 зв.

чим би закінчилася ця справа²⁹⁰. А ще Федір Лісовський «Савку Кулеженка, мелника гетманского, тиранско березинами болти ста разов ударил»²⁹¹, «Максима Остапенка и Лопатенка, козаков новгородських бив»²⁹². І таких випадків, як видно з поданих справ, в Новгород-Сіверському в часи сотникування Лісовського було чимало.

Неабияка винахідливість колишнього протопопа у проведенні ексекуцій простежується з однієї судової справи, коли Лісовський під час допиту в міській ратуші ремісника, обвинуваченого в крадіжці з дому сотника грошей, добивався щирості показів за допомоги батога, причому, не забуваючи при цьому після кожного удару по спині нещасного підслідчого ще й «поливает горелкою и посипать солью»²⁹³.

Івана Шепелича, знатного полку стародубовского товариша, під час зустрічі одного російського генерала «бил немилосердно, бороду драл и еще обнаживши... на воду пхнул, и если би не кучер, Демяна син, кинулся и не поратовал, тоди певно утонул». Утім, від завданих Лісовським побоїв і переляку постраждалий так і не оправився «От котрого бою и переляку не мог в здорovou поправитися, и час от часу хореючи житія безвременно лишился»²⁹⁴.

²⁹⁰ Там само. — Арк. 48.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Там само. — Арк. 51зв.

²⁹³ *Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 42–43.*

²⁹⁴ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с

Немалою мірою насильства сотника, варто зауважити, прокувались станом непробудного п'янства, згадки про яке в поданих на нього скаргах трапляються доволі часто. Однією з доволі цікавих справ цього ряду — хоч би тому, що жертвою сотницького насильства став російський офіцер — є справа побиття Федором Лісовським «неякого офіцера, едучого з Києва». Причому, як з'ясовується далі, був це не звичайний офіцер, а посланець київського генерал-губернатора «сіятельнейшого князя Дмитрія Михайловича Голицина». Лісовський, як читаємо в документі далі, «запросивши до себе, безчестил оного и побил звиклим пянством изумленный»²⁹⁵. Більше того, він «и коней у того офіцера побрал, и голодом поморил», а його самого протримав «в оковах килка дней». Лише згодом, витверезивівши і «пришовши до памяти», сотник упросив «спрощеніє вини своя в того офіцера и, надаривши его, отправил в предлежащий путь»²⁹⁶.

Щоправда, залагодивши справу з офіцером, Лісовський заздав немалих втрат новгород-сіверським міщанам, оскільки «вместо его поморених коней дал мещанских добрых коней, взявши насиліем у Шуляка, в Аврама и прочіх, и тие мещанские кони по сей день пропали, а помянутіє мещани за вину его Лисовского и за пянство обиклое шкоду поносят»²⁹⁷.

Як уже неодноразово згадувалося раніше, сотник Лісовський, чинячи насильства та зловживаючи владою, демонстрував повну зневагу до розпоряджень гетьмана чи судових

многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 43.

²⁹⁵ Там само. — Арк. 51зв.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Там само. — Арк. 52.

приговорів Генерального військового суду, покликаних відновити справедливість. І такі випадки були не поодинокі, а, навпаки, саме вони характеризували ставлення Лісовського до вищої влади Гетьманату.

Вельми показовим у цьому сенсі є приклад конфлікту сотника зі знатним міщанином новгородським Никифором Ситником. Лісовський, «хотячи видрати килка тисячей грошей» у згаданого міщанина, «явне безстыдно» почав вимагати, «жеби дал решето грошей». Аби швидше досягти задуманого, сотник «мордовал» нещасного «злодейскою и разбойни́скою турмою», але більше двох червоних золотих стягнути з нього так і не зміг. Утім, не примирившись з невдачею, Лісовський «наслал гвалтовне асаулу Лукьяна Пашинского з челядю своєю дворовою и взял з дому Ситнякового куф две горілки, а потом таким же гвалтовним способом и килка коней ночью наслал взяти, яко ж и взяли». Коли пограбований міщанин звернувся з позовом до Генерального військового суду, то той став на його бік і присудом, апробованим у самого гетьмана Скоропадського, присудив Лісовському «приверненим вграбленой худоби его, Ситника, уконтентувати»²⁹⁸.

Проте сотник, «по дерзновенном своим налогу, як рейментарский указ, так и Суду Енералного, уничтоживши наказаніе еще и на большое отмщеніе розширился». Внаслідок чого Ситник, страхаючись похвалок свавільця-сотника, так і не наважився повертатись у місто та вимагати від Лісовського повернення своєї худоби. А тим часом сам сотник, нібито насміхаючись над гетьманською владою та верховним судом Гетьманату, насильно відібрав у Ситника ще й шинковий двір

²⁹⁸ Там само. — Арк. 40 зв.

у Новгород-Сіверську та передав його у володіння якимсь Івану Доморченку й Ярмолі²⁹⁹.

Доволі значними були зловживання сотника і в справі стягнення з мешканців сотні так званих «поклонів» і «ральців» — номінально добровільних, з наперед нефіксованими розмірами підношень своєму адміністратору, що на практиці набули форм обов'язкових і таких, що своїми розмірами значно перевищували унормовані традицією розміри. Так, наприклад, члени цеху шевців скаржились, що раніше вони на Різдво Христове і на Великдень ходили вітати свого старшого, маючи на руках «хліб да сіль», пару чобіт сотнику та по два злотих сотничці, то Лісовський істотно збільшив таксу: собі — талер і дві пари чобіт саф'янових та дружині — запаску, вартістю 9–10 злотих³⁰⁰. І як видно зі скарг, поданих на Лісовського, подібного роду нововведення були поширені й на решту новгород-сіверських цехів: «В 1716 году в Страстную пятницу по звиклом своем драпезничеству подавал на писмах всем цехмістрам указы, даби кожний з своей цех ему самому певніе грошовіе поклони, а жунце материяльніе запаски давали, що мусели все чинити, чого во всей негде в Малой Россіи не деялося»³⁰¹. І коли одного

²⁹⁹ Там само. — Арк. 41.

³⁰⁰ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 27; ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 46.

³⁰¹ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии

разу один з отаманів через хворобу не зміг прибути в господу сотника з ральцем на Великдень, а приїхав лише на Миколая весняного, то Лісовський наказав прикувати його за шию і ноги до гармати і відпустив лише після того, як отримав від родини «контрибуцію» у вигляді куфи горілки і кількох битих талерів³⁰².

Варто зауважити, що подібні зловживання були притаманні Лісовському не лише у взаєминах з некозацьким населенням сотні, а й з товариством. Зокрема, представники останнього зазначали, що він «установил брати с козаков побор, який к Рождеству хоть и брали по три шаги с козака, а к Воскресенію по шостаку, а особно ходячи атамани и войти мусели ему давати ралець, а якіе не давали тіе ругателно були частовани»³⁰³.

Не менше нарікань у товариства і поспільства сотні викликали й інші зловживання Лісовського на уряді. Наприклад, попередники Лісовського на сотництві в Новгород-Сівер-

Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 46.

³⁰² Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 27; ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 46.

³⁰³ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 46.

ському привчили місцевий люд сплачувати так звану «весільну куницю» в розмірі одного золотого, а якщо для когось і ця сума було завеликою, то можна було сплатити «хто що зможе дати». Натомість Лісовський став вимагати від сім'ї нареченої при вступі у шлюб обов'язково сплачувати йому по два талярів і по п'ять золотих, через що, скаржились новгород-сіверські мешканці, «боимось убогіє люди дітей женити»³⁰⁴. Коли воронезький сотник Потап Назарович брав за свого сина «в стан малженский» новгородського війта дочку, то присутній при цьому новгород-сіверський сотник не лише ображав «знатних особ войскових и мещан воронижских не по-людску словами», але й «з-под сина сотніцкого, жениха, коня гвалтовне велел взяти, шаблю, в сребро оправную, от боку того же сотниченка одвязати хочаще себе по древнем драпежском налогу», а крім того, «ново вимишленою дачею куници талярей десять от их вибрати; любо они и сами воронежци з дишкрецей своїй, яко властелина его, сафяном и хусткою золотою учтили»³⁰⁵.

А ще сотник взяв з погребського козака Матвія «коня доброго коп в 30, и вепра золотих в 10, и 3 талера битих» за обіцянку зробити його отаманом і звільнити від виступів у походи, але врешті обманув його і нічого з обіцяного не виконав. Ще більше збагатили статки сотника в результаті його здирництва по відношенню до обраного на священика села Рикова сина ієромонаха Гаврила. За видачу рекомендаційного

³⁰⁴ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст.// Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 26–27.

³⁰⁵ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 41 зв.

листа архірею сотник потребував непомірно велику плату. А коли сім'я кандидата відмовилась її платити, то, як скаржився батько кандидата, так «многожди лаял и безчестил, хвалючися мого сина з села кіями вибити», що врешті-решт таки змусив віддати йому 20 талярів³⁰⁶.

А ще якраз у час проведення слідства з'ясувалось (з подачі опонента Лісовського — Данила Кутневського), що Федір Лісовський, ігноруючи царський указ про виселення з теренів Стародубського полку старообрядців та інших втікачів з Росії «беглых драгун и солдат и протчих великороссийского народу людей», за хабарі дозволив повернутися до Новгород-Сіверського цілому ряду великоросіян, котрих в 1714 і 1715 рр. російська влада насильно повернула на колишні місця їхнього проживання, але котрі за кілька років знову прибули на Стародубщину. Зокрема, Лісовський, взявши від одного такого втікача з Росії «денежный откуп», дозволив йому поселитися в с. Кривоносівці. Ще шестеро таких же переселенців спробували було поселитись у с. Ромашково, де вони перед тим мешкали, але місцевий отаман, «боячись указу монаршого», дозволу на це їх не дав і їм довелося звертатися по допомогу до новгород-сіверського сотника, сплативши йому за допомогу в незаконній справі дві куфи горілки³⁰⁷.

Про зловживання сотника у цій царині йшлося і в колективній чолобитній, яку підписали городовий отаман Новгород-

³⁰⁶ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 29.

³⁰⁷ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 450–451.

Сіверського Василь Атанасович Атанасович, новгородський вїйт Ілля Атанасович, сотенний осавул Максим Євстафійович та ще семеро міщан. Вони, зокрема, вказували, що за дозвіл сотника якомусь Степану Яковлевичу незаконно повернутися з Брянського повіту до Новгород-Сіверської сотні та сотницьку протекцію той мусив сплатити «грошима, медом, горілкою і хлебом». Не забувши при цьому наголосити, що чинилося те все в «немалое противоборство монаршим грамотам»³⁰⁸

Міщани Новгород-Сіверського скаржилися й на неймовірну дріб'язкову меркантильність сотника, що провокувала його численні службові зловживання, «чого прежніе сотники не чинили». Наприклад, він запросив до себе на учту чернігівського архієпископа, котрого щедро пригощав й обдаровував, представляючи все це як вияв власних сотницьких щедрот. А насправді ж усі понесені збитки, причому — «со излишеством», Лисовський «на ратуше доправил»³⁰⁹. Коли стояли російські війська під Новгород-Сіверськом, сотник купив собі «четверню вороних коней» в якогось майора Московського полку, причому, не маючи на таку покупку власних коштів, «насильне приказал дати з ратуши полтараста золотих»³¹⁰. Так само насильно «невод понудил себе купить за ратушние гроши»³¹¹.

³⁰⁸ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 53–53 зв.

³⁰⁹ Там само. — Арк. 48 зв.

³¹⁰ Там само. — Арк. 41.

³¹¹ Там само. — Арк. 43.

Або ж сотник, «еще новий способ ненаситному драпежеству винайшовши», вирядив знатного товариша Стародубського полку Григорія Шепелича «з товарищи» для збору в сотні грошей нібито для лагодження сотенного значку. Шепелич під цю справу «вибрал немалое число у козаков грошей», які й передав Лісовському, але той «тие гроши себе побрал, а значка не справлял, чого прежніе сотники не чинили»³¹².

А ще відразу після свого прибуття до Новгород-Сіверського в 1715 р. Лісовський «небывалий сбор» наклав на козаків — по гривні з козака начебто на придбання селітри. Насправді ж селітру сотник купляв з міських прибутків — з ратушних грошей, а козацькі пожертви привласнив собі. Причому, як продовжували множити свої жалі опоненти сотника, «порох с той селитри уроблений не на иніе якіе потребніе для целости градской употреблял, лечь на збитечніе под час пиянства стрельби»³¹³. Невдоволення громади в цій ситуації викликали не лише матеріальні збитки, понесені ними, а й те, що Лісовський чинив те, «чого прежніе сотники не чинили», і, більше того, «не толко в панов полковников, лечь в в самого целой Малой Россіи рейментара такіе стрельби непотребніе... не деются»³¹⁴.

Раніше вже зверталась увага на пристрасть сотника до використання дармових ефектних засобів демонстрації своєї влади (спорудження пишних ескортів для відвідин Гадяча, придбання коштовного одягу, який насправді йому був не по кишені тощо). У випадку ж з нецільовим використанням Лісовським сотенних припасів пороху скаржники пригадали

³¹² Там само. — Арк. 50 зв.

³¹³ Там само. — Арк. 42 зв.

³¹⁴ Там само.

святкування ним однієї зі своїх адміністративних «перемог»: коли сотнику таки вдалося позбутися свого опонента Івана Судієнка на посаді городового отамана і поставити на його місце власну креатуру, того дня «з армат стріляно 19 раз, а з мушкетів 16 раз». Від чого, як наголошував отець Федір Заруцький, «всі окна з печи и посуда в дому моем порозбивалася», оскільки Лісовський, не вдовольнившись такою помстою, наказав «на самую злость под будинком моим протопопском армати поставляти»³¹⁵.

А ще скаржились сотняни, Федір Лісовський, отримавши 1715 р. царський наказ про відправку до Києва на спорудження Києво-Печерської фортеці 120 козаків, при оприлюдненні цього наказу навмисно істотно завищив кількісну квоту Новгород-Сіверської сотні, аби мати можливість неабияк збагатитись на цьому. Так, він брав з багатьох довірливих козаків великі «скупи» грішми, горілкою і вівсом за нібито свої послуги у звільненні їх від участі в поході, хоч насправді й потреби такої не було³¹⁶.

Лісовському закидали й те, що він і свою челядь (якої, до слова, «над кондицію уряду своей немалое число») «здирством людським кормит и одегает, так отаману з товариством, яко и вїйт з посполитими, под час свят у ворот зупиняючи, шапки здирают, вимагаючи и видираючи себе от них немалое число над прежнее ралце обикновенью, чого прежніе сотники не чинили»³¹⁷.

³¹⁵ Там само. — Арк. 43.

³¹⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 203.

³¹⁷ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии

Крім того, в ході проведення слідства викрилися факти блуду новгород-сіверського сотника із якоюсь вдовою Волотчихою, котра в результаті позашлюбного зв'язку з Лісовським завагітніла і той спішно видав її заміж за одного зі своїх челядників. Позашлюбні статеві зносини, згідно існуючих на той час норм, могли каратись надзвичайно жорстко: від публічного побиття і вигнання з міста до кваліфікованої форми смертної кари³¹⁸. Щоправда, зважаючи на вдівство Волотчихи та, здається, відсутність фактору примусу її до злочину, новгород-сіверський сотник за умови незааганжованого розгляду справи міг би уникнути серйозного покарання. Втім, обтяжуючою обставиною виступало нажиття сотником у блуді дитини.

Не в доброму світлі постала й законна дружина сотника, котра за тимчасової відсутності свого чоловіка, котрий їздив до Гадяча і Києва, до безпам'ятства впивалась і водила «пьянственную волокиту», чим не абияк дивувала і місцевих мешканців, і, особливо, «великоросійських люди». Так, згідно поданих свідчень, спершу дружина сотника впилась «доволно» з шафаром Красовським, але, «не уконтеновавшись», повела останнього «до пане войтовой Биковской, где, немало пивши, пошли до Ивана Доморченка, куда и писара Пекалецкого повеліла просити». Коли той відмовився приєднатися, сотничиха, «пьяна над меру, валяючися пошла до писара, где не воротами в двор ишла, але безчинуючи у двора Федора Маджуки лезла и там премного немалый час пяхи горілки пошла надмеру пьяна в ночи додому, куда и Красовского з собою и, нехотя чого, бедного повела; и севши еще в себе пити казала горелку красную». Дружина Красовського, «видячи не жарти, килкакротне

Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 46 зв.

³¹⁸ Падох Я. Нарис історії українського карного права. — С. 74.

около ворот ходячи и лаючи, кричала, жеби ей мужа отпустіла». Проте це аж ніяк не вплинуло на геть п'яну сотничиху. Коли ж Красовський врешті-решт таки втік з двору Лісовського, «шапку там забив, вискочивши з двора п'яним, и впал межи рови в гной, там и обнощевал, бо уже и свет був недалеко»³¹⁹.

Але на цьому митарства новгород-сіверського шафара не завершилися. Історія отримала своє продовження і це продовження було для нього ще більш неприємним, аніж частування із сотничихою. По поверненні з Києва Лісовський виявив пропажу суконь із скрині зі своєї господи і підозра впала на Красовського. Останній не визнавав себе винним у цьому, отож, Лісовський не вигадав нічого кращого, як влаштувати «інквізицію» підозрюваному, вдавшись до жорстоких тортур. «Устроивши в пустом замку шибеницю, ночью п'яним тягл помянутого Красовского, весьма невинного чоловіка, на страску и кнутом бил, и огнем хотел палить, и еще за тое кабалу на его ж под тысячу золотих написал бил». Непереливки було й сторожам, котрі несли службу в господі сотника — «сторожов, будучих на тот час, когда у пьяной его жунки сукни покрадено в дому его, Лисовский до полусмерти бил и зверх того по сто золотих зодрал». Не припинив Лісовський шукати пропале майно в такий бузувірський спосіб навіть після того, як гетьман Скоропадський заборонив запідозрених у цьому злочині людей «мучить катожскими руками»³²⁰.

³¹⁹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 43 зв.

³²⁰ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. —

Усі задокументовані й подані на розгляд комісії капітана Хрипунова свідчення службових зловживань і злочинів Федора Лісовського закінчувались вказівкою на те, що несправедні діяння сотника суперечать попереднім практикам адміністрування в Новгород-Сіверському: «чого прежніе сотники не чинили». Така фігура мова присутня навіть тоді, коли подібне словосполучення виглядає доволі абсурдно чи кострубато, як, наприклад, у вже згаданому вище випадку судової діяльності Лісовського, коли він «за малий з сусідом посвар у Мишки Левоненка, козака серединского, девять кухов горілки и грошей немало видрал, якої великої дачи не тилко сотники, но и полковіе власти нигде не дерзают чинити, чого прежніе сотники не чинили»³²¹.

Варто зауважити, порівняння з іншими сотниками не надто подобалося Федору Лісовському. І варто було, скажімо, вже згаданому вище Івану Шепеличу вказати йому «єдного разу: пане сотнику, поддираеш нас помаленьку, а того иншіе сотники не днювали», як той на нього «за тое так насев, же мусив десять талерий битих дати»³²², що, втім, не порятувало його від пере-

1891. — Т. 35. — № 10. — С. 43–44; ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 43 зв.

³²¹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 51.

³²² Там само. — Арк. 43.

слідувань сотника в майбутньому. Проте, зрозуміло, в діалозі з представниками російської влади сотник мусив все ж вдаватися до інших аргументів.

Зіткнувшись з таким величезним масивом звинувачень на свою адресу, Федір Лісовський, тим не менше, здається, зовсім не знітився і не втратив віри у свою перемогу.

Зокрема, С. Моравський, досліджуючи поведінку новгород-сіверського сотника в цей складний для нього час, підмітив три вузлові напрями, за якими Лісовський вибудовував свій захист перед цими, здавалося б, незаперечними доказами його провин, зловживань і злочинів. Насамперед він намагався дискредитувати своїх головних обвинувачів — колишнього сотника Кутневського і протопопа Афанасія. Інший аргумент захисту Лісовського акцентував увагу на тому, що його діяльність у Новгород-Сіверському на уряді сотника вповні вписується у звичний алгоритм поведінки козацьких урядовців Гетьманату, а, відтак, немає причин засуджувати її. І насамкінець сотник використовував аргумент, підважити який в Україні, за його переконанням, уже за означенням нікому було не під силу: він отримав призначення на уряд від царя за свою вірну службу в «измену Мазепи», а, отже, і позбавити його чину може лише цар³²³.

Намагаючись дискредитувати своїх опонентів, Лісовський звертав увагу слідчого на те, що руку Кутневського і руку протопопа Афанасія в поданих проти нього позивах неможливо не помітити. Зокрема, він закидав колишньому сотнику Кутневському (спільно з яким діяв і теперішній наказний сот-

³²³ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 47–48.

ник Пекалицький) — вочевидь не безпідставно — факти примушування силою сільських отаманів до подачі скарг проти підсудного сотника, заповнювання на письмі їх і все товариство в тому, що Лісовського влада вже більше ніколи не допустить до урядування в Новгород-Сіверському тощо. І варто зауважити, скаржники й справді діяли подеколи не зовсім вправно, залишаючи по собі сліди неприхованих інспірацій. Як інакше можна пояснити прохання ображеної сотником Лісовським шестилітньої сироти Васі, в котрої той відібрав спадкове майно, а за це вона просила владу, аби «сотником йому не бить». Або ж інспіровану протопопом Заруцьким скаргу на Лісовського лінківського священика з приводу того, що на відлитоному для лінківської церкви дзвоні Лісовський наказав вмістити напис про себе як про «благодумраго и от врагов непобедимаго» та ще вписати якісь таємничі літери, які опоненти зрозуміли не інакше, як намагання сотника представити себе мало не багато, а як «другим Мазепою». Утім, на перевірку виявилось, що Лісовський насправді не мав жодного відношення до появи цього напису, який був зроблений з ініціативи глухівського ливарника дзвонів³²⁴.

Доволі цікаво виглядають й аргументи щодо «нормальності» його зловживань владою. Як прямодушно зазначав Лісовський у поданому на ім'я царя 13 березня 1719 р. чолобитті, «Ежели я один в Малороссии, что в моем розыску явилося, чинил, а в других сотнях того не чиняты, о том да повели Ваше Царское Величество розыскать и ежели по розыску явится, что того в иных полках и сотнях не чиняты, и за то положить на меня штраф»³²⁵.

³²⁴ Там же. — С. 48.

³²⁵ Цит. за: Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 51.

А ось у сенсі демонстрації свого особливого статусу в Гетьманаті — через зроблену ним послугу царському трону в 1708 р. — доволі переконливими є випадки як обвинувачення Лісовським в домі царського резидента Протасьєва капітана Хрипунова в тому, що він «розиск» чинить не правильно, так і запрошення ним через челядника Хрипунова до себе в господу, аби там його «бранить и безчестить всякою неподобною бранью», чинячи при цьому похвалки на кшталт: «увидиш де ты сам, что я тебе при окончинии розыску учиню»³²⁶.

І справедливості заради варто зауважити, що в тих незграбних спробах виправдати себе, до яких вдавався Лісовський, апелюючи до сучасної йому загальної практики зловживань владою старшинською верствою Гетьманату, були паростки резону. Принаймні приблизно в той самий час, як у Новгород-Сіверському відбувалося слідство капітана Хрипунова, генеральним бунчужним Яковом Лизогубом у Стародубі розслідувалась діяльність безпосереднього командира сотника Лісовського — стародубського полковника Лук'яна Жоравки, обвинуваченого в насильницькому захопленні вільних військових ґрунтів, незаконному заснуванні на них слобод і хуторів, переведення поспільства в підданство, махінації з торговельними операціями із закупівлею та продажем горілки і пеньки тощо³²⁷. Причому, як і Хрипунов, Лизогуб констатував правдивість позивних заяв проти колишнього новгород-сіверського сотника Жоравки, котрий, як уже наголошувалось раніше, як і Лісовський, отримав царську ласку і підвищення по службі

³²⁶ Цит. за: Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 51.

³²⁷ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 39.

також за вірну прислугу царським інтересам у часи «Мазепиной измены»³²⁸.

Провівши розслідування в Стародубі та констатувавши службові зловживання та злочини стародубського полковника, Лизогуб (безперечно, узгодивши своє рішення з гетьманом Скоропадським) змусив Жоравка підписати дуже цікавий документ, що не мав аналогів у тогочасній адміністративній діяльності Гетьманату чи принаймні не потрапляв у поле зору дослідників, — «трактати», які регулювали межі влади полковника в тих чи інших випадках. Цими трактатами, зокрема, визначалося те, скільки полковник може «законно» стребувати на свій двір робочих рук з полку, в якому розмірі мають збиратися грошові збори на його користь, в якому порядку він повинен здійснювати судочинство тощо.

Точне дотримання полковником домовленостей гарантувалось «зарукою тисячи червоних на особу гетмана», тобто в разі порушення Жоравкою трактатів внесена ним в якості заруки тисяча золотих автоматично мала перейти в руки гетьмана Скоропадського³²⁹.

І що цікаво, загроза таких матеріальних втрат аж ніяк не втримала Жоравку від нових протиправних дій. Знехтувавши нормами трактатів, полковник, як впливає зі скарг, що їх подали на нього вже в 1719 р., й надалі продовжив своє беззаконня. Причому, навіть не роблячи при цьому винятків для осіб доволі заслужених у полку, що перебували в особливому респекті гетьмана. Зокрема, знатні військові товариші полку та члени стародубського міського уряду жалілися, що полковник наказав спочатку прикувати до лави в Стародубській караульні, а потім, настрашивши киями, витребував

³²⁸ Там же.

³²⁹ Там же.

«асекурацію» в магістратського писаря Григорія Отвіновського, котрий перебував під особливою гетьманською протекцією, що той не оскаржуватиме протизаконних дій Жоравки перед гетьманом. Зневагу полковника до осіб, що перебували під гетьманською протекцією, підтверджував і бунчуковий товариш Андрій Гудович, котрого нібито переслідував челядник Жоравки, і колишній сердюцький сотник Миколай, котрого полковник протримав «в в'язелю окованого» тижнів зо три за те, що він підписав колективну чолобитну на нього та мав намір продати третій особі власні ґрунти, і Дем'ян Машкевич, котрий не уникнув грубого фізичного побиття полковником, попри наявність у нього оборонного гетьманського листа (якого, до речі, полковник на очах гетьманського протекціанта порвав на шматки) та інші стародубці. Крім того, полковник Жоравко активно послуговувався полковими магазинами і зібраним у них на потреби російської армії провіант для власного збагачення, примушував до роботи на свою користь «против волностей» козаків, чим «козацькій стан шляхетній спосполитовал» тощо³³⁰.

Окремий блок питань стосувався прямих порушень полковником положень «трактату», підписаного ним з гетьманським уповноваженим Яковом Лизогубом — «трактат з воли рейментарской чрез п.бунчужного енералного, розданими уставами составлений и значною зарукою тисячи червоних обварованій, згвалтил и нарушил». Зокрема, конкретизувалось, що замість указаних в трактатах 40 косарів і 30 женців на два тижні і 20 сох для оранки на три тижні на роботизни полковницькі, полковник брав з волостей стільки робітників, скільки йому хотілося. Трактатами заборонялось полковнику з полчан стягувати ярмаркове, а Жоравко брав на тому рівні. Як це стя-

³³⁰ Там же. — С. 40–44.

гувалось із прибулих з інших полків. У трактатах передбачалося, аби жодні справи не судилися в будинках приватних, але лише в ратуші, натомість Жоравко «помимо суду полкового і майстратського» вершив судові справи через свого господаря Шаркевича по домах полчан своїх. Попри заборону трактами полковнику вписувати до козацького звання неофітів, він тяглих людей і міщан записував до козацького реєстру, маючи від цього собі «прибиль»³³¹.

Зверненні до Скоропадського прохання останніх і породили справді унікальний в історії старшинського адміністрування початку XVIII ст. випадок — гетьман передав справу полковника Жоравко на розгляд Генерального військового суду, переніши таким чином розгляд службових зловживань полковника зі сфери адміністративного контролю гетьманського уряду в царину судочинства³³².

Чим була викликана така, загалом абсолютно нехарактерна для Скоропадського, рішучість у спілкуванні з одним із представників впливової полковницької корпорації Гетьманату? Олександр Лазаревський вбачав у цьому казусі ніщо інше, як руку чи принаймні тінь князя Меншикова. Останній у той час вів відчайдушну боротьбу за подальше розширення своїх земельних володінь у Стародубському полку і полковник Жоравко ситуативно в цій боротьбі став, якщо й не послідовним опонентом царського вельможі, то принаймні скомпрометував себе в його очах відсутністю достатньої старанності в справі закабалення Меншиковим почепських козаків. Отож Скоропадський, знаючи ставлення «світлішого князя» до стародубського полковника, й зважився до рішучих дій супроти нього³³³.

³³¹ Там же. — С. 43.

³³² Там же. — С. 39.

³³³ Там же. — С.

У квітні 1719 р. Генеральний військовий суд розглянув справу Жоравки. Полковник постав перед судом і був вимушений дати письмові відповіді на всі висунуті проти нього обвинувачення, при цьому окремо повинившись за порушення трактату, укладеного з представником гетьмана, та обіцяв «впредь в чем нарушил трактата, в том исправившись, онде ненарушно содержать, если при уряде заставатимет»³³⁴.

Але попри такі запевнення полковника, суд присудив Жоравці відбути піврічне ув'язнення, чим неабияк неприємно подивував його, оскільки він розраховував відбутися грошовим штрафом. Пригнічений таким вироком, Жоравка обжалував його «до суду задворного, в Петербург», але розгляду його апеляції так і не дочекався — вже влітку 1719 р. стародубського полковника не стало³³⁵.

У випадку ж з Федором Лісовським по завершенні капітаном Хрипуновим слідства, в ході якого, як зауважував гетьман Скоропадський, «все обиди и разорения, а особливо протопопу новгородскому чинени, довелися праведно», на матеріалах розслідування новгород-сіверський сотник «руку приложил», підтверджуючи, що він «справлен праведно». Після цього оригінали документів залишилися в стольника Протасьєва, а «копії з розиску послани в Иностранную коллегию от того господина столника»³³⁶. І саме офіційний Петербург і мав винести ухвалу: як бути з Федором Лісовським?

³³⁴ Там же. — С. 45.

³³⁵ Там же.

³³⁶ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 92.

Глава 7.

«Розиск» завершено, провини доведено... корогву повернуто, зловживання продовжуються

Більше ніж півроку Федір Лісовський зносив пониження судового розслідування, а заодно моральні і матеріальні втрати через відсторонення від сотенного уряду. Слідство, як уже доводилося констатувати раніше, встановило численні прояви службових зловживань і навіть злочинів сотника. Утім, уже із середини весни 1719 р. Федора Лісовського знову бачимо в Новгород-Сіверському і знову... на уряді тамтешнього сотника. Як таке стало можливим і що було передумовою повернення його на уряд — питання, що вартують окремого розгляду.

Насамперед у цьому контексті варто зауважити, що клопотатися про повернення до влади Лісовський почав відразу по завершенню слідства, яке, на його думку, було нічим іншим, як інспірацією злої волі «новгородского протопопа Афанасия Заруцкого, который тепер волею Божою умре, також и Данила Кутневского и Парфена Пекалицкого». Отож, зважаючи на ці обставини, Лісовський у листі до гетьмана Скоропадського зауважував таке: «Хрипунов тот розиск нине уже окончив, а як тот розиск почався корогов от мене отнята и поставлена в церковь, а сотня Новгородская приказана во всяком управлении наказному сотнику. И вже тому семь месяцев як я пребиваю безурядне, а в грамоте Царского Величества, которую я до Висоце Поважней Велможности Вашей рук подал, написано,

что б без его Царского Величества указу мене из той сотни неперемелять, а в теперешних грамотах Царского Величества присланих не написано, чтоб мене от сотництва отдалить». Акцентуючи увагу регіментаря на його не правомочності без особливого на те дозволу царя забирати в нього сотницьку владу, Лісовський «рабськи» прохав «оное сотництво мне повелите возвратить за мои верне показание Великому Государю верности»³³⁷.

При цьому Лісовський, порушуючи питання своєї реституції на сотницькому уряді та акцентуючи увагу на обмеженості владного ресурсу гетьмана, вочевидь, підказуючи Скоропадському можливість для збереження власного політичного обличчя, запевнював гетьмана у своїй шляхетності, а також обіцяв «хочай из жителей новгородских хто и неправедно на мене посягал, в том совестно христианско ассекурую: над ними мститися не буду»³³⁸.

Як видно з листа, що його гетьман відправив трохи згодом, але також навесні 1719 р., царському канцлеру графу Гаврилі Головкину (про сам лист йтиметься далі), Скоропадський, звичайно ж, не мав ілюзій як щодо винуватості Лісовського, так і щодо його службової невідповідності посаді, яку він обіймав. Але тим не менше гетьман — вочевидь, саме через страх перед

³³⁷ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 84.

³³⁸ Там само. — Арк. 84 зв.

царською грамотою Лисовському — таки був змушений реалізувати дії, що в архівах Гетьманату відклалися під промовистою назвою «Дело о вручении сотнику новгородскому Федору Лисовскому обратно корогви».

Виявити оригінал цього документу не пощастило, а ось чернетка гетьманського універсалу декларувала наступне: «Вам атаману новгородскому з товариством и войтові з посполитыми людьми объявляем сым нашим уневерсалом: поневаж по монаршым Царского Пресветлого Величества до нас и до его милости господина столника Федора Ивановича Протасеева присланных грамотах розиск о многих обідах, побоях и напрасных заборах от Лисовского сотника вашего починенных зовсем уже окончился... як велилисмо были подлут здешнего обыкновенія, жебы всяк безопасно на него Лисовского приносил свои к розиску обіди, корогов на время взявши в церкві поставивши, вовся его от того уряду неотдаляючи, як о том и в первой Царского Пресветлого Величества до нас чрез его ж самом принесеной грамоте выражено, чтобы оного без ведома и воли монаршой его ж величества од уряду сотництва тамошнего неодставляти. З тых мер, а барзей же он п. Лисовский и сам дал на себе такую ассекурацію, что не меет впредь жадных людям чинити кривд й разореній, лечь в смирности зо всеми и в добром обхожденіи под утраченеем: если не так будет поступати: того своего уряду, заховатися повинен, величисмо ему знову корогов вручити до далшого Царского Пресветлого Величества указу... А награждение обыдливым, якие кому он Лисовский позатевал кривди всяк о том обширне в розиску виписано: разве в той час будет учинено»³³⁹.

³³⁹ Там само. — Арк. 86.

Тобто, гетьман Скоропадський навіть у тексті універсалу, яким повертав Лісовському сотенний значок, фактів службових зловживань і «кривд», завданих старшиною сотнякам, не заперечував. Більше того, регіментар обіцяв стягнути на користь постраждалих винагороди від обвинуваченого. Але при цьому гетьман фактично привселюдно зізнавався в повній власній неспроможності довести справу відсторонення свавільного козацького урядника сотенного рівня від влади до логічного й очевидного завершення без особливого на те дозволу царя.

Ось у такий спосіб 29 квітня 1719 р. сотенну корогву Федору Лісовському було повернуто³⁴⁰. Чи вірив Скоропадський даним Лісовським «асекураціям» стосовно того, «что не меет впредь жадных людям чинити кривд й разорений, лечь в смиренности со всеми и в добром обхождении под утраченеем: если не так будет поступати: того своего уряду, заховатися повинен»? Навряд чи. Адже відразу після визнання універсалом факту своєї поразки у боротьбі з норавливим новгород-сіверським сотником, що відверто хизувався протекцією царя, гетьман через свого гінця Парфена Пікулицького подав царському канцлеру графу Гаврилі Головіну статті про «загальнонародні нужди», в яких прохав останнього про «окончателный указ на Федора Лисовского, бывшего протопопа гадяцкого, теперь сотника новгородскаго, по челобитью многого народа от его озлобленнаго и разореннаго, которых озлоблений и разорений розыск чрез превосходительного столника господина Ф.И. Протасьева вы-

³⁴⁰ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 100.

веденный и сюда присланный явныя документа свидетельствует»³⁴¹.

До слова, незважаючи на апелювання гетьмана в листі до канцлера до «світлого» образу царського резидента в Гетьманаті — «превосходительного столника господина Ф.И. Протасьева», роль останнього в розгляді справи Лісовського не вповні зрозуміла. Принаймні сотник, щойно прибувши з вимушеного відрядження у Глухові до Новгород-Сіверського, відразу ж відписався до резидента царя, вибачаючись за неможливість особисто засвідчити своїм особистим візитом повагу до, як він барвисто титулував Протасьєва, «Пресветлейшого и Державнейшого Великого Государя нашего Его Царського Священнейшого Величества ближайшего столнику Превосходительнейшему и Високопочтеннейшему Его милости Господину Федору Ивановичу Протасьеву мне премилостивейшему Господину и величайшему добродееви»³⁴².

Тим часом Федір Лісовський, відновивши свою владу в сотні та таким чином вкотре «увійшовши в одну й ту ж ріку», здається, не лише не відмовився від звичних для нього методів адміністрування, а й почав активно відшкодовувати моральні втрати від свого вимушеного відсторонення від влади. Принаймні один з скаржників, котрий не побоявся свідчити проти сотника перед капітаном Хрипуновим, В. Красовський, тепер бідкався гетьману, що відновлений в правах сотник

³⁴¹ Цит. за: Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 51–52.

³⁴² Цит. за: Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 51.

«опосле розыску, метячися на мене еще за тое, что я на ево бил челом, приказал мене ухватить на рынку в Новгородку и велел приволокти у свой двор и бил мене там чуть не до смерти». А коли дружина Красовського поскаржилась на дії Лісовського гетьману й отримала від нього оборонний лист, то він, сотник, «той суд гетманский осмехал и уничтожил» і став ще більше переслідувати Красовського. Й останній, як він сам писав, «боячися, чтоб крайне бо своего здоровья не лишиться..., с нуждою и неохотою ему, Лисовскому, напаснику и грабителю» віддав два червонці грошей³⁴³.

Проте проведене під егідою стольника Протасьєва капітаном Хрипуновим слідство все ж дещо додало Лісовському відчуття реальності й відтепер він робить певні кроки, спрямовані на зміцнення своїх позицій в Гетьманаті. Хоч, варто відзначити, ці кроки та їхній супровід були доволі специфічними і відверто двозначними, якщо мову вести про контекст суспільного заспокоєння.

Отож, передовсім спостерігаємо спробу сотника Лісовського порозумітися з гетьманом Скоропадським. Документи фіксують, що «за поворотом ясневельможного гетмана... з Санкт Петербурха ездил приветствовать его панскую велможность». При цій спробі налагодження особистої комунікації з регіментарем Лісовський намагається опертися на підтримку громади й залучає до поїздки в Глухів і новгород-сіверських війта, і міщан, котрим «казал за собою ехать»³⁴⁴.

³⁴³ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 52.

³⁴⁴ ЦДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии

Щоправда, попроситися зі старими звичками було не так уже й легко. Й уже на шляху до Глухова сотник, «видравши у неkotриx мещан невинно по талюру, на половине дорозе додому их возвратил»³⁴⁵, давши тим самим новий привід для невдоволення обідраних сотником сотнян.

Приблизно тоді ж, Лісовський організував подачу гетьману колективної супліки громади міста Новгород-Сіверського і Новгород-Сіверської сотні, «благодарствуючи ясневелможного от всех граждан за власть повторним разом ему сотництва привернено». У цій супліці автори патетично «за возвращение на власть пана Федора Лисовского, от которого ми и прежде за сотництва его жадной неузнавали трудности, благодарствуем падши под стопы ног пнской велможности вашей». А крім того, вони прохали регіментаря «тилко жеби смятения в народе больше не було, неправедним наносам не давати вери»³⁴⁶.

Причини подачі колективного прохання виразно проступали вже з наступних речень документа: «поневаж и тепер Ілія войт, якій без волі и ведома пнской велможности и его млсти пана полковника нашего также и без жадного нашего согласія, паном Кутневским и Пекалицким наставлен, поехал не ведаем очом вашу велможность турбувати»³⁴⁷. Тобто, подача на гетьманське ім'я супліки, поза всяким сумнівом, стало відповіддю на дії новгород-сіверського вїта Іллі щодо його можливої дискредитації сотника Лісовського в очах Скоропадського.

Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 52.

³⁴⁵ Там само.

³⁴⁶ Там само. — Арк. 113.

³⁴⁷ Там само.

Доволі несподівано під цією подячною суплікою в числі інших підписантів бачимо й прізвище колишнього новгород-сіверського отамана Івана Андрійовича Судієнка³⁴⁸, з котрим у сотника стосунки були вкрай напруженими і котрого він врешті таки вижив з уряду, влаштувавши при цьому навіть урочистий салют. І в зв'язку з цим можна було б вибудовувати різні гіпотези щодо такого стрімкого зростання підтримки Лісовського з боку місцевого люду, якби й тут не відкрились цікаві нюанси. Під час слідства, що пройшло кількома місяцями згодом (до нього ми ще повернемося трохи далі), виявилось, що подячна супліка була нічим іншим, як... підробкою самого сотника.

Тим часом насправді, як тільки новий-старий сотник знову перебрав до своїх рук сотенний значок («за прийняттям повторним разом себе корогви»), новгород-сіверський «войт з мешчанами и товариством» поїхали до гетьмана в Глухів, як видно з контексту повідомлення, висловлювати свою незгоду з таким поверненням³⁴⁹.

І все вказує на те, що в Глухові з розумінням поставились до побоювань громади. Адже, попри збереження Лісовським за собою влади по завершенні проведеного під егідою стольника Протасьєва слідства, воно все ж не минулось для нього на марно. Отриманих доказів вини сотника було зібрано немало і це дозволило гетьману Скоропадському перейти до рішучий дій стосовно свавільця. Причому цього разу гетьманський уряд не став відкладати справу свавільного сотника в довгу шухляду. І чи то отримавши з Петербурга якийсь позитивний сигнал від

³⁴⁸ Там само.

³⁴⁹ Там само. — Арк. 112.

графа Головкіна (через Пекалицького), чи то й передчутті останнього, Скоропадський перейшов у наступ.

Витерпівши ще декілька місяців урядування свого недруга в Новгород-Сіверському, гетьман знову відібрав у нього сотенну корогву та призначив нове розслідування його службових зловживань і злочинів. Власне, чергове розслідування діянь Лісовського гетьман організував уже в травні 1719 р., вкотре відрядивши до Новгород-Сіверського генерального бунчужного Якова Лигоуба. Чи не основними звинуваченнями в цей час були закиди новгород-сіверського протопопа щодо незаконного заволодіння сотником ринковими коморами, якими «владел три года, а брал за всякой год з девятнадцати комор по шістдесят рублей з лишком»³⁵⁰.

А ще перед цим, на початку травня 1719 р., гетьман вирядив до Новгород-Сіверського канцеляриста Генеральної військової канцелярії Стефана Максимовича, аби той розслідував справу щодо підготовки сотником Лісовським замаху на життя регіментаря. Варто зауважити, що Стефан Максимович уже на початку 1716 р. за дорученням гетьманського уряду перебував у Новгород-Сіверському, допомагаючи генеральному бунчужному Якову Лизоубу розслідувати висунуті проти Лісовського звинувачення у службових зловживаннях. А крім того, його — за визначенням гетьманського універсалу «знатного канцеляриста» — Іван Скоропадський активно використовував у цей час для виконання важливих доручень і, скажімо, 9 червня 1716 р. саме Максимовичу гетьман «полецилисмо при собрании всего товариства п. Холодовичу на уряд корогов вручити и совершенно на оном (уряді) при себе утвердити»³⁵¹.

³⁵⁰ Там само. — Арк. 59.

³⁵¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 337; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — С. 255.

Сам Федір Лісовський трохи згодом свідчив, що справа була сфабрикована його давнім недругом Данилом Кутневським, котрий брехливо на нього наговорював, що він гетьмана «старається отруїти»³⁵². Сам же Скоропадський у надісланих до Петербургу показах стверджував, що розслідування було розпочато зі слів новгород-сіверського протопопа Федора Кроткевича і, що саме головне, правдивість його свідчень начебто, підтвердилась під час «розиску», матеріали якого за підписом протопопа було відправлено до Петербургу³⁵³.

З різних опосередкованих свідчень джерел випливає, що на Максимовича було покладено й завдання збору інформації щодо фактів чарівництва сотника Лісовського, які стали предметом детального розслідування вже трішки згодом.

Так само в травні 1719 р. гетьманською канцелярією було підготовлено відкритий лист Івана Скоропадського сотнику новгород-сіверському, де засвідчувався факт зламання Лісовським даної ним при поверненні на уряд «асекурації». Зокрема, в листі йшлося про таке:

«Федору Лисовскому, сотнику новгородському, чрез сей наш одкрытый лист нехай будет ведомо, иж прибывши тут пп. Данило Кутневский и Парфен Пекалицкий, товарищи войсковые, и иное той сотни товариство, а именно: Василь Янович, Исаия

³⁵² ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 93.

³⁵³ Там само.

Веприк, житель войсковий, а особливе войт тамошний новгородский Іля Афанасович от мещан и посполитих, плаксивую свою до нас чинили апеляцію, что вы скоро одержали знову уряд сотництва тамошнего (на который под утраченем оногo ж: же меетя уже с людьми смирно и не мятежно обыходитися и не кому жадной не чинити трудности, тиску, долегливости и отмщения: дали же нам тут и ассекурацию) зараз начали людей сотни своей по прежнему гонити и озлоблячи и втиснячи, кгрунти власние однимаючи, боем бити и грозити и окривавити, уряд городовою, цеховою своему хотению меняючи, мескими людьми работизну всегда одбуваючи»³⁵⁴.

Перерахувавши всі ці прояви відступу сотника від взятих на себе зобов'язань «с людьми смирно и не мятежно обыходитися», гетьман наказував Лісовському надалі так не чинити, неправильно відібрані ґрунти повернути за вироком Генерального військового суду їхнім законним власникам і «з сотни тамошней обивателями обыходитися статечне, без всякой себе нагани и без людского утиснення»³⁵⁵. Гетьманський лист було «пильно» наказано «вчитавши зараз помянутому войту новгородскому с мещанами» передати до ратуші³⁵⁶.

Наступним кроком гетьманського уряду в боротьбі зі свавільним сотником стало доручення бунчуковому товаришу Василю Полоницькому провести нове розслідування. Наказ про початок слідства Скоропадським «за согласіем его пресвосходительства гспдна Федора Івановича Протасієва царського прсветлого величества столника и министра» був виданий

³⁵⁴ Там само. — Ф. 51, оп. 3, 336: Відкритий лист гетьмана Скоропадського сотнику новгородському. — Арк. 2.

³⁵⁵ Там само. — Арк. 2 зв.

³⁵⁶ Там само.

у червні 1719 р. Тоді ж у Федора Лісовського з наказу гетьмана було знову відібрано корогву і він виїхав в одне зі своїх сіл³⁵⁷. А вже 20 липня за результатами проведеного розслідування гетьманський уповноважений відправив до Глухова «Розиск о обидах по ассекурации от Федора Лисовского сотника новгородського на себе данной и по одержаню повторне корогви разослал вновь гражданам так ее и селским сотни тамошній людям от него замеянных»³⁵⁸.

Черговий «розиск» виявив низку нових службових порушень і кримінальних злочинів, вчинених Лісовських за тих декілька місяців, що він перебував на чолі сотні після свого поновлення у владних правах. Як видно з його матеріалів, переступи сотником даної ним гетьманові у квітні 1719 р. «ассеркурації» розпочалися вже на другий день після його відновлення при владі. Так, представники міського самоврядування Новгород-Сіверського скаржилися, що Лісовський «по принятии корогви повторним разом на другой день априля 30 за собраніем мещан в ратушу для совету общаго... всех нас безчестно ганил». І коли представник гетьманського уряду викликав на допит свідків, то «все урадовіе: так атаман з товариством, яко и войт з посполитими на ратуши в кляр ответствовали, что для совету общих дел возбраняет Лисовский

³⁵⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 204.

³⁵⁸ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 99.

мещанам збиратися до ратуши и самих безчестит»³⁵⁹. Покази міських урядників підтвердили і міські сторожі, котрі «до сего ответу призвани были публичне в ратуш». Останні «публичне сознали, что был им такой указ от Лисовского, же би людей не пропускати весма до ратуши и до суду лечь бы они до его сотника взавше приходили судитися в двор»³⁶⁰.

Війт «з мещанами доносили в пунктах», що сотник Лісовський «урядови и мещанам неласкою грозить, и слугам меским обещает явне сто кіюв дати, если хто з них з паном Кутневским albo паном Пекалицким конверсучи мел постережен быти»³⁶¹. Причому, переконливими свідченнями того, що слова сотника не розійдуться з діями, стало побиття війта Очнина за те, що за його розпорядженням наказному сотнику Парфену Пекалицкому міщани «дрова возов 20 урубали»³⁶².

А ще дружина цехмістра кравецького цеху Василя Красовського Зіновія скаржилась, що сотник Лісовський за те, що її чоловік подав на ім'я царя скаргу щодо фізичного насилля урядовця над собою, так «тирансько» його побив, забравши насильно з ярмарку до себе в двір, що той «на смертельной лежачи постеле и споведь смертную принял»³⁶³. Як уточняла вдова, сотник «без всякой вини немилостиво... взявши за волоси тягл по сходам на землю, а там сам кулаками и ногами голову и плечи, и груди позбивал, потом казал кіями тиранско

³⁵⁹ Там само. — Арк. 100.

³⁶⁰ Там само. — Арк. 100 зв.

³⁶¹ Там само. — Арк. 99.

³⁶² Там само. — Арк. 99 зв.

³⁶³ Там само. — Арк. 100 зв.

бити; и от неуголимой ярости велел черевом еще повкорочувати. Й доти они били, доколь голосу не стало»³⁶⁴.

Про вже звичні практики побиття Лісовським сотнян «тиринськи» свідчили й мешканці с.Рикова. Зокрема тамтешній отаман Данило Горленко скаржився, що сотник побив його «и другого козака тамошнего тиранским боем до полусмерти в помсту челобитя занесеного». Коли Горленка призвали для дачі показів в ратушу, він засвідчив, що на початку травня сотник Лісовський, «едучи через село Риков, безвинне почал его бити, бороду вирвал и по щоках пятию довольно бил, а потом зваливши з ног немилосердно топтал... от такого бою заледве вставши». Коли ж отаман, вставши з землі, звернувся до Лісовського зі словами: «Добродію карай да и змилуйся», той так роз'ярився, що наказав своїм служкам принести березин, а коли ті виконали його наказ, «то так нещадно без уваги атамана побил, поки з ног повторе атаман звалися; и казал потом отвести до колоды». І варто було якомусь місцевому козаку в Лісовського попросити за свого отамана, як «теди за тое, розложивши Гладченка, сам з челядником у два кіи, а третій челядник канчуком немилосердно били». Добряче вибивши Гладченка, Лісовський втретє взявся за риковського отамана, котрого за його наказом виклали на землі, після чого «у два кьи аж до ста ударов тиранско били»³⁶⁵.

Як свідок у цій справі був викликаний риковській війт Кіндрат Никифорович, котрий повністю підтвердив висунуті проти сотника обвинувачення, а заодно й засвідчив, що Лісовський і

³⁶⁴ Там само. — Арк. 101.

³⁶⁵ Там само. — Арк. 99.

на нього «чигаєт», через що вїйт «доси свою жену и дети оставивши, охороняючи свое здорове, мусил утекати»³⁶⁶.

Наказний сотник Парфен Пекалицький скаржився, що Лісовський, «за получение корогви мстячися на мене за наказное сотництво» почав збирати з «нищих людей», котрі перебували під його покровительством і, зважаючи на їхні статки, раніше були від цього звільнені, провіант для «великоросійских людей»³⁶⁷. А ось дружина Пекалицького свідчила, що за відсутності на господарстві чоловіка, котрий на той час відбув до Петербурга «за делом рейментарским», Лісовський, взявши повторним разом корогву, на другій же день «квалтовне хотел отобрати, мстичися за чолобите, дворок пустовский, наданий полковником стародубовоским... и отобрал би, если би Пекалицкий не поехал совоокупне з гражданами в Глухов и не оборонил универсалом рейментарским»³⁶⁸.

Хоч сотник Лісовський, варто зауважити, вже звично для себе не надто жалував оборонні гетьманські універсали. Принаймні представники міського самоврядування новгород-Сіверського жалілися, що коли вони, «войт и мещане, пришли в двор до Лисовского для вислуханя панского позовного универсалу, тогда похвалился всех бити, войтови борода надорвати... мещан злодеями називал и универсал рейментарский в оборону данний хвалился усиловне одобрати»³⁶⁹. А вже під час допиту в ратуші вони додали, що Лісовський при цьому заявив:

³⁶⁶ Там само.

³⁶⁷ Там само. — Арк. 106.

³⁶⁸ Там само. — Арк. 100.

³⁶⁹ Там само. — Арк. 101 зв.

«универсал, в оборону вам данний, есть неправедный, я не судим ясневелможним гетманом»³⁷⁰.

З поданих скарг випливає, що після свого повернення на уряд, Лисовський нічого не змінив у своєму ставленні й до організації судочинства. Так, наприклад, новгород-сіверські олійники позивалися на якогось Семена Налігацького, що той продав кварту олії без відома свого цехмістра, порушивши тим самим права і привілеї Олійницького цеху. При цьому скарги зробили наклад — «положили хлебца за копейку и шостак грошей»³⁷¹. Але сотник, піклуючись про власний прибуток від судового вирішення цього конфлікту, а також «мстятись на того Налігацького, же на его Лисовского о своих же обидах от него починених бил челобитчиком», наказав їм «не так накладатися», а значно збільшити розмір накладки — «золотих десяток, другій и третій»³⁷². А вже під час розгляду справи Лисовський висловився за те, аби Налігацького «в турму всадити», і лише після того, як за нього стали просити громадяни, сотник стягнув з нього «за тую олею одинадцать золотих грошей»³⁷³.

Коли на початку травня з Глухова до Новгород-Сіверського прибув військовий канцелярист Стефан Максимович (до слова, саме для того, аби з наказу гетьмана провести розслідування поданих на Лисовського нових позивів щодо його службових зловживань), сотник не вигадав нічого кращого, як залагодити справу за допомогою матеріального заохочення гетьманського повіреного, вдавшись при цьому до чергового порушення

³⁷⁰ Там само. — Арк. 102.

³⁷¹ Там само. — Арк. 100.

³⁷² Там само. — Арк. 101.

³⁷³ Там само. — Арк. 101 зв.

закону не лише самим фактом незаконного піднесення, а й тим, що хабар надумав брати не з власної кишені, а вкотре обібравши сотнян. Отож, Лісовський наказав знатному міщанину Семену Яркевичу дати на кунтуш Максимовичу французького сукна і десять талерів битих на пошиття одягу. Крім того, він мав видати ще й слугам Максимовича по два талари кожному. Коли ж Яркевич відмовився субсидувати сотника, той «мая четвертого казал вести в турму»³⁷⁴.

Сотенний осавул Лук'ян Пашинський суплікував, що Лісовський «безвинне его одставил от асаульства, а кривного своего, Стефана Колпа, учинил сотенним асаулом»³⁷⁵.

До голосів новгородців щодо насильств сотника долучила свій голос і вдова протопопа Афанасія Заруцького Параскева, котра скаржилась на те, що «на здоровья ей и домашних и на разорение овдовелого дому сотник явніе чинит похвалки, и нового протопопа на прежнего своего сравента на гонение противко ей поощряет»³⁷⁶.

Сотняни скаржились, що Лісовський «не толко сам беди народови починает делати, но и слуги тая ж воля дается». Серед іншого скаржники ілюстрували свій позив діями конюшого сотника, якогось Кенисеця, котрий двох ковалів місцевих посадив у тюрму за те, що вони, «утружденни будучи целодневною роботою около фуртанов великоросійских полковых», відмовились посеред ночі оковувати його коляску³⁷⁷.

На останок слідство встановило, що «суплека, благодарствуючи ясневелможного от всех граждан за власть повторним

³⁷⁴ Там само. — Арк. 102.

³⁷⁵ Там само. — Арк. 108 зв.

³⁷⁶ Там само. — Арк. 109 зв.

³⁷⁷ Там само. — Арк. 107 зв.

разом ему сотництва привернено», була «з примусу Лисовского писаная». Викликані на допит у ратушу мешканці Новгород-Сіверського, підписи котрих стояли під цією колективною чолобитною, зізналися, що «недоброволне, лечь з примусу и насилия, несколько человек граждан подписали». А крім того, з'ясувалося, що «другіе и в ратуши не били, заочне подписали імена их»³⁷⁸.

Тим часом сам гетьманський посланець, усе ще залишаючись в Новгород-Сіверському, доповідав Скоропадському, що повернення Лисовського на уряд ознаменувалося новими зловживаннями: «шлет козаков на свои сенокосы, грабит с чужих полей сжатый хлеб, атамана, наказного сотника, грозит на смерть убить», а ще «лечь самоволно козаков хватает в подводи и щораз похвалки на всех граждан чинит неперестает»³⁷⁹. Мешканці Новгород-Сіверського через свого вїйта також плакалися гетьману, що через численні випадки тиранського поводження з ними сотника, вже навіть бояться виходити на ринкову площу, не будучи певними свого здоров'я і життя³⁸⁰. У відповідь на такі дії гетьман Скоропадський через бунчуко-

³⁷⁸ Там само. — Арк. 113–114.

³⁷⁹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 205; ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двоих жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовского жен от позоставших по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оными многими персонами заводние. С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 120.

³⁸⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 205.

вого Полунецького вкотре викликав свавільного сотника до Глухова³⁸¹.

Закінчивши розслідування поданих на Лісовського позивів, 14 серпня 1719 р. Василь Полунецький «всепокорнейше» відзвітувався перед гетьманом Скоропадським, що «розиск все належне ми укончилисмо», а заодно й інформував про найновіші проступки свавільного урядника: «толко Лісовский на поважний лист рейментарский в сих числах до нас принесений, чтобы гроши шестдесят талерей од риковцов за вину взятіе нам отдал, не ворочает он, а до того ж еще за обявление ему рейментарского указа безецними наругал словами називаючи бездушными, и любо ми предложили били указом рейментарским, иж би он, Лісовский, болше не чинячи в городе смущения, ехал в Глухов, однак не тилко того не послушал, лечь самоволно козаков хватает в подводи и щораз похвалки на всех граждан чинит не перестает. З тех мер граждане устрашившись, жеби по отезде нашом якої Лісовской над ними злохитрой в помсту не показал акції»³⁸².

Отож, зважаючи на свавільну поведінку сотника і похвалки, які він на сотнян «чинит не перестает», Полунецький просив у гетьмана ради: як йому чинити в цій ситуації?

³⁸¹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 120.

³⁸² Там само.

Глава 8.

Спроба реваншу: петербурзька протестація Лісовського 1721 р.

Проведене влітку 1719 р. бунчуковим товаришем Василем Полунецьким слідство вкотре підтвердило справедливість скарг жителів Новгород-Сіверської сотні на свого сотника, як, власне, вкотре засвідчило очевидну істину: звичними способами втихомирити свавільця гетьманському проволу не вдасться. Отож, зіткнувшись із таким неприхованим виявом свавілля і непокори козацького старшини нижчого, сотенного рівня, гетьман Скоропадський, здається, навіть і не знав, як йому чинити в цій ситуації. Саме тому регіментар і хапався за будь-яку можливість вплинути на свавільця й неслуха.

Перша зачіпка в стосунках сотника з гетьманом мала місце вже десь на переломі 1719–1720 рр. Принаймні Федір Лісовський лист гетьману Скоропадському з претензіями щодо відсутності з боку гетьманського уряду підтримки його щойно перед тим реставрованої влади датував уже 4 січня 1720 р. Зокрема, сотник зауважував, що чекав на прибуття в Новгород-Сіверський наказного полковника стародубського Івана Чарнолуцького (Чорнорлуцького)³⁸³, плекаючи надію, що той, при-

³⁸³ По смерті Лук'яна Жоравки впродовж 1719–1723 рр. уряд стародубського полковника залишався вакантним і його поперемінно обіймали то Іван Чарнолуцький, то Семен Галецький, то Іван Борозна, то Петро Корецький. — Див.: *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888; *Мякотин В.* Очерки

завши місцеву старшину, від імені гетьманської влади подасть їй знак, «аби мне належную, яко сотникові, отдавали повинность и послушенство». Але Чарнолуцький натомість, «тепер прибувши, говорил, иж жадного стороны привернення власти мне от вашей ясневелможности не имеет злеценя». Така заява, твердив далі Лісовський, мала вкрай негативні наслідки: «почувши старшина в горший мене понос й уничиженія взяли, насмехаючися и якоби не во что рейментарский лист вминаячи, поневаж що в листах виписано, того не состоялось»³⁸⁴.

Але інцидент з трактуванням Лісовським прибуття до Новгород-сіверського полковника Чарнолуцького, здається, був не першим конфліктним сюжетом у новітній історії стосунків сотника Лісовського з гетьманською владою. Як видно з офіційного ордеру Скоропадського, ще перед прибуттям наказного стародубського полковника новгород-сіверський сотник неабияк відзначився, наказавши побити киями сердюцького отамана, «посланого з Шептаковщини в приставах до подвозу собраних толокою для привезеня одтоле з Новгородка вапна на потребу до обители Гамаліевской». Після такої неласкавої зустрічі в Новгород-Сіверському отаман «тепер од того бою хорует», його командир, полковник охочекомонний Бутлер, поскаржився на самоуправство сотника гетьману, а той уже звичним маршрутом для проведення розслідування на місці вирядив до сотенного центру Петра Уманця³⁸⁵. Результатом

социальной истории Украины в XVII–XVIII в. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 1; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959.

³⁸⁴ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 109.

³⁸⁵ Там само. — Арк. 102.

місії стала поява чергової слідчої справи: «Дело Федора Лисовского о неотвозе вапна в Гамалеевский монастыр. 1720 генвара 22»³⁸⁶.

Стосовно ж місії полковника Чарнолуцького в Новгород-Сіверському, то Скоропадський стверджував, що останній був відправлений до міста не для чого іншого як для того, аби «едуци чрез Новгородок, вместе з старшиною новгородскою, взял там до згоди и единомислия, для согласного в городе надлежащих порядков правления». Однак, прибувши до сотенного центра полковник зіткнувся з черговими проявами свавілля і несправедливості з боку сотника: «аже донес нам тепер наказний з Новгородка, что ваша милость, собравшуюся перед него на квартиру старшину новгородскую и сам туда ж пришедши, не тилко ганебными словами безчестил и якіе хотел произносил на их похвалки, але еще войта тамошнего наказного Яткевича, если би не он, пан Чарнолуцкий, ратовал перед ним же, мало не почал бити»³⁸⁷.

Отож, незважаючи на представлені Лісовським Петру Уманцю пояснення стосовно того, що «на старшину новгородскую жадного слова злого не говорил»³⁸⁸, гетьману більше нічого не залишалось, як 31 січня 1720 р. видати «Ордер» сотнику новгород-сіверському з таким «суровим упоминанием»: «Так міе поступати вмлстини которих знать по природной некротости своей, оставить целком не хочеш. Сурово ганячи прелагаем, же разве кров твоя в тебе грает, и аж поколя не убешь когось поволя не исправлен шататися будеш. Як же можеш (:сам разсуди, если маеш здорови смисл:) старшини новгородской и

³⁸⁶ Там само. — Арк. 104–106.

³⁸⁷ Там само. — Арк. 102.

³⁸⁸ Там само. — Арк. 111.

других обивателєй тамошних неукротимою злостію своєю и неразсудними погрозками притлекти к себе аффект, силовне и повинование. И якіе там уже вместе строитимутся порядки, где между старшиною незгоди и злобство уростают. А потому люб уряду сотництва от влсти не одбералисмо, однак знать мусимо на розиск по многочисленних людзких на его жалобах чинених и до монаршой царской пресветлой влчства двору посланний. Дождатися повелителного его величества резолюціи предлагаем»³⁸⁹.

А поки гетьман чекав на монарший указ, саме тоді активувалось розслідування справи Лісовського щодо його обвинувачення в чародійстві. Зважаючи на делікатний предмет цього обвинувачення, головним свідком й експертом у справі виступав новий протопіп Новгород-Сіверського отець Федір Іванович Кроткевич, що обійняв кафедру після смерті отця Афанасія Заруцького. Цікаво, що перед тим вдова протопіпа Афанасія, Параскева, скаржилась представникові гетьманського уряду, що сотник Лісовський намагався використати Кроткевича для гонінь на неї та її сім'ю.

Розгляд справи щодо «чарівництва» сотника Лісовського, вочевидь, розпочався ще навесні 1719 р., принаймні саме на таке датування вказує згадка про приїзд в Новгород-Сіверський для її розслідування військового канцеляриста Стефана Максимовича³⁹⁰ (до слова, останнього, як видно з матеріалів

³⁸⁹ Там само. — Арк. 102.

³⁹⁰ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 126.

розслідування, проведеного Полунецьким, сотник намагався підкупити, відібравши майно і гроші в новгород-сіверського міщанина). А ось лист генерального бунчужного Якова Лизогуба до гетьмана Скоропадського навіює на думку, що обвинувачення сотнику було висунуте «по чолобитной пречестного милостивого отца Афанасия»³⁹¹. Крім того, згаданий лист вказує, що справа розглядалася й повторно, тепер уже за участі Лизогуба, котрий «розиск наперед его як моглося з свидетельства людського учинил»³⁹². Наприкінці 1720 р. розслідування було доручене військовому канцелярису Валькевичу³⁹³.

Федір Лісовський у поданій уже на початку 1721 р. на ім'я царя скарзі стверджував, що руку до його нібито несправедливого обмовляння в страшному гріху доклав і його давній недруг — «супостат» Данило Кутневський, котрий «коварством своїм» намовив пароха с. Рикова, аби той посвідчив, що Лісовський в тамтешній церкві «на престолі урізал антимиса на чародійство», обіцяючи йому при цьому дати все, «что хочет». Зрозуміло, що сам обвинувачений твердив, що все те є нічим іншим, як «крайняя и явная инстигация на мою душу»³⁹⁴. Змушений реагувати на закиди сотника гетьман Скоропадський парирував, що донесення риковського пароха має під собою реальне підґрунтя, оскільки йому про таке богохульство новгород-сіверського сотника доповідав ктитор і місцеві

³⁹¹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 63.

³⁹² Там само. — Арк. 63.

³⁹³ Там само. — Арк. 120.

³⁹⁴ Там само. — Арк. 95 зв.

жителі риковські «в розписку, через Валкевича канцеляриста справленого»³⁹⁵.

Суть висунутого отцем Афанасієм нового обвинувачення сотнику Лісовському полягала в тому, що він нібито «дерзнув» разом зі своїми спільниками, насильно «одобравши ключ от священника», увійти в церков, там вони залізли на вівтар, «щоб зло межи собою повершати», ймовірно, здійснюючи якийсь сатанинський обряд³⁹⁶. З пізнішої скарги самого Лісовського з приводу «несправедливого» його переслідування видно, що до числа спільників було зараховано «трое сотников — новгородский, новомлинский, воронежский», котрі «в маетности моей, Багриновки, будучи в церкви, переворочали престол и зривали на престоле доски, и то якобы мы чинили, чаруючи ясневелможного пана гетмана»³⁹⁷.

Згадані тут спільники новгород-сіверського сотника, варто зауважити, були також доволі колоритними особами, особливо новомлинський сотник Григорій Шишкевич, котрий, як і Лісовський, прославився своїм зухвалим свавіллям, що межувало з повним безвладдям й ігноруванням влади гетьмана³⁹⁸. Як

³⁹⁵ Там само. — Арк. 95 зв.

³⁹⁶ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 126.

³⁹⁷ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 120.

³⁹⁸ Ширше про Г. Шишкевича див.: *Горобець В.* «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 11–12. — К., 2015. — С. 210–253.

сотник воронезький тут, вочевидь, згадується колишній воронезький сотник Потап Піскуненко, за визначенням С. Моравського, доволі колоритна постать в історії тогочасного Гетьманату³⁹⁹. Принаймні на початку наступного року саме Піскуненка бачимо разом з Лісовським у Петербурзі, коли вони спільно оббивали пороги кабінетів центральної російської влади⁴⁰⁰.

Цікаво, що Григорій Шишкевич перед тим, в 1718 р., вже обвинувачувався у ворожбитстві й характерництві. Тоді настоятель Свято-Миколаївського храму в Нових Млинах отець Михайло пропонував Генеральній військовій канцелярії викликати на допит новомлинського осавульчика й «упокоевого» місцевого сотника Павла Пиндика, котрий, будучи посвячений у його таємні справи, володіє інформацією про уживання чарів Шишкевичем і може розповісти, як той приводив у дім баб, котрі «чари призводять». «Марья девка», служниця в сотницькому домі, також нібито знала, які саме баби приходили до сотника в дім і які вони чинили чари та «характери отправляли». Так само й сотенний хорунжий Антон Даценко може пролити світло на факти чарівництва свого старшого, оскільки часто виряджався ним для супроводу відьом з різних місць. А ще, стверджував священик, Іван Трочченко на тому стоїть, що доведе чарівництво і характерництво новомлинського сотника, розповість, як той, набравши собачих кігтів і церковного попелу, уживав чарів, «касуючи права генеральние», і які трави, принесені бабами-чарівницями, туди примішував, і як, забув-

³⁹⁹ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 54.

⁴⁰⁰ Там же.

ши про страх Божий, зі своєю дружиною тільки тими чарами і займається⁴⁰¹. Утім, якихось серйозних наслідків для новомлинського сотника справа ця не мала. Гетьманський уряд Скоропадського вислав до Нових Млинів «пана асаула войскового енерального Стефана Бутовича» для організації «розиска на сотника, где якие пункта: о чародійстві, забойстві»⁴⁰² тощо. Але, як випливає з тексту підготовленого за результатами слідства відкритого листа генерального осавула Степана Бутовича до курінного отамана та «всього товариства» Новомлинської сотні від 15 травня 1719 р., гетьманська влада утвердилася і в думці щодо винуватості Григорія Шишкевича у скоєнні службових зловживань і насильств по відношенню до підвладної йому людності (самовільного зміщення сотником представників сотенної адміністрації з їхніх урядів, насильств, що вилились у примушення козаків до відробітків на свою користь так, ніби вони були його підданими, тощо), втім, згадок про злочини чарівництва в документі не було представлено⁴⁰³.

⁴⁰¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 288; Горобець В. «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича. — С. 232.

⁴⁰² ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, згвалтування жінок та ін. ... Про відшкодування збитків дружиною сотника Уляною та сином Іваном. 1717–1724 рр. — Арк. 5.

⁴⁰³ Див.: ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 336: Відкритий лист новомлинському сотнику Григорію Шишкевичу про повернення ним захоплених ґрунтів жителям сотні, про заборону використання праці козаків і міщан у приватному господарстві, про заборону міняти міську і сільську старшину без відома вищих органів влади (чернетка). 15 травня 1719 р. —

При цьому варто наголосити, що «чародійство», поруч із «волшебством», належало до числа найтяжчих злочинів проти християнської віри, а відтак і, згідно норм Литовських статутів і магдебурзького права, каралося відповідно — «смертю прямою» (переважно спаленням живцем), а за пом'якшуючих обставин — «смертю політичною». Серйозна публічна кара була передбачена навіть для тих, хто користався з послуг чародіїв і ворожбитів⁴⁰⁴.

Обґрунтовуючи жорсткість покарання, укладачі кодексу магдебурзьких прав акцентували увагу на такому аспекті: «кто би, так мужеска как и женска пола, чародейством и волшебством упражнялся... и кому своим чародейством вред учинил, такового, по обстоятельному изследованию дела и по доказательствам, смертию казнить — живаго зжечь, понеже он чрез то правим богоотступником себе быть являет»⁴⁰⁵.

Водночас, оцінюючи серйозність ситуації, в яку потрапив сотник Лісовським через обвинувачення в чарівництві, варто зауважити, що він, вочевидь, був свідомий певної поблажливості української Феміди в таких справах. Як слушно підмітив ще Володимир Антонович, досліджуючи матеріали про чарівництво на теренах Правобережжя, кари до ворожбитів і чарівників в Україні застосовувалося здебільшого легші, аніж це практикувалося в західноєвропейських судах і як це було передбачено європейськими правовими кодексами, що набули

Арк. 1–3. Ширше див.: *Горобець В.* «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича. — С. 232–238.

⁴⁰⁴ *Падох Я.* Нарис історії українського карного права. — С. 73.

⁴⁰⁵ *Права, по которым судится малороссійский народ.* — К., 1879. — С. 16–17.

поширення і в українських судах. Причина такої поблажливості, на думку Антоновича, полягала «не так в гуманному настрої суддів, як у відсутності в Україні тих демонологічних понять, що спричинювалися на Заході до жорстокого переслідування ворожбитів. Народній погляд на чарівництво був недемонологічний, а виключно пантеїстичний. Припускаючи існування в природі сил та законів, невідомих масі людей, нарід думав, що багато з цих законів відомо людям, що так чи інакше встигли дізнатися їх. Само собою володіння таємницею природи не було, отже, гріховною справою, ворожою навчанням релігії»⁴⁰⁶. Отож, якщо на розгляд суду потрапляв позов про чарівництво, то судді не переслідували обвинуваченого за самий факт того, що він «володіє або удається до таємничих способів, а намагалися встановити, чи вживав він його на користь чи шкоду іншій особі, і тільки в другому разі, розглядаючи справу з погляду цивільного позову, встановлювали кару, відповідно до завданої шкоди. Тільки зрідка, коли в місцевості панувала пошесть, настрої населення ставав тривожний, і панічний жах спонукував уживати гострих заходів до удаваних чарівників»⁴⁰⁷.

Цікаво, що послугами-ворожбитством баб-відьом у ранньомодерній Україні користувалися й представники православної Церкви, в тому числі й її доволі високопоставлені ієрархи. Зокрема, в консисторських архівах дослідниками виявлені свідчення такого гріхопадіння по відношенню до намісника Видубицького монастиря ієромонаха Іесея⁴⁰⁸. Своєрідним і доволі

⁴⁰⁶ Цит. за: *Левицький О.* По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. — К., 1930. — С.

⁴⁰⁷ Там само. — С.

⁴⁰⁸ *Яременко М.* Київське чернецтво XVIII ст. — К., 2007. — С. 172.

сумнівним виправданням для видубицького намісника є хіба що той факт, що він неабияк «прославився» й іншими аморальними вчинками. Зокрема, він не лише порушив обітницю дівства, вступивши в інтимні стосунки із заміжною жінкою, так ще й поставив свою коханку шинкаркою в одному з монастирських шинків, а та невдовзі втекла, прихопивши з собою прибуток від продажу спиртного⁴⁰⁹.

Повертаючись же до питання покарань чарівникам і ворожба́там у ранньомодерній Україні, справедливості заради варто відзначити, що в судовій практиці Гетьманату траплялись і доволі суворі присуди чарівникам. Так, наприклад, Новосанджарівський сотенний суд у вересні 1693 р. за обвинуваченням у «богомерзким ділам чарівницьким» (йшлося про нібито позбавлення місцевого жителя Якова Михайленка, на прізвисько Бридуненко, через якісь там магичні дії чоловічої сили) засудив трьох мешканок Нових Санджарів, «яко послушаючії тих її богомерзких ученій», до смертної кари вогнем — «огнею карністю мають згинути». І лише клопотання позивача, наляканого таким серйозним присудом обвинуваченим, про пом'якшення вироку дозволило суду ухвалити новий присуд: «Аби тії чаровниці з міста були шворками вигнані і стали чуждими од всіх їх набитков»⁴¹⁰.

Проте, якщо вести мову про реалії 1710-х років, то варто взяти до уваги й тенденції розвитку російського права в цих питаннях. А норми так званого Воїнського артикулу 1715 р., дію яких Петро I поширив і на цивільних осіб, гріх чаклунства карали не менш жорстко, аніж західноєвропейські правові

⁴⁰⁹ Там само. — С. 172.

⁴¹⁰ *Левицький О.* По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. — К., 1930. — С.

кодекси. Зокрема, з притаманною такому типу документів наступальною прямою Воїнські артикули з цього приводу гласили: «все идолопоклонство, чародейство (чернокнижество) наикрепчайшее запрещается... И ежели кто из воинских людей найдется идолопоклонник, чернокнижиц, ружья заговоритель, суеверный богохульный чародей: оные по состоянию дела в жестоком заключении, в железах, гоняем шпицрутен наказан или весьма сожжен имеет быть»⁴¹¹. Принагідно не зайвим буде нагадати, що в роки гетьманування Івана Скоропадського російська влада почала поволі впроваджувати правові норми російського карного законодавства в судочинство Гетьманату⁴¹².

Зрозуміло, що новгород-сіверський сотник цілком усвідомлював серйозність висунутих проти себе і своїх товаришів обвинувачень й намагався потрактувати їх не інакше як «зломишленное коварство» й очевидне «напрасное на мене поношення»⁴¹³. З огляду на це в поданій Лісовським російській владі супліці щодо зловживань гетьманом Скоропадським владою і незаконних судових переслідуваннях свого опонента з Новгород-Сіверська останній стверджував, що приславний «от ясневелможного для розиску канцелярист Валкевич, который нине обретаецца здесь... по розиску ничего того к повинности

⁴¹¹ Воинских артикулов гл. 1: О страхе Божии. Арт. 1 // Памятники русского права. — Вып. 8: Законодательные акты Петра I. — М., 1961. — С. 321–322; Полное собрание законов Российской империи / Изд. 2-е. — Т. 5. — М., 1830. — № 3006.

⁴¹² Ширше про це див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини... — С. 187–189.

⁴¹³ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 120.

мне не зискав». Отож, підсумовував він, «все то чинено» не інакше як з метою «инстигуя на душу мою»⁴¹⁴.

Тим часом, як видно з матеріалів розслідування цієї справи, викликаний в якості експерта наступник о. Афанасія, новий новгород-сіверський протопіп Федір, й справді фактично підтвердити висунуті його попередником звинувачення на адресу Лисовського не зміг, бо «о чародействе его не ведом». Але, зважаючи на покази риковського священника щодо незаконного вторгнення сотника та його спільників до храму, протопіп спочатку висловлював обережний здогад стосовно того, що обставини справи вказують недвозначно: «знать не на что доброе ходил, хйба на злое». А по тому ще й додав своїм словам переконаності, пригадавши, як сотник «хвалился: я вже никого не боюсь». Насамкінець протопіп Федір узагальнив свої свідчення наступним чином: «все в ним злое: конец и початок, всякой неправды и беззаконня»⁴¹⁵.

А ще духовна особа зауважувала, що «по его злой видячи гордини, сами можете своею премудростию дорозуметися, чога би и отврагам, где не треба, пяници касатися и ругати святиню; по олтарю ходити, а хто может о их слов ухищрений знати, сам би вестъ я не ангел, але человек, треба такого врага хоронитися и избегати его — я его дому отчуждился от тих времен, як присягу сотворил, не знаю на когось и от мая 11, лица его не

⁴¹⁴ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 120.

⁴¹⁵ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разних исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 126.

хочу вєдити, годєн к велможности вашой бить, а сами должно допросити и неблагословєнием Божим и архиерейским закрити врази сущєй и синове и ругателя Церкви Христовой и уничижителя славы рейментарской, злим ядом адским воспитани, что в них доброе обрищєтся ку велможности твоей»⁴¹⁶.

Представлена духовною особою демонізація образу новгород-сіверського сотника, здається, не була поодинокю. Усе вказує на те, що «слава» про діяння новгород-сіверського сотника, а перед тим гадяцького протопопа поширювалась Україною, набуваючи доволі вправних словесних форм. Зокрема, й сам Федір Лісовський скаржився в Петербурзі: «еще на мене поруганія повиписувалии с канцелярії войсковой бриджія пашквілі да роскидавали по дворах, по улицах, по коморах, як хотят, так з мене ругаються. Подлиннія пашквілі имею при себе, которіє повинен к делу предложит»⁴¹⁷.

Згадуючи про генеральну військову канцелярію, сотник тим самим натякав на участь гетьманського уряду в зневазі його імені. Гетьман Скоропадський як міг відхрещувався від цього, заявляючи, що «пашквели, ежели з канцелярии войсковой или инных кто на его Лисовского писал когда, я о том неизвестен, понеже он мне о том и не доносил, и не доводил не на кого»⁴¹⁸. Проте дослідники переконані, що й справді відомий український мемуарист, а на той час військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії Микола Ханенко «в поруганіє» Лісовського «повторне выдав... пашквел», де йшлося про таке:

⁴¹⁶ Там само. — Арк. 126 зв.

⁴¹⁷ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 93.

⁴¹⁸ Там само.

«В тысячи сем сот пятнадцать годе
Отпал от Христа поп в украинском роде,
Федор Лисовский, нов заблужденный
Бога чужденный
Сый, живий в мире Бога не бояся,
Блудил безчинно, людей не срамляся;
Три жены имевши, коснулся на священство.
... Ров копал многим, яко пишет Давид,
Сам в яму упал и посрамил свой вид.
... Слави искал еси и мирския власти,
А не душу спасти.
Воровство в тебе зело ся вплодило
Заздрость очю в погибель водило,
Блуду бое си и лжи исполнился,
Ах, нахопился»⁴¹⁹.

Тим часом гетьман Скоропадський у своїй боротьбі зі свавільним сотником на початку 1720 р. отримав гарну нагоду для того, аби зміцнити власні позиції та спробувати підважити позиції свого опонента — впливовий царський вельможа світліший князь Олександр Данилович Меншиков, котрий мав серйозний майновий інтерес у Гетьманаті, саме на цю пору запланував свій візит в Україну. Причому, в силу обставин, що склалися, вельможа був неабияк зацікавлений у тому, аби мати гетьмана в числі своїх найближчих союзників і помічників.

Згаданий вище інтерес князя був пов'язаний з незаконним прирощенням до його маєтностей, отриманих у середині

⁴¹⁹ Цит. за: *Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 56–57.*

1709 р. на теренах Стародубського полку, гетьманських волостей — Почепської й Ямпольської. Реагуючи на побажання царського улюбленця, Скоропадський вже наступного року своїм універсалом вивів «з войскової служби» і передав «в державу и владеніе его княжеской светлости» почепських козаків, але цим не вдовольнив, а лише стимулював майнові апетити Меншикова, котрий тепер просив про передачу йому в руки суміжної Храповської волості, а також «округлення» меж Почепської волості. Внаслідок цього, а також скарг тамтешніх козаків з приводу їхнього незаконного обернення в підданство, розпочалися довготривалі межувальні операції, головна з яких була призначена на початок 1720 р. Заради неї князь Меншиков, відомий в Російській державі своєю прямо таки епічною корисливістю, облишив свої державні справи і прибув в Гетьманат особисто, аби скерувати межувальний процес у вигідному йому напрямку⁴²⁰. Знаючи про ось таку, доволі делікатну, диспозицію візиту Меншикова в Україну, Іван Скоропадський цілком обґрунтовано сподівався на підтримку «світлішого князя» в обмін на лояльність у його справі з боку гетьманського уряду.

Гетьман Скоропадський зустрів князя Меншикова у березні 1720 р. поблизу Новгород-Сіверського, в с. Шептаки⁴²¹. Сюди ж слідом за гетьманом прибули і жителі Новгород-Сіверської сотні (маємо підстави висловити припущення, що не випадково, а з «підказки» когось із оточення гетьмана). О. Лазаревський висловлював здогад, що Меншиков уважно поставився до прохання сотнян і, ймовірно, саме з його «благословення»

⁴²⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 277–278.

⁴²¹ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — С. 47.

Іван Скоропадський наважився відібрати в Лісовського сотенний значок⁴²².

Роком пізніше сотник Лісовський, згадуючи про візит князя Меншикова в Гетьманат, зауважував, що коли він напередодні відбуття князя з Шептаків (а сталося це вже «в пост великий») приїхав на квартиру царського вельможі, аби мати змогу засвідчити свою повагу до сановної особи, то генеральний писар Семен Савич наказав всьому поспільству ганити Лісовського перед князем, а гетьман Скоропадський і того більше — бив його тростиною⁴²³. А вже по поверненню сотника до Новгород-Сіверського в нього, за наказом регіментаря, знову відібрали корогву та звично поставили в місцеву церкву. Після чого непримиренний опонент Лісовського — Данило Кутневський, підбадьорений таким розвитком подій, наказав стріляти з гармат, «начеб то якусь перемогу здобули»⁴²⁴. Гетьман же Скоропадський, змушений відповідати на закиди новгород-сіверського сотника, стверджував, що Лісовський, відновивши свою владу в сотні, безчестив новгородців при ньому особисто і при полковниках, і саме це й стало причиною того, що він наказав забрати у свавільця й неслуха корогву.

⁴²² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 205.

⁴²³ Грунтуючись на свідченнях тогочасних джерел, не маємо підстав аж надто перейматись долею «побитого» сотника Лісовського, адже дослідники зазначають, що на зустріч з князем Меншиковим Іван Скоропадський приїхав дуже хворим — «немошним от болезни подагричной». — Див.: Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 5; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — С. 47.

⁴²⁴ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 95.

У відповідь на розслідування його справи та відсторонення від уряду Федір Лісовський спочатку 10 червня 1720 р. звернувся з листом до гетьмана, в якому пробував переконати його, що «через несправедное доношеніє ненавистних яких житія моему інстигаторов даремне на себе ношу гнев пнський ваш... поневаж невинно моя»⁴²⁵.

Але опоненти свавільного сотника зовсім не збиралися капітулювати і, здається, саме тоді висунули проти нього ще один хоч, і не новий, але доволі потужний аргумент — актуалізували давню справу Лісовського щодо його двоєженства, яку, як пам'ятаємо, у 1714 р. намагався використати в боротьбі проти тоді ще протопопа гадяцького о. Федора полковник гадяцький Іван Чарниш і за її допомоги таки досягнув певного успіху, принаймні Лісовського прибрали з протопопства. Важко припустити, що гетьман Скоропадський настільки мало комунікував із генеральним суддею Іваном Чарнишем (котрий уже за своїм службовим положенням мав часто навідуватися до гетьманської резиденції, а до того ж перебував у родинному зв'язку з гетьманом), що не був раніше посвячений в обставини цієї справи. Але саме після шептаківських зустрічей з князем Меншиковим Скоропадський, як довідуємось із щоденника Якова Марковича, поїхав до Гадяча, звідкіля «повернувся весьма ослабелый и едва в Глухове поволе до первобытного здоровья

⁴²⁵ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 123.

пришел»⁴²⁶. І саме після цього й спостерігаємо активізацію в розгляді цієї аморальної сторінки життя Федора Лісовського. Отож, можемо висловити здогад, що відвідини міста, де Лісовський певний час обіймав кафедру протопопа і звідкіля був прибраний саме за звинуваченнями у двоєженстві, якимось таки могло вплинути на актуалізацію цієї теми в теперішній боротьбі гетьмана зі зухвалим сотником.

Проте, як би там не було, вже в серпні 1720 р. Лісовський пише до гетьмана Скоропадського листа, де серед іншого зазначає таке: «Готов зараз становитися в Глухове для оправдания в неправедном на мене доношении от той напаснице Улезковной толков тепер имеем в в городку нашом ясневелможного преосвященного архиепископа черниговского простуючого на Москву, которого як скоро опровадим, так зараз и той напасници оправданіе выписаное из книг маестрату Стародубского привезу, где сужено мене з отцем покойним моей напасници, по якому суду чрез так многие лета не отец ей, не теж сама она мене не турбовала, а тепер знать з чиегось наущення суд обновляет и напасть такую на мене наводит. А о доносит, же слуги мои веиздмаючи кунтуш отняли рублей битих и чарвоного подвойного, тое жадной мерой не доведется, гди ж за тое слуг моих бито батогами в... столника Протасьева и могли би допитатися»⁴²⁷.

Однак представлені Лісовським докази не переконали гетьмана. А коли спроба вплинути на ситуацію через Скоропадського успіху не принесла, сотник, як він сам трактував:

⁴²⁶ Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 6; *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. — С. 47.

⁴²⁷ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 78.

«видячи я такое над собою смертельное гонение и нестерпимую беду», разом з двома іншими сотниками, новомлинським і воронезьким, «поставленними за верность нашу», почав вимагати в гетьмана видачі йому дозволу на проїзд до Петербургу, вкотре повторюючи при цьому, що позбавити його влади в сотні може лише той, хто його тією владою наділив — цар Петро I⁴²⁸.

Що трапилось далі — версії учасників і думки дослідників різняться. Сам Федір Лісовський у поданому російській владі чолобитті стверджував, що коли він «приехал в Глухов и подал ясневелможному чолобитную, чтоб дал мне подорожную поехать до царского величества в Санк Петербурх», той «приказал взять мене в свой покой и велел мене бить смертельно»⁴²⁹. На заклик гетьмана жваво відгукнулися гетьманські слуги, очолювані господарем гетьманських маєтностей Іваном Даровським і гетьманським швагро Кендзеровським. Усіх нападників разом Лісовський нарахував чоловік з вісім і всі вони нібито сотника новгород-сіверського «мордовали не по християнску». А б'ючи сотника обухами по голові, Даровський і Кендзеровський ще й промовляли: «От тобі московская верность и подорожная до Санкт Пітербурху»⁴³⁰. І так «немилостиво» побивши, Лісовського, всього закривавленого і дивом вцілілого,

⁴²⁸ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 52; ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 93.

⁴²⁹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 93–93 зв.

⁴³⁰ Там само. — Арк. 93зв.

гетьманські слуги віднесли та закрили під караулом. Постраждалий стверджував, що «в том бою претерпел великія рани, за которія его ясневелможного лекару, что лечил мене месяц чуть не два, дал рублей 20»⁴³¹. А ще Лісовський, описуючи цей надзвичайно прикрий для себе інцидент, що трапився з ним у гетьманській господі, крім згадок про ті політично неблагонадійні слова гетьманських слуг про його нібито «московську вірність», не забував додати ще один доволі цікавий нюанс з навколо політичного тла цієї розправи — один з його мучителів, а саме «швагер его гетманский Кендзеровский», був «в Мазепи за хлопца». А згадуючи про гетьманського господаря Івана Даровського, Лісовський навіть його ім'я не називав, а лише акцентував увагу на тому, що той «перехрист жид»⁴³², також натякаючи тим самим на меншовартості цього гетьманського помічника.

Коментуючи цю скаргу Федора Лісовського, Олександр Лазаревський був переконаний, що як наведені колишнім сотником слова своїх мучителів, так і сама згадка про це побиття були нічим іншим, як свідомою інсинуацією досвідченого авантюриста. Адже процитована ним фраза щодо «московської вірності» мала розставити правильні акценти у цій справі, засвідчивши не лише факт побиття підсудного, а й мотиви таких жорстоких дій. У той час, як сам гетьман Скоропадський, зауважує Лазаревський, так боявся свого свавільного підлегого, що навіть не наважувався посадити його «на армату», не те, що вдатися до таких рішучих дій⁴³³.

⁴³¹ Там само.

⁴³² Там само.

⁴³³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1: Полк Стародубский. — С. 205, прим. 342.

Натомість Сергій Моравський, погоджуючись зі своїм попередником стосовно можливої інсинуації Лісовським змісту словесного супроводу побиття, водночас був схильний вважати, що сам факт побиття гетьманом сотника сумнівів не має викликати. Адже серед іншого його підтверджують і покази російських караульних офіцерів, і матеріали медичного огляду потерпілого, на якому викликаний для цього «цилюрник» зафіксував чимало розбитих, обдертих, «синіх і багрових» ділянок тіла⁴³⁴.

Але, крім версії Лісовського та коментарів з її приводу, зроблених Лазаревським і Моравським, мала бути й версія гетьмана. І справді в матеріалах судової справи вдалося виявити версію гетьмана Скоропадського, представлену ним у відповідь на запит російської влади. У відповідності з нею, сотник Лісовський дійсно влітку 1720 р. просився їхати до Петербургу, але гетьманський уряд цьому аж ніяк не перечив, хоч і не був поставлений до відома, «з яким намеренієм» Лісовський збирався в таку далеку путь. Але виклик останнього до Глухова, за версією гетьмана, аж ніяк не був пов'язаний з цією подорожжю. Згідно з твердженням Скоропадського, причиною виклику сотника до гетьманської резиденції стала справа його першого одруження та позов його першої дружини. Як переконував гетьман, «девка, звенчанная жона его Лисовского первая (которая тепер в Санк Петербурхе обритається), прибувши не знаю откуди в Глухов, подавала чолобитную на имя царского величества господину столнику Протасієву о растленіи девства

⁴³⁴ *Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 53.*

и инних от его Лисовского починенных ей обидах»⁴³⁵. Коли вона поверталась від царського резидента на свою квартиру, Лисовський, «мстячись за чолобитную, послав вслед слуг своих и велел на дорозе ей бить и з всего, що принадлежало ей, отобрать». Сотницькі слуги з готовністю виконали цей наказ. Щоправда, за деякий час на місце нападу прибули слуги царського стольника, котрі не лише відігнали нападників, а й декого з них упіймали. Довідавшись про цю пригоду, Федір Протасєв «за тот розбой велел при нем же, Лисовскому в себе, учинити наказаніе». Як видно з контексту розповіді, інцидент мав місце десь навесні 1720 р., а вже в середині травня «тая жона его суплековала» до гетьмана, «просячи з него Лисовского суда, чтоб вещи слугами одобрани в ней на дорозе ей при побои побраніе возвратил». І саме реагуючи на цю супліку, Скоропадський і викликав сотника до Глухова⁴³⁶.

По прибуттю останнього до Глухова, гетьман розпорядився доправити сотника не до Генерального суду, а до власного обійстя, аби «в дому моем допросить и розискать про битие» першої законної дружини. Але, як стверджував далі гетьман, свавільний старшина «не толко к тому, чтоб обидимой учинить сатисфакцію не склонился», але й самого гетьмана почав привселюдно ганити і демонструвати повну зневагу до влади гетьманської. Так, сотник, «вишедши перед простим народом на крайное мое безчестие як хотел многими вголос словами ругал, примовляючи, будто оную чолобитчицу нарочно в Глухов привезти казал»⁴³⁷.

⁴³⁵ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 93 зв.

⁴³⁶ Там само. — Арк. 94.

⁴³⁷ Там само.

Коли бунчуковий товариш Василь Полунецький доніс гетьману про такі образливі заяви сотника, той наказав Лісовського «до себе в избу призват и начал виговаривать, упоминаючи, же он не тилко в Новгородку заочне при своїм самоволстве імя мое частокротне поносит, писменные указы в обидах людских упоминательніе уничтожаючи, на землю опровергает и приносящих оніе побивает нещадно, що в розиску капитана Хрипунова довелося, але й тут, в Глухове, подобние ко укоренію моему чинит продерзости»⁴³⁸.

Проте перераховані Скоропадським усі характерні для новгород-сіверського сотника прояви свавілля та зневаги гетьманської влади аж ніяк не присоромили Лісовського. Навпаки, як твердив гетьман, «теды он и в очи мне досадительно отказал». І саме ці «досадительные отказы», згідно з версією Скоропадського, і стали останніми краплями, що переповнили чашу гетьманського терпіння. Скоропадський, «чого не могучи витерпіти, ударилем его тростью». Але таку гетьманову «науку» сотник не був готовим з вдячністю сприймати. Навпаки, у відповідь він спробував відібрати в престарілого регіментаря трость — «яку сунувшися ко мне ухватил за трость хотя оную одняти». І невідомо, як би плачевно закінчилася для Скоропадського ця зімпровізована ним спроба наведення ладу у власній адміністрації, якби вчасно не поспів господар гетьманського двору Іван Даровський, перед тим «в избе один там же стоячий». «Видя такое его против мене дерзновенне», Даровський схопив Лісовського за волосся і відтягнув від свого регіментаря. А вже по тому на поміч гетьману підоспів і «гайдук з сеней», котрий «уже на тот голос прибегиши в избу,

⁴³⁸ Там само. — Арк. 94 зв.

ударил его по моем велению невеликим обухом, который он держал... разов з килка»⁴³⁹.

Описуючи такий ось, доволі унікальний епізод з історії придворного життя гетьманської особи, Скоропадський при цьому заперечував як виголошення своїми слугами політично некоректних примовок з приводу «московської служби» потерпілого⁴⁴⁰, так і великої кількості його слуг, що взяли участь у цій сутичці: «А же бы его осм человек били... не правда, бо при том некого не было болше кроме выше писаних господара и гайдука и Конзеровского»⁴⁴¹.

Як уже згадувалося раніше, Федір Лісовський стверджував, що «в том бою» з гетьманськими слугами «претерпел» такі «великія рани», що довелось «месяц чуть не два» ходити в пацієнтах «его ясневелможного лекару»⁴⁴². А вже по тому, десь наприкінці 1720 р., сотник відбув до Москви і Петербурга. Й уже на початку 1721 р. бачимо Лісовського в Петербурзі, де в середині року він, разом з колишнім воронезьким сотником Потапом Піскуненком і колишнім компанійським полковником Андрієм Ковбасою, подав на ім'я Петра I чергове чолобиття супроти своїх недругів в Україні.

Скаржників поєднувало та обставина, що всі вони, «ниже именованные рабы Вашего Царского Величества», на уряди в Гетьманаті «пожалованные за верность нашу в измену Мазепину», а наразі «многие и нестерпне обиды и разорения и крайние гонения безвинно претерпивают... от урядов отдалены и многое время без своих команд в гонении, в разорении

⁴³⁹ Там само. — Арк. 94.

⁴⁴⁰ Там само. — Арк. 95.

⁴⁴¹ Там само. — Арк. 94 зв.

⁴⁴² Там само. — Арк. 93 зв.

и нестерпимой беде пребываем». Отож, вони оскаржували «испразднение» іменних царських указів властями Гетьманату та просили царську владу в тих їхніх «обидах и разорениях» організувати слідство, для чого відправити в Україну гвардійського офіцера⁴⁴³.

У ході розгляду ініційованої Федором Лісовським справи проти гетьмана Скоропадських і «многих персон» російська влада залучила і самого Івана Ілліча, котрому довелось відповідати на закиди опонента щодо власних неправомірних дій як по відношенню до новгород-сіверського сотника, так і зловживань у сфері поземельних, адміністративних і судових відносин. Так само до слідства було залучено й покази царського резидента в Україні стольника Протасьєва. Щоправда, Федір Іванович фігурував у цій справі все ж як свідок. А свідчили, варто сказати, було про що, адже сотник Лісовський, усвідомлюючи програшність свого положення, у стосунках з гетьманською владою спробував було перейти в наступ, висунувши проти Скоропадського цілий ряд обвинувачень.

Фіксацію переліку гетьманських порушень і переступів царських указів сотник Лісовський розпочав від самого моменту свого призначення на сотництво та прибуття до Новгород-Сіверського, не забувши при цьому, звичайно ж, вкотре згадати про царську особу як джерело своєї влади. Отож, Лісовський уже першим пунктом свого чолобиття зазначив таке: «По Его Царского Величества монаршеской млсти пожаловал он в Северском Новгородке сотником на место бывшего сотника, которому того ж часу велено на него инстиговать, и оное

⁴⁴³ *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 54.

учинено в противность Его Царского Величества грамоте, в которой изображено, дабы его бывшего сотника перевесть в другой город на сотничество, а его непереведено, от которого многие обиди, гонения чрез его житіе годов пять претерпевает»⁴⁴⁴.

У відповідь на таке обвинувачення в переступі гетьманським урядом царської волі, завдячуючи чому й нібито спровокувалися «многі обиди, гонення», що ось уже тривають «чрез его житіе годов пять», Скоропадський стверджував, що він виконав усе так, як було прописано в грамоті: на сотницький уряд в Новгород-Сіверському його, Федора Лісовського, поставив відразу ж, забравши корогву в Данила Кутневського. При цьому жодних вказівок Кутневському чинити якийсь опір владі нового сотника ніхто не давав і в Лісовського доказів цьому немає. Натомість у матеріалах слідства, проведеного з відома стольника Протасьєва офіцерами місцевого гарнізону, продовжував гетьман, зафіксовано численні випадки насильств і кривд, і розорень, які чинив саме сотник Лісовський своєму попереднику Кутневському⁴⁴⁵.

Лісовський же, повертаючись до обставин свого призначення на сотницький уряд волею царя, пригадав, як гетьман тоді відразу ж не відомо для чого посилав Данила Гаращенка (Кутневського) в Петербург, котрий після свого повернення говорив своїм конфідентам, що «ездил проведивать небезпеку» — як Лісовського «сотником учинено и на Украину прислано». Скаржник стверджував, що саме по поверненню Кутневського з царської столиці «тот час взят он по указу гетмана в Глухов и

⁴⁴⁴ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 89.

⁴⁴⁵ Там само.

держан за полетичних караулом місяця два и болше, а вини он не знает за что»⁴⁴⁶.

Реагуючи на цей закид, Скоропадський 21 травня 1721 р. парировав наступним чином: «Бившого сотника посилал в 1715 году в делех нужних малоросійских до Санк Петербурха: о том ведомость есть в Иностранних дел коллегіи, а не для проведання, як он Лисовский учинен сотником, и в тот час когда он бивший сотник возвратился з той дороги и еще з Глухова не отехал в Новгородок, Лисовский там на дом его ночной пори пришедши розбоем людей его мужеска и женска полу бив и мучив, а дитину его маленькую перестраhal и умерла»⁴⁴⁷.

Отож, Скоропадський і переконував слідство, що саме реагуючи на скаргу Кутневського щодо цього злочину і, що не менш важливо, «по совету з столником», він наказав викликати новгород-сіверського сотника до Глухова. Проте наголошував регіментар, там «держали его, Лисовского, не долго за караулом, але тилко з неделю». При цьому гетьман робив наголос ще й на тому, що в ході «розиску», що його «справовал капитан Хрипунов и асаул артилеріи войсковой Карпека, все тое его, Лисовского, злодеяния довелося»⁴⁴⁸.

Цілий ряд наступних звинувачень на адресу гетьмана Лісовський присвятив розкриттю зловживань Скоропадського у сфері надання сіл, ґрунтів, млинів й угідь. При цьому сотник стверджував, що чинив це гетьман не лише, аби задобрити своїх «протекціантів», але й послабити його, Лісовського, владні позиції, відібравши майно і повноваження, якими користувалися його попередники на сотництві. А ще скаржник не

⁴⁴⁶ Там само. — Арк. 90 зв.

⁴⁴⁷ Там само.

⁴⁴⁸ Там само.

забував при кожній ліпшій нагоді акцентувати увагу російської влади на ненадійності тих персон, яким протегував гетьман — колишнім слугам і приятелям «зрадників» Мазепи та Орлика.

Так, сотник пригадав передачу Скоропадським «по прибытии его в Новгородок» сіл і сілець (зокрема села Кривоносівки), які раніше «тягли на ратушу мескую» своєму опоненту Кутневському. При цьому скаржник загострював увагу на тому, що, по-перше, «бывшей сотник Гаращенко, его царскому величеству негде не служил ни сам, ни отец его, понеже его отец был не козак, но войт глуховский и сотничество дано было не за службы, тилко за то сотниковал, что писара ене-рального шурина», а по-друге, «маетность, знатное село, дано ему ведать для того, чтобы на его инстиговал, как бы его против прежнего гонения погубить»⁴⁴⁹.

Наступним проступком гетьмана в цьому ж напрямку, на думку Лісовського, стала передача «села Кленидовки знатному изменнику Григорію канцелярису, которой бил в Орлика в Бендерах, из детства своего бил при нем»⁴⁵⁰. Третє село Хиничи гетьман незаконно передав протопопу глуховському. Четверте село Домотканов — «полковниченку стародубовскому Григорію». П'яте село Пироговку — «новгородскому человеку Ивану Холодовичу, который бил при Мазепе и при шведах». «Шестое село Знобу дали протопопу новгородскому Заруцкому, а все для того, чтоб ему царского величества рабу не на чем было жить, а прежние сотники всем тем владели и в своих урядах изобиловали»⁴⁵¹. Уже після написання чолобиття Лісовському пригадався ще один «гріх» гетьмана у цій царині й він

⁴⁴⁹ Там само. — Арк. 89.

⁴⁵⁰ Там само. — Арк. 89 зв.

⁴⁵¹ Там само.

дописав у приписці «Лесконоги дани явному изменнику Пекалицкому. Седмое село»⁴⁵².

А ще перелік того, що не за законом передане («еще чого не подлежит») гетьманом людям, що є підозрілими в сенсі своєї лояльності, продовжив таким пунктом: «господар ясневелможного гетмана Иван Даровский, который был жид, да перекрестился, и тот козаками в сотни моей владеет, двох козаков куреня Серединой Буди самих знатних взял под свою протекцію, их от службы монаршой отставил да брал и берет с них годовую денежную плату по 20 рублей з лишком, а ему до козаков дела не маш»⁴⁵³.

Отож, як бачимо, наголос робився не лише на не виправданому обставинами розбазарюванні гетьманом маєтностей, але й нібито цілеспрямованому підриві Скоропадським такими своїми діями його, Лісовського, сотницької влади. А ще вельми активно педалювалася тема політичної неблагонадійності отримувачів цих маєтностей. Відтак, і Скоропадському довелось у своїх відповідях не те, щоб обмежитися вказівкою на своє законне право заохочувати достойних козаків майновими наданнями, а звернути прискіпливу увагу саме на цих, доволі дражливих навколо політичних моментах. При цьому відповіді гетьмана містять чимало цікавих нюансів з історії адміністрування Гетьманату, згадок про існуючі традиції та норми, що існували у цій сфері. Через це гетьманське виправдання перед центральною владою варте того, аби на ньому зупинитися детальніше.

У ньому регіментар передовсім заявив, що село Кривосівка надана колишньому сотнику Кутневському «прежде его

⁴⁵² Там само.

⁴⁵³ Там само. — Арк. 92 зв.

Лисовського сотництва», тобто ще до царського указу 1715 р. До того ж, продовжував гетьман, надання здійснено «як за давніе и верніе его царскому величеству его сотника (Кутневського) служби, також и в награждение его слободки и мелници отеческой, якая одийшла до Ямполя во владеніе». Далі він був змушений відбиватися від закидів опонента щодо проявів непотизму в його діях у царині поземельних відносин, зокрема регіментар класифікував як «явную лож» закид Лисовського, що Данило Геращенко-Кутневський заслужив гетьманські щедроті тим, «что он писара енерального шурин», переконуючи, що «он, Кутневский, сам служит в войску болш двадцати год во всякой верности и бивалем в рожних войскових походах». Крім того, наголосив, що «сотництво вакуещее новгородское по прошенію всех тамошних сотнян дано било Кутневскому», причому, «за советом господина столника Протасієва». А заодно Скоропадський не втримався від того, аби пустити кпини на адресу самого скаржника: «А Лисовский кроме Кіева при работе у фортеци негде не бувал на службе». І ще — невідомо для чого — згадати про якийсь знаковий від'їзд опонента з попереднього свого місця служби: « а другой раз з Гадячого отбил, когда позивался з чернцем за отбите триста червонців»⁴⁵⁴.

Щодо села Кленидівки, «яким ведал Григорий канцелярист», Скоропадський зауважував, що воно ніколи не належало до ратушних сіл і «еще прежде Лисовского за бивших тамошних сотников найдовалося под рожними державцами». Передачу села канцеляристу Генеральної військової канцелярії гетьман умотивовував тим, що такий уже існує звичай у Гетьманаті — коли хтось із цієї соціо-професійної групи вступає у шлюб, то

⁴⁵⁴ Там само. — Арк. 89.

на утримання сім'ї виділяється на ранг маєтність: «и оное тому канцеляристе, когда понял жону для препитания (як и другим жонатим канцеляристам)». Проте, як пам'ятаємо, Лісовський не лише констатував передачу гетьманом села канцеляристу, але й натякав на політичну неблагонадійність реципієнта, котрий служив у гетьмана Пилипа Орлика. Відтак, регіментарю довелось зупинитись і на цьому аспекті. Службу Григорія в Орлика Скоропадський не став заперечувати, хоча і наголосив на тому, що Григорій служив при Орлику «за хлопца». Крім того, звернув увагу, що було це не в часи гетьманування зрадника, а ще за життя гетьмана Мазепи. І вже «под Полтавою пришел по баталей» в табір Скоропадського. А що саме головне, про цей перехід юного канцеляриста «ведальство князь Григорий Федорович Долгоруков, а принят он бил в Канцелярию Войсковою за советом покойного господина Андрея Петровича Измайлова». Вельми цікавою видається аргументація призначення перебіжчика до канцелярських справ: «барзей того ради, же спочатку мало кому било дел отправовати в канцелярии»⁴⁵⁵.

Апеляції Федора Лісовського щодо незаконності надання гетьманом маєтностей полковниченку Григорію Жоравці, сотнику Івану Холодовичу та протопопу Заляховському не містили принаймні обставин, що «обтяжували» провину Скоропадського, отож, і форма гетьманських відповідей на них була менш розлогою. Так, щодо передачі села Домотканов сину стародубського полковника Григорію Скоропадський лише зауважив, що село перейшло у власність полковника Жоравки ще до призначення Лісовського на сотництво, «а потом досталось его ж синове Григорію Жоравкове», не вдаючись при цьому в

⁴⁵⁵ Там само. — Арк. 89 зв.

аналіз законності акту успадкування, що, вочевидь, була сумнівною, як і, варто наголосити, переважна більшість подібних операцій в тогочасному Гетьманаті. Щодо передачі нащадку стародубського полковника села Пироговки, то Скоропадський лише уточнив, що те йому «на время дано». Для винагородження воронезького сотника Івана Холодовича в гетьмана було значно більше підстав. Отож, регіментар і не відмовив собі в тому, аби наголосити, що сотник отримав маєтність «за килкакротніе его рожних посліжках за войсковими інтересами, а прежде в канцелярии войсковой и в войску отправовање». А щодо пожалування глухівського протопопа Заляховського селом у Новгород-Сіверській сотні так тут загалом ситуація склалася доволі кумедна. Адже виявилось, що те, що закидав Лісовський Скоропадському, було вчинено за проханням... самого Лісовського⁴⁵⁶.

Доволі цікавою є риторика гетьмана й у справі обґрунтування свого земельного надання Парфену Пекалицькому, котрого Лісовський класифікував не інакше, як «явний изменник». Передовсім регіментар зауважує, що «села Лесконоги Парфену Пекалицькому не давано, но толко в том селе бобилей человек з десять определено». Намагаючись нівелювати закиди Лісовського щодо нелояльності Пекалицького і, відповідно, його самого, Скоропадський акцентує увагу на тому, що «то зделано по его сиятельнейшего графа государственного канцлера господина Гаврила Ивановича Головкина писанию из под Полтавы», а крім того, ще й додає, що то було вчинено «даби ему за явленную к царскому величеству в тот час верность, дать какое местце по моему рассмотрению». Відповідно, й закиди в «измене», що їх робив на адресу Пекалицького Лісовський, гетьман трактував

⁴⁵⁶ Там само.

не інакше, як вияв відвертої ворожнечі новгород-сіверського сотника до свого опонента та помсту за участь того в розслідуванні власних злочинів: «А ест ли измени за ним порок или нет, того по сее время Лисовский не доносил некому, но сіе доношение тепер зделано по не дружбе за тое, что он Пекалицкий в обиде своей подавал чолобитне, и по определению моем за советом столника Протасіева бил под час розиску над Лисовским наказним сотником»⁴⁵⁷.

Щодо передачі тепер уже покійному протопопу новгород-сіверському о. Афанасію Заруцькому села Зноби Скоропадський за собою жодної провини не відчував, оскільки та маєтність була призначена духовній особі «по указу царского пресветлого величество за поднесене его величеству в Москве конклюзии приписание 1718 году, где тогда ж на тое село универсал мой, а по универалу и жалованая грамота царская видана оному протопопу»⁴⁵⁸.

А ще Скоропадський стверджував, що господар гетьманського двору Іван Даровський (за означенням Лісовський — «жид», котрому «до козаков дела не маш»⁴⁵⁹) насправді «не меет под собою козаков и Середина Буда не его, але моя маєтность», на якій «прислугували два козаки вже давно»⁴⁶⁰.

Загалом же гетьман переконував, що роздача перерахованих Лісовським маєтностей жодним чином не мала на меті «умалить» владу сотника, оскільки, по-перше, «помянутие им села належали до ратуши Новгородской, однак не на сотников, и работизни на ратушу отбивали», а по-друге, всі ті села, якими

⁴⁵⁷ Там само.

⁴⁵⁸ Там само.

⁴⁵⁹ Там само. — Арк. 92 зв.

⁴⁶⁰ Там само.

насправді володіли його попередники на сотництві, при врученні йому корогви відразу ж надані⁴⁶¹. Зокрема, Скоропадський констатував, що «при врученню уряду» останньому були передано «село Голобувку, мелницю, и все груннта, якіе на прежних сотников належали, а потом еще и другое село Бугриновку и мелницю и двори моего Шептаковского дворца гетманского одорвавши ему определилам». При цьому регіментар зауважував, що зроблено було це для того, «жеби он здирства людей не чинил», але насправді сотник, не вдовольнившись пожалуваннями, «многіе отягощенія» мешканцям ратушних сіл чинить, чого робити не можна⁴⁶².

Повертаючись до закидів опонента щодо порушення гетьманом царського указу щодо переведення Данила Кутневського з Новгород-Сіверського куди-інде, де йому знайдеться відповідна його статусу старшинська посада, Скоропадський насамперед зауважував, що, по-перше, такого переміщення не здійснено «не в противность царскому указу, но для того, что жадного уряду в вакансии тогда не било», а по-друге, й сам Кутневський не виявляв бажання залишати Новгород-Сіверський⁴⁶³.

Чимало місця як у скарзі, так і у відповідях гетьмана на неї приділено конфліктній справі, в якій були замінені царський генерал Рен, стародубський полковник Лук'ян Жоравка, новгородський вйит Стефан Мажука, наказний сотник Парфен Пекалицький і, звичайно ж, сотник Лісовський. Згідно з версією останнього, коли в 1715 р. генерал Рен стояв з військами в Новгород-Сіверському, до міста приїхав полковник Жоравко

⁴⁶¹ Там само. — Арк. 90.

⁴⁶² Там само.

⁴⁶³ Там само.

«и взял его и войта Стефана Мажуку да Пекалицкого Парфена в ратушу и сказал от имени гетмана, чтоб писали на господина генерала Рена пункты, что в сотне Новгородской стоячи, обиди починени». Під загрозою великого штрафу, стверджував далі сотник, полковник стародубський наказав йому якнайшвидше таку скаргу підготувати й особисто доправити гетьману в Глухів. Коли Лісовський виконав наказ гетьмана і доправив пункти до гетьманської резиденції, Скоропадський нібито переслав їх до генерала Рена, а коли той ознайомився з їх змістом, то сотник Лісовський, аби «от генерала здоровья своего не лишен бил, принужден уйти до Гадяча и до Киева»⁴⁶⁴.

У часи «безбитности» Лісовського в Новгород-Сіверському «его дом совсем обкраден рублев на шестсот и болш». Але на цьому його втрати не закінчилися. Після повернення сотника до міста генерал Рен «приказал ево взять за караул и везли под тяжким караулом до самого Киева». І лише після допиту в Києві, «видя его невинность, господин генерал Рен отпустил в дом его»⁴⁶⁵.

Оповідуючи цю, вельми невеселу для нього, історію, Лісовський ніби то випадково згадує прізвища двох високих царських сановників — князя Дмитра Михайловича Голіцина і Володимира Петровича Шереметьєва, котрі, виявляється, про ту справу «сведоми»⁴⁶⁶. Насправді ж, вочевидь, зайвий раз демонструючи як рівень власного наближення до представників верховної влади, так і підпираючи власну версію подій згадками про авторитети, звірятися з якими навряд чи будуть.

⁴⁶⁴ Там само. — Арк. 90 зв.

⁴⁶⁵ Там само.

⁴⁶⁶ Там само.

Утім, Скоропадський таки заперечив описану його опонентом справу. За його свідченнями, саме Лісовський із власної волі, а не за примусом поскаржився на генерала Рена, що той вибирає з ратуші провіант, а він, вже реагуючи на цю скаргу, й направив покійного полковника Жоравку перевірити обставини справи на місці. Відтак, Лісовський «без жадного гонення генерала» їздив «по своей ніякой нужде» до Гадяча і Києва. А тим часом за відсутності сотника в місті і відбулася втрата його майна, що сталася «за бездолничествого и пянствового всегданих жони его». При цьому, як стверджував гетьман, «ніякого на его гневу не било от генерала Рена того вишеписаного году». А вже роком пізніше, в 1716-у, коли генерал Рен, «простуючи в Полщу, бил з командою своєю в Києве, а полк гранадерский Хлопова стоял в Новгородку, того часу самоволно он, Лисовский, в гранадеров взявши ружи, пистолети, фузіи и весь наряд конский побравши у себе держал». Саме через такі дії сотника, за його «самовольное нанесение граблений», російські офіцери з ним «многажди ссорилися», а він сам «их всех шелмами називал и самого генерала досадительными словами уничтожал». Як стверджував далі гетьман, на дії сотника «того полку маіори Кох и Греков и протчі офецери мне в Глухове жалувалися и я по их жалобам послал в Новгородок о том розискат». Проте Лісовський, «презрев указ мой и на розиск не стал». Отож і довелось офіцерам рапортувати з приводу цього генералу Рену, і саме за їхнім чолобиттям Лісовський і був взятий до Києва «под караул до господина генерала». Насамкінець Скоропадський стверджував, що за результатами розслідування, проведеного в Києві, жодного «воспотинание от господина генерала не было». Таким чином, переконував гетьман, Лісовський, стверджуючи протилежне, «написал явную неправду»⁴⁶⁷.

⁴⁶⁷ Там само. — Арк. 91.

Так само контрверсійно виглядали й представлені Лісовським і Скоропадським версії щодо нібито організованого сотником пограбування хваєвським отаманом спільно з козаками двох ченців Серафіона і Кияшки. Лісовський скаржився, що справа була інспірована генеральним суддею Іваном Чарнишом «по давной своей злобе», аби підвести під судову відповідальність його, Лісовського. Сотник стверджував, хваєвського отамана і його козаків «безвинних мордували по тюрмам років три, аби на нього (Лісовського) вказали, але вони не вказали»⁴⁶⁸.

Натомість Скоропадський категорично заперечував будь-яку причетність генерального судді до інспірації справи. За його відомостями, монах Серафіон «служил в полках царских за капелана многие годы... и нажил был червонцов триста и многие вещи, и когда отстал от полку Ярославского господина полковника Стозова, ехал по обещанию своему в Киев с другим чернцом Гуднилом Кияшкою, тогда атаман хваевский с прочими козаками наехал на его умышлене ночью и бивши оного немилосердно, скриню с денгами его ж и с вещами взял и привез в маетность Лисовского Бугриновку и поставил в атамана тамошнего». Невдовзі туди ж прибув з міста і сам Лісовський, котрий «пришел к атаману ночью и оную скриню без ключов отмикал. А потом того чернца Серафіона мало не до смерти не вбил»⁴⁶⁹.

Коли справа дійшла до суду, то в ході розслідування було доведено провину хваєвського отамана і його підручних за всіма висунутими ченцем обвинуваченням. На суді підсудні у всьому скоєному повинилися і вже коли генеральний суддя

⁴⁶⁸ Там само. — Арк. 91–91 зв.

⁴⁶⁹ Там само. — Арк. 91 зв.

Чарниш подав гетьману на підпис закінчену справу, «помянутый другой чернец Кияшка, прелстившись рабской лаской и взявши од Лисовского рублей шистнадцять да от атамана хваевского рублей десять, кухву горелки и коня ценою за рублей десять, написал противную резолюцію, будто грошей столко и вещей таковых чернец Серафiон в себе не мел, як на Лисовского и на атамана хваевского доводил». Внаслідок цього «между чернцами вросла растра», і через це Чаршин був змушений відіслати справу з Генерального військового суду «до консісторум Київського для розправи»⁴⁷⁰.

Насамкінець сотник Лісовський спробував було перекинути відповідальність за розорення Новгород-Сіверської сотні на своїх опонентів. Отож, він писав: «А сотню новгородскую не я разорил, а они сами розорили». Як приклади таких «розорень» сотник, зокрема, згадував, як «козаки безпрестано на монастыр (который строит паны гетманова) возят дрова, брусия, вапно, сено косят и всякую малую и велику роботизну безперестанно»⁴⁷¹. Крім того, він вказував і на родича гетьмана та свого найзлішого супротивника — генерального суддю Чарниша: «Да еще сотня розорилася возячи деревню судии енералному Чарнишу, что есть в Глухове будинки, то все сотня новгородская возила бруся терлице, дран и всякое дерево»⁴⁷².

Внаслідок таких дій його недругів, твердив далі Лісовський, ті «так сотню розорили от того черничаго монастыра, что и коней в козаков не стало и сами до нищети пришли». А підсумовував сказане перед тим сотник так: «то от тих сотня розорилась, а не мною». Як риторично і неприховано вельми

⁴⁷⁰ Там само.

⁴⁷¹ Там само. — Арк. 92.

⁴⁷² Там само. — Арк. 92 зв.

пафосно (якщо брати до увагу чергову згадку про його службу монаршу) запитував він далі, «а я чим бы могл сотню разорити, поневаж мало над указ царского величества сотниковал, для того, что болше в гонениях в Глухове и на службе его монаршой пребывал и для того дому своего мало знал»⁴⁷³.

Що гетьману на це можна було відповісти? Хіба що зауважити, що роботизни на користь «обителі святой Харлампіевской Гамаліевской» є «дело богоугодное»⁴⁷⁴. А роботи на користь генерального судді виконувались посполиті люди винятково «на добровільних засадах». А ще гетьман принагідно вкотре пригадав про дану Лісовським по завершенні «розписку» капітана Хрипунова та при поверненні йому корогви обіцянку товариству і поспільству «обід не чинити», яку він так і не дотримав. Скоропадський стверджував, що «по той ассекурації он, Лисовский, многим людям чинил обиди и побои: що явно есть з розиску поручином знатному товарищу войсковому Полунецким перед сим»⁴⁷⁵.

Тим часом сотник Лісовський на завершення своїх обвинувачень щодо зловживань гетьмана та його наближених скаржився ще на «бридкія пасквілі», які «еще на поруганія мене повиписували з канцелярії войсковой да роскидавали по дворах, по улицах, по коморах, як хотят, так на мене ругаются»⁴⁷⁶. Оригінали «пашквілей» сотник прихопив із собою до Петербурга й обіцяв прикласти до справи. А ось завершував Федір Лісовський своє чолобиття таким проханням: «Того ради всепокорно просит, дабы указом Его Царского Пресветлого Вели-

⁴⁷³ Там само.

⁴⁷⁴ Там само.

⁴⁷⁵ Там само. — Арк. 90.

⁴⁷⁶ Там само. — Арк. 93.

чества повелено было о помилованіи ево от такого крайнего гонения и беди, явити над ним милость». Головним аргументом на користь явлення цієї самої «милості» виступали давно вже знайомі мотиви: «за прежнюю ево верность». Однак був у цьому зверненні й принципово новий нюанс, який до цього часу використовувався здебільшого побіжно, а тепер же формував так би мовити ідеологічну платформу політики царського уряду щодо своєї персони: «да не порадуютца тия, которія в измену Мазепину были Его Царскому Величеству противни, и не посмеютца верностям их пред Его Маестатом и не порадуютца о моих же невинних гоненіи. А он Его Царского Величества раб, готов за здравіе Его Монаршое до конца живота Его кровь свою проливати⁴⁷⁷.

Апелюючи до російського монарха, Лісовський наполегливо шукав шляхів і до сердець царських слуг, наставлених для контролю за Україною. І робив він це недаремно, оскільки подані ним пункти зі звинуваченнями на адресу українського гетьмана керівництвом Іноземної колегії були переслані стольнику Протасьєву для апробації⁴⁷⁸. Однак, як можна зробити висновок з резолюцій стольника, останній в цей час повністю підтримував позицію Скоропадського. Протасьєв фактично повторив аргументи гетьмана з ключових питань його словесної війни з новгород-сіверським сотником, в тому числі й підтвердив версію, що причиною скандального виклику Лісовського до Глухова, де він був побитий у господа гетьмана, було не його бажання їхати до царя, а «призван он в Глухов по челобитию неякой девки, которая называет его Лисовкого

⁴⁷⁷ Там само. — Арк. 120зв.

⁴⁷⁸ Там само. — Арк. 111.

венчаною жоною, и ныне оная в Санкт Петербурхе»⁴⁷⁹. А що він, Лісовський, «и сотник новомлинський, и бывший сотник воронежский Потап хотели ехать в Санк Петербурх и в том между собою присягали о том мне обявили и писмо о отезде своем у мене взяли, а как о то медлися господин гетман и велел его, сотника, взять в Глухов, о том я неизвестен»⁴⁸⁰.

⁴⁷⁹ Там само. — Арк. 111-123.

⁴⁸⁰ Там само. — Арк. 123.

Глава 9.

Жіночий слід трагічного фіналу кримінальної саги

Прямуючи з України до царських столиць, Федір Лісовський, безперечно, мав надію отримати від цієї подорожі вагомі дивіденди. Зокрема, йшлося про перехоплення ініціативи в боротьбі з гетьманом Іваном Скоропадським і повернення втрачених ним у Гетьманаті владних й матеріальних позицій. Для досягнення своєї мети, як уже зазначалося раніше, з початком 1721 р. сотенний старшина спробував було рішуче перейшов у контрнаступ, висунувши цілу низку обвинувачень на адресу гетьмана та його помічників.

Головним серед яких було, мабуть, звинувачення щодо ігнорування гетьманом царської волі, що виявилось у позбавленні Лісовського уряду, на який поставив його сам Петро I. Так, ще перебуваючи на початку 1721 р. в Москві, Федір Лісовський скаржився цареві, що гетьман Скоропадський на той час уже відібрав у нього уряд сотника, на який він був пожалуваний монаршим указом. Однак цей факт гетьман категорично заперечував. Він, зокрема, писав з цього приводу таке: «А что Лисовский написал, же от уряду его отставлено и уже он не сотник и то его явная ложь: ибо он прошлой зими, отъезжаючи до Санктпiтербурха и урядников, яких сам хотел, без ведома моего гетманского понаставлял в Новгородку»⁴⁸¹.

⁴⁸¹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первоначальной Пелагии

Тобто, до самого свого відбуття з України Лісовський продовжував адмініструвати в Новгород-Сіверській сотні, промовистим доказом чого якраз і були його дії в справі «наставляння» урядників у сотні, причому, з відвертим ігноруванням думки гетьманського уряду.

І дійсно, навіть майже рік по тому, в грудні 1721 р., Федір Лісовський і надалі підписувався як «сотник новгородський»⁴⁸², хоч, зрозуміло, через порушене гетьманом проти нього чергове судове розслідування, як і через своє фізичне перебування впродовж року в царській столиці, реально керувати справами в сотні він уже не мав змоги.

Більше того, як впливає з листа одного з наступників Лісовського на уряді новгород-сіверського сотника Федора Онопрієвича до наказного гетьмана Павла Полуботка від 21 вересня 1722 р., «Багриновка, селце наданая покойним гетманом в підданство», по від'їзді сотника до Петербурга Скоропадський своїм «панской велможности указом... до ратуши новгородской повелел привернути». Так само і «футор Изруевский и в нем пожитки будучие одобрено паном Мовчаном, старостою шептаковским, на двор рейментарский»⁴⁸³.

Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претенсиях, також вище показанних Лисовкого жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 90.

⁴⁸² Там само. — Арк. 82 зв.

⁴⁸³ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двох жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с

Отож гетьман Скоропадський тоді так і не наважився чинити різкі заходи по відношенню до свого опонента, а вдався до більш прихованих методів боротьби з ним, які врешті й дозволили отримати перемогу, перетворивши перебування новгород-сіверського сотника в Москві й Петербурзі на фінальний акорд його довготривалої п'єси зловживань владою, нехтування розпорядженнями гетьманського уряду та й звичайнісіньких кримінальних злочинів.

Причиною ж фіаско такого спритного авантюриста, яким, безперечно, був колишній протопіп гадяцький і сотник новгород-сіверський, стала справа, що виринула ще в часи розслідування, яке проводив в Україні капітан Хрипунов двома роками раніше, але яка саме тепер, у часи перебування Лісовського в столицях Російської держави, перетворилася для нього на саму велику проблему його життя. Мова тут йде про скандальне одруження Федора Лісовського на Пелагеї Улезко, що, як пригадуємо, мало місце ще на початку 1700-х рр.

Як свідчила сама Пелагея Улезко, після своєї пригоди з невдалим одруженням з Федором Лісовським, «оставивши от него», увесь цей час «скиталася меж добрих и боголюбивих людей, вдовствуюя в сиротстве пребывая помянутое время», оскільки батьки її «за преступление... чужды от мене сташа». Нічого не змінилося у стосунках з батьками і «и по сіе время»⁴⁸⁴.

многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 128–128 зв.

⁴⁸⁴ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с

А ось Федір Лісовський, коли він «имение, какое мела от родителей своїх, похитивши, утекл»⁴⁸⁵, залишався для неї «безвестен лет з дванадцять»⁴⁸⁶. Коли ж покинута дружина, котра, з її слів, увесь цей час «сохраняючи дівство свое, ожидаючи его Лісовського ку себе возвращения», довідалась, що той після протопопства в Гадячу отримав уряд сотника в Новгород-Сіверському, відписалась йому, сповіщаючи про свою «чеканку» та жалкуючи про забране ним майно. Але Лісовський, продовжувала вона, вчинив з нею вкрай непорядно й аморально: заманивши до себе на хутір Узруй нібито для розмови, «не пам'ятаючи на боязню Божую, поцтивости..., до того времени хранимой, ускловне позбавил»⁴⁸⁷.

Знести повторно завдану образу жінку не могла й, отож, звернулась зі своїми «криваво плачливими слезами» спочатку до гетьмана і Генерального військового суду. А не отримавши від них задоволення свого позову стосовно «права на свого мужа Лісовського», виклопотала в стольника Протасьєва від-

многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 10.

⁴⁸⁵ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 55.

⁴⁸⁶ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 10.

⁴⁸⁷ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 55.

пускний лист на відвідини «Питенбурха», де вона мала намір подати чолобитну до «Санату»⁴⁸⁸.

21 лютого 1721 р. Пелагея Улезко подала до Правлячого Синоду чолобиття, в якому стверджувала, що її кривдник «подговорил ей тайно, без ведома и благословенія родителей звенчался, и жил з нею»⁴⁸⁹. Після того ж, як вони роз'їхались не з власної волі, а через примус батьків, «оной муж мой, будучи в безвести от меня, забув страх Божий и Страшный суд, не боялся оного, женился на другой жене... и был в городе Гадяче протоіереем, а после того оставя такой великий священный чин не знаемо по какому образу или каким указом достал сотником»⁴⁹⁰.

Коли в 1718 р. Пелагея приїхала до Стародуба, аби провідати матір і братів, там вона випадково зустріла Федора Лісовського. І тоді «видя оный муж мой мене на великом сиротстве и убожестве, мало умислся, призвал мене чрез писма в дом свой в деревню в Узруй, показуя мне под лукавством несправедливое обещание, прелщая всячески на слова, чтоб я на него не была чолом». Зі слів Пелагеї, Лісовський начебто обіцяв їй «с награждения возвратит мне взятие од мене пожитки». Але коли вона прибула до нього на хутір, то він «держал меня за жену на

⁴⁸⁸ Там же.

⁴⁸⁹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 10.

⁴⁹⁰ Там само.

ложе токмо єдину ноц», а після цього «для другої своєї жєны, которую нєне имєєт, сослал мєнє со двора»⁴⁹¹.

Чи то за вчинєну наругу, чи то за відсутність обіцяної матеріальної компенсації за раніше «взяєє пожитки», Пєлагеє «подала мнєє чєлобитніє гєтману... и столнику Протасієву», алє, як вона із жалєм констатуєвала, «указа нє получила никакого»⁴⁹².

І цє при тому, що дії Фєдєра Лісовського по відношенню до Пєлагеї мєжна було кваліфікуєвати як згвалтуєвання, аджє під останнім суди, діючи згідно з нормами магдєбурзького права та Литовських статів, трактуєвали будь-якє примуєшення жінки до статєвого акту: чи то із застосуєванням фізичного насильства, чи то бєз нього, алє із використанням психологічного тиску, особливо у випадках, коли важила залєжність (єкономічна, соціална, психологічна) жєртви від насильника⁴⁹³.

Гвалтівників жє у «магдєбурзьких мієтах» (тобто тих, дє діяли норми магдєбурзького права та супутні їм кодекси кримінального права) карали зазвичай доволі суворо, головним чином виноєючи вироки смєрті чєрез відрубуєвання голови мєчєм, мєншою мірою — чєтвертуєвання, побиттям кієм, вигнанням з мієста⁴⁹⁴.

⁴⁹¹ Там само.

⁴⁹² Там само. — Арк. 11.

⁴⁹³ Білоус Н. Насильство над жінками: сюжєти з мієщанського і сєлянського повсьядєння Волині XVI — початку XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної ієсторії. — Вип. 11–12. — К., 2015. — С. 136.

⁴⁹⁴ Karpіński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVII wieku. — Warszawa : Instytut Historii PAN, 1995. — S. 40; Білоус Н. Насильство над жінками: сюжєти з мієщанського і сєлянського повсьядєння Волині XVI — початку XVIII ст. — С. 136.

Тим часом її активність в обвинуваченнях Лісовського перед гетьманом і царським резидентом в Україні спонукала колишнього чоловіка до дій у відповідь, причому незаконних дій. У липні 1719 р. Федір Лісовський надіслав на квартиру, на якій зупинилася Пелагея у Глухові, двох якихось чоловіків, котрі «яко разбойники» по його «наученію, поносили всяческими безчестными и ругательными словами и отняли у меня силно написаную на оного мужа моего челобитную Протасієву»⁴⁹⁵.

Наступного дня Пелагея, взамін відібраного слугами Лісовського чолобиття, підготувала нове, яке і передала того ж дня стольнику Протасієву («господину президенту» як вона його титулує в документі, поданому в Синод), котрий пообіцяв доправити його цареві. А вже на зворотному шляху від Протасієва до своєї глухівської квартири, стверджувала Пелагея, на неї знову напали люди Федора Лісовського, цього разу вже п'ятеро осіб, котрі «по наученію его, Лисовского, напали на мене... и з безчестием сорвали с меня силно кунтуш суконной да платок шелковой ценою двадцать алтинов, в оном платке было пять рублев» і ще якісь там дрібні речі⁴⁹⁶.

Цей напад дав Пелагеї новий привід скаржитись на Лісовського гетьману Скоропадському і стольнику Протасієву, котрі вкотре порадили чекати на царський указ з приводу її чолобиття. Прочекавши «боліе года», у вересні 1720 р. вона знову

⁴⁹⁵ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 10.

⁴⁹⁶ Там само.

«била челом» государю Петру I⁴⁹⁷. Але при цьому Федір Протасьєв порадив Пелагеї, аби вона подала на Лісовського скаргу й архієпископу Чернігівському Антонію⁴⁹⁸. Вона прислухалася до поради стольника й у грудні 1720 р. поїхала до Чернігова, де довідалась «от знатных людей, что преосвященный Антоний митрополит Черниговский поехал в Питербурх, того ради и зная, что муж Лисовский в Питербурхе, сего февраля 4 дня мирополиту Антонию на мужа била челом». Владика Антоній повелів чолобитниці «бить челом в духовных дел, где надлежит»⁴⁹⁹. І вже 21 лютого 1721 р. Пелагея подала до Синоду відповідне клопотання, реагуючи на яке духовне відомство розпорядилося вчинити «розиск в городе Стародубе духовными и мирскими особам»⁵⁰⁰.

А тим часом у Петербурзі духовна влада наказала владичі Антонію Стахорському, архієпископу Чернігівському, котрий на той час перебував також у північній столиці Російської держави, вчинити чолобитниці Пелагеї Улезко та відповідачу Федору Лісовському, котрому також у Петербурзі на той час «быть случилось», «допрос, поневаж обое, чолобитчица и ответчик, суть епархии Черниговской»⁵⁰¹.

Допит владика проводив за тими статтями, що їх подала Пелагея і котрі містили вже відомі нам положення, а саме: про її таємне з Федором вінчання «без ведома и благословения родителей», коли їй щойно виповнилось шістнадцять років; про привласнення нареченим «злехитрием» її майна; про їхне

⁴⁹⁷ Там само.

⁴⁹⁸ Там само. — Арк. 11 зв.

⁴⁹⁹ Там само.

⁵⁰⁰ Там само. — Арк. 10.

⁵⁰¹ Там само. — Арк. 11 зв.

тритижневе подружнє життя в Стародубі; про обжалування того шлюбу її батьками та віддачу молодят «за оное прегрешение пред Богом» до монастирів, звідки наречений утік, «не выжив уреченное число..., забрав и помянутое мои пожитки»; про незаконний повторний шлюб її чоловіка; про його співжиття з нею як з дружиною 1718 р. та переслідування роком пізніше тощо⁵⁰².

У відповідь на висунуті обвинувачення Федір Лісовський представив владиці Антонію власну систему виправдальних аргументів, суть яких зводилась до наступних положень. Передовсім він виправдовувався тим, що той священник, котрий врешті за могорич погодився їх обвінчати в с.Кропивні, був «совершенно пьян». Отож, нібито навіть не зміг завершити таїнство вінчання. Крім того, Пелагея Улезко, «ушедши от отца своего», була з них лише «суток двое» і то «безгрешно»⁵⁰³. Чернігівський архієпископ Іоан Максимович, анулювавши згідно з проханням батька нареченої Степана Улезко той шлюб, «уволнивши мене и давши мне лист Его Царского Величества очистительный, и же бы я везде был од того непорочным отпустил мене в Стародуб и приказал мне за мое проступство чрез пост великий епитемію держать в монастыре Почепском, где я чрез пост во всяком послушании совершенно выжил и за благословением отца игумена з монастыра з очисткою отпущен»⁵⁰⁴.

Важливим елементом захисту для Лісовського слугувала теза щодо існування спеціальних «очистительных» листів, наданих йому тодішнім чернігівським архієпископом Іоаном. При цьо-

⁵⁰² Там само.

⁵⁰³ Там само. — Арк. 12.

⁵⁰⁴ Там само.

му Федір Лісовський переконував слідчих, що «лист архіерейський очистителний був» у нього насправді, щоправда «в руину шведскую пропал»⁵⁰⁵. До того ж відповідач стверджував, що про існування цього листа знали цілий ряд осіб. Так само і мури Почепського монастиря, куди він був відправлений «во всякое послушание», він залишив не самовільно, а з дозволу тамтешнього намісника. Також Лісовський стверджував, що навіть мав відповідний «лист отпустительний» від тамтешнього ігумена, але той, як і лист чернігівського архієпископа, «в руину шведскую» пропав⁵⁰⁶.

При цьому Лісовський твердив, що той «лист очистителний» він, «когда святился на священство, архіерею являл, а поневаж много тогда било стародубовцев в Кіеве, а именно бил писар полковий Афанасий Покорский», то правдивість його слів не складно нині перевірити⁵⁰⁷.

А свою не явку в Стародубську кафедру після свого відпуску з Почепської обителі Лісовський пояснив наступним чином: «того ради не явился, что зо все був от архіерея отпущен»⁵⁰⁸.

Далі Лісовський категорично заперечував обвинувачення в тому, що він закликав колишню наречену на хутір «своим листом». Натомість твердив, що саме вона прислала якогось свого приятеля, прохаючи «в убожестве своим». І вже через це, зглянувшись на її злиденність, він «чрез того ей человека писал, чтоб приехала в хутор мой». Коли ж Пелагея, разом зі своїм братом (наголошував відповідач), приїхала до нього в господу, то він, бачачи її «нищету, дал ей всякого борошна, также дал

⁵⁰⁵ Там само. — Арк. 13 зв.

⁵⁰⁶ Там само.

⁵⁰⁷ Там само.

⁵⁰⁸ Там само.

двадцять п'ять талерей битих и червоного». Після цього, твердив Лісовський, заперечуючи покази Пелагеї щодо інтимного зв'язку між ними, вона відразу ж «и отъехала з хутора честно»⁵⁰⁹.

Щоправда, вже в іншому місці Лісовський писав, що Пелагея «на хуторе з братом своим толко переночувала»⁵¹⁰.

Крім того, у своїх відповідях на звинувачення Пелагеї Улезко Федір Лісовський уточнював цілий ряд деталей, які прямо не стосувались претензій останньої, але могли, як він вважав, довести його невинуватість. Зокрема, Лісовський пригадав, що сватами до Катерини Улезко стародубський полковник Миклашевський свого часу посилав писаря полкового Гордея та городничого Олексія, а підтвердити цю інформацію може Парфен Рубець, котрий й досі в Стародубі «живим обрїтається»⁵¹¹. Правдивість же його слів стосовно того, що він віддав батькові своєї першої нареченої Пелагеї Улезко всі принесені нею в його господу пожитків, Лісовський закликав слідчих підтвердити показами полкового стародубського судді Прокопа Силевича, а також «урядников майстратовіх да отця Данїила, протопопенка стародубського»⁵¹².

А ще Федір Лісовський представив на розгляд духовних суддів цілий ряд дрібних аргументів, що так чи інакше кидали тїнь на його опонентів. Так, він не забув наголосити, що Катерина Улезко, до якої він спершу сватався, але отримав від її батька відмову, «видя себе в летех дорослых, согласився з дяком церкви соборной Стародубовской Ілією Пугачевским,

⁵⁰⁹ Там само. — Арк. 13.

⁵¹⁰ Там само. — Арк. 13зв.

⁵¹¹ Там само. — Арк. 13.

⁵¹² Там само.

ушла от отца своего тайно у Киев, и там звенчались с нею». Так само й Пелагія Улезковна, «так же во возрасте, видя себе совершенную, полюбя мене»⁵¹³.

Загалом же Федір Лісовський вбачав у порушеній проти нього за чолобиттям Пелагеї справи не що інше, як свідомий напад на нього не стільки самої позивачки, скільки його наділених владою недругів з України. Він твердив, що саме тоді, коли він поїхав до Петербурга «в своих обидах», неназвані ним персонально вороги, сюди ж «и Пелагею, чимсь заохотивши, прислали»⁵¹⁴.

Представлені Лісовським слідству відповіді на позовні претензії Пелагеї були розглянуті слідчою комісією під головуванням тодішнього архієпископа Чернігівського Антонія Стахорського⁵¹⁵. Навпроти кожної з представлених Лісовським пояснень владика Антоній залишив свою резолюцію. Так, реагуючи на слова відповідача щодо необов'язковості свого представлення в Стародубській кафедрі після відбуття епитимії, архієпископ категорично заявив: «Неправда в сем Лисовского есть»⁵¹⁶. А ось більшість з відповідей, на його думку, потребували додаткового розслідування на місці тих подій, тобто в Стародубі.

Отож, матеріали слідства з Петербурга були передані в Стародуб, де на підставі них проведено розслідування та допитані свідки. До участі в слідстві, як видно з заключних його матеріалів, були залучені перші особи світського й духовного управління Стародуба, а саме: полковий сотник і наказний

⁵¹³ Там само. — Арк. 12.

⁵¹⁴ Там само.

⁵¹⁵ Там само. — Арк. 11 зв.

⁵¹⁶ Там само. — Арк. 13 зв.

полковник стародубовський Іван Чарнолуцький, ігумен ієромонах Ілля, протопіп стародубовський Федор Стефанович Подгурський, намісник протопіпа Ігнатій Стрийковський, полковий писар Григорій Скорупа, вїт Григорій Злотников, бурмистр Ісак Яковлевич. На допит було визвано всіх, хто згадувався в цій справі і на момент слідства був живим і мешкав у Стародубі та його околицях, або їхні нащадки, котрі могли дати пояснення по суті справи. Зокрема, в числі перших була допитана сестра Лісовського, Анна, котра, за свідченнями Пелагеї, того вечора, коли Федір вивозив її з дому батька, перебувала разом з ним на возі. Свідчення Анни не багато допомогли брату, оскільки вона відразу ж зауважила, що Федір забрав її з весілля, отож вона була доволі п'яною і мало що пам'ятає. Але загалом вона повторила швидше слова Пелагеї, а не Федора. Так само вчинила і сусідка Улезків, Катерина, котра фігурувала в показах Пелагеї щодо перебігу її втечі з батьківського дому⁵¹⁷.

Про пожитки, які нібито принесла Пелагея Федору Лісовському, були допитані і сусідка Катерина, і стара мати Пелагеї. Під час допиту Катерина лише згадала про наволочку, в якій було щось зв'язано, а що саме — їй не відомо. Мати ж утікачки посвідчила, що з тих речей, які винесла дочка, вони «мало що одискали од Лисовского»⁵¹⁸.

На допит було призвана і донька того самого кропивнянського попа Дмитра Глоби, котрий так необачно вчинив таїнство, що вартувало йому не лише доброго імені, а й парафії. Сам же отець Глоба, як пам'ятаємо ще з матеріалів слідства 1714 р., не надовго пережив той ексцес. Домна Димитріївна,

⁵¹⁷ Там само. — Арк. 14.

⁵¹⁸ Там само. — Арк. 15 зв.

нині «паламариха нежнеская», зуміла пригадати, як Лісовський довго просив її батька і той, «по mnogой прозбе приневолен», таки їх вінчав. Сама ж вона під час того вінчання «над Улезковною тримала венец, а над Лісовским венец держав дяк Захаря». Крім того, паламариха посвідчила, що «по венчаню, як належит», Лісовський дав батькові шмат матерії за здійснене таїнство, а по тому вже вони «пришедши в дом отца моего и малий час забавившись дал отец мой коня и подводу», на якій весільна процесія попрямувала до садиби сестри нареченого⁵¹⁹. Тобто свідчення доньки священника принципово підважували версії Лісовського щодо «п'яного попа», котрий через сп'яніння нібито так і не зміг провести до кінця таїнство вінчання.

А крім того, попівна розповіла, що по приїзду в садибу сестри Федора Лісовського, Анни, вона подала святкову вечерю, після якої остання й постелила ново пошлюбленим «в клеті» спільну постіль⁵²⁰.

Останнє свідчення було доволі важливим у контексті з'ясування принципового питання: яка ж зі сторін судового розгляду — Лісовський чи Улезківна — неправдиво свідчать про шлюбні взаємини сторін після їхнього вінчання в Кропивні, а, відтак, на повторний допит була признавала Анна, котра підтвердила слова Домни: дійсно «по вечере послала им, брату з Улезковною, постель в клету»⁵²¹.

Ще більше положення Федора Лісовського ускладнювалось показами брата Пелагеї, Петра, котрий підтвердив, що сестра їздила на хутір Лісовського не з власної ініціативи, а по його, Федора Лісовського, «письму». Крім того, він підтверджував і

⁵¹⁹ Там само.

⁵²⁰ Там само.

⁵²¹ Там само. — Арк. 16.

покази сестри стосовно того, що Лісовський провів ніч з Пелагеею «як з жоною»⁵²².

Більш нейтрально по відношенню до участі Лісовського виглядали покази Парфена Рубця, призваного свідчити про засилання сватів полковником Миклашевським за Лісовського до Катерини Улезко. Свідок дійсно підтвердив, що такий факт мав місце, щоправда, зауважив, що сватами тоді були суддя Завадовський, а не писар, як це стверджував Лісовський. Мати Катерини відмовила сватам Лісовського, відповівши, «чтоб ніхто того не дождал, жеби я за нецнотливого сина отдала свою дочку и так он, Парфен, з Заводовским одейшли бездельни з укорижною»⁵²³.

А ось наступні свідки, котрих саме Лісовський пропонував викликати для дачі показів, які б могли підтвердити його не винуватість, насправді повністю дискредитували відповідача. Так, призваний до відповіді син тодішнього протопопа Стародуба «за давністю времени» не зміг пригадати, чи все майно повернув Лісовський Степану Улезкові чи не все. Так само й представники міського уряду не могли дати ствердної відповіді за тією ж самою мотивацією. Сини стародубського протопопа Данило і Самійло Хотенські не змогли також підтвердити і факт існування листа «очистительного», присланого батькові від архієпископа Іоана Максимовича. Вони одностайно заявили: «Не видели, и от никого не чули». Найбільше, чим вони прислужилися Лісовському, так це представили копію листа владики до їхнього батька, яким він повідомляв про розірвання шлюбу та покарання винних, у тому числі й священика Кропивни.

⁵²² Там само.

⁵²³ Там само.

Покази ж Афанасія Покорського, котрого Лісовський рекомендував в якості свідка в справі щодо законності його призначення на протопопство, а також існування листа «очистительного» архієпископа Чернігівського, не лише не підтвердили ці факти, а й виставили новгород-сіверського сотника у вельми непривабливому світлі. Зокрема, Покорський показав, що «под час посвящення Лисовского в Києве на поповство очистительное писмо архирейское отнюдь не знаю, навет и чути о том не од кого не чулось»⁵²⁴. Далі козацький старшина стверджував, що «хотя я в начатку заложения крепости Киево-Печерской виделся з ним Лисовским в Киеве. Однако не виделем если он святился или нет... наветь тепер мешкаючи з ним в едином полку, а выдаючися часто, некогда о его о таком листе, чтоб оно од архирея било дано, а в шведчину пропало, не чувашем». Таким чином, підбивав він підсумки, «и о сем мене напрасно Лисовский призывает в свидетели». А далі названий Лісовським свідок взагалі наводив шокуючу про нього інформацію. Виявляється, «прошлого 1720 году в бытность сиятельного князя генерал-лейтенанта Трубецкого приездил Лисовский в Стародуб и просил некоторых, також де и мене, против Пелагеи Улезковны дать хотя й во кратце отчетку, хто чога и не ведал, и не чул». Однак свідок стверджував, що він і тоді не пристав на такі пропозиції сотника, і зараз йому нічого додати. Так само, стверджував Покорський, на те «прошєніє» Лісовського відреагувала й інші стародубські старшини, до котрих він звертався. Отож, Лісовський «и так без жадного писанія з Стародуба отехал»⁵²⁵.

⁵²⁴ Там само. — Арк. 18зв.

⁵²⁵ Там само.

А ще в ході стародубської частини слідства 1721 р. на світ Божий з архіву митрополита Київського було витягнуто лист єпископа Переяславського Захарія 1714 р., в якому владика засуджував дії тоді ще протопопа гадяцького, котрий «таємно повінчався з дівцею»⁵²⁶. Раніше про цей лист уже згадувалось, отож немає потреби повторювати його зміст. Важливим є тут настрої стародубської слідчої комісії, яка, можемо припустити, схилилась до визнання Федора Лісовського винним.

Загалом же, чернігівський владика Антоній Стахорський, ознайомившись із матеріалами розслідування, дійшов висновку, що шлюб Федора Лісовського з Пелагеєю Улезко його попередник архієпископ Іоанн Максимович визнав дійсним, а, відтак, і Федір Лісовський, коли одружувався на Ксенії, приховав цей факт, таким чином учинивши протизаконно⁵²⁷.

Звичайно ж, цей злочин не належав до числа найтяжчих, за який можна було поплатитися життям. Зазвичай, особу, котра свідомо приховала факт свого одруження й протиправно вдруге вступила в шлюб, очікували примусове розірвання другого — незаконного — шлюбу, повернення до першої дружини чи першого чоловіка, а також різного роду фізичне привселюдне покарання («хлосту дати доброго», «плетми вибито» тощо), примусове закриття на деякий час за мурами чернечої обителі та різного роду єпитимії. Зокрема, жителя Прилук Литвина Вакулу восени 1723 р. за «дерзнутое двоєженство» було «вибито по наказанію суду консисторіи плети и велено рабо тать в монастирі с нікое время, а которую обманул жену, то дано

⁵²⁶ Там само. — Арк. 19.

⁵²⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 206.

дозволені за юного мужа пойти»⁵²⁸. Та ж сама Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія в 1753 р. двоєженцю Мартину Ткачу присудила рік монастиря і кілька років єпитимії, а Потапу Доценку в 1761 р. — також рік монастиря і сім років єпитимії⁵²⁹.

Подеколи покарання настигало й священиків, котрі проводили повторне вінчання. За це вони мали провести певний час у монастирі, читаючи псалми⁵³⁰.

Але, що цікаво, траплялись випадки, коли Консисторія демонструвала неабияку поблажливість до двоєженців, надто жорстоко їх не караючи і навіть не накладаючи єпитимії. Єдине, що виконувалось без жодних винятків у таких справах, так це вимога розірвати неправильний, а точніше сказати, злочинний шлюб. Наприклад, Київська духовна консисторія 16 жовтня 1724 р. зобов'язала двоєженця Андрушка Донця повернутися до своєї першої дружини і жити з нею до своєї смерті чи її кончини. І лише в тому випадку, коли він не зробить цього, то на нього і на його другу дружину мало впасти архієрейське неблагословіння і загальний осуд вірних за правилами Святих Отців⁵³¹.

А ось у випадку повторного вступу у шлюб Лавріна Кравця, перед тим одруженого на Марії, Переяславсько-Бориспільська духовна конститорія взагалі визнала перший шлюб не чинним, благословивши натомість другий шлюб. Щоправда, до уваги було взято ту обставину, що перший шлюб розлучив 24 років

⁵²⁸ Сулима М. Гріхи розмаїтї: єпитимійні справи XVII–XVIII ст. — К., 2005. — С. 34.

⁵²⁹ Там само. — С. 35–37.

⁵³⁰ Там само. — С. 38, 40.

⁵³¹ Там само. — С. 35.

тому татарський полон, утікши з якого через вісім років, Лаврін не став таїти від нової нареченої факти свого попереднього шлюбного зв'язку⁵³².

Яким чином Синод відреагував на обвинувачений вердикт чернігівського ієрея Антонія щодо справи двоєженця Федора Лісовського, видно з розвитку подій уже наступного року. Але перш ніж перейти до них, необхідно згадати про ще одну подію, котра хоч напряду й не стосувалась Федора Лісовського, але, здається, мала для нього фатальні наслідки, створюючи певний, скажемо відверто, не надто сприятливий для нього клімат у стінах духовного відомства, уповноваженого ухвалити остаточне рішення у його справі. Мова йде про останній візит гетьмана Скоропадського до Москви та Петербургу, здійснений у першій половині 1722 р. Підставою для здійснення довготривалого візиту до столиць Російської держави (тривав з початку січня до кінця червня 1722 р.) стали урочисті, що їх організувала російська влада з нагоди укладення переможного для Росії Ніштадського миру зі Швецією, що завершив 21-річну Велику північну війну, та проголошення Петра I імператором. Гетьман Скоропадський покладав неабиякі надії на цей візит, сподіваючись досягнути певних поступок українській автономії з боку царської влади, відміни різного роду обмежень і заборон, накладених під претекстом війни зі шведами.

Насправді ж нічого такого гетьману досягнути не вдалося. Навпаки, Петро I, закінчивши Північну війну, взявся за подальше обмеження української автономії, насамперед через передачу значної частини гетьманських повноважень заснованій

⁵³² Там само. — С. 36.

ним на українських теренах у травні 1722 р. Малоросійській колегії⁵³³.

Але щойно проголошений імператором Петро I, знищуючи автономію Гетьманату, підкреслено люб'язно поведився із гетьманом Скоропадським, котрому було організовано спочатку в Москві, а потому і в Петербурзі гідний прийом, під час якого демонструвалась показна до нього повага й шанобливість.

Як видно з тексту офіційного «Диариуша или журнала, то есть повседневной записки..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком», Іван Ілліч упродовж кількох місяців мав змогу зустрічатися і вести багатогодинні розмови з найпершими сановниками Російської держави: «Сего жъ числа въ вечері визитоваль Ясневельможного на квартирі Сіятельнійшій, Его Милость, Господинъ Петръ Андреевичъ Толстой, Дійствительный Его Императорского Величества Тайныхъ Ділъ Совітникъ и Кавалеръ»; «Сіятельнійшій Графъ, Его Милость, Господинъ Гавріиль Ивановичъ Головкинъ, Государственный Великій Канцлеръ, визитоваль, бытною своею на квартирі Ясневельможного по службі Божой»; «По полудню въ годину былъ на квартирі Ясневельможного зъ визитомъ Сіятельнійшій Баронъ, Петръ Павловичъ Шафировъ, Государственныхъ Ділъ Коллегіи Вицепрезидентъ и Тайный Совітникъ» тощо⁵³⁴.

⁵³³ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.

⁵³⁴ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком // Чтения в Обществе истории

Не менш важливими в контексті історії розвитку конфлікту гетьмана Скоропадського із сотником Лісовським були й численні зустрічі Івана Ілліча з першими особами Російської православної церкви, як то з колишнім ректором Києво-Могилянської академії, а на той час одним з головних ідеологів петровських реформ Теофаном Прокоповичем: «Вечеромъ визитоваль на квартирі Ясневельможного Преосвященный, Его Милость, Феофанъ Прокоповичъ, Архієпископъ Псковскій, и Гавріиль Феодоровичъ Архимандритъ Ипатскій, Протекторъ Академій и Типографій Россійскихъ»⁵³⁵. Або ж з першими особами в керівництві Синоду: президентом митрополитом Сефаном Яворським і віце-президентом архієпископом Феодосієм Яновським. Так, на початку лютого «По обіді визитоваль Ясневельможный зъ П.П. Писаремъ и Бунчучнымъ Войсковымъ, Енеральными Ясне въ Богу Преосвященнійшаго, Его Милости, Господина отца Стефана Яворского, Митрополита Рязанского и Муромского, Священнійшаго Правительствующаго Духовнаго Синода Президента..., отецъ Яворскій, на половині избы прихожой встрітить Его Вельможности изволилъ, и по обостороннихъ словесныхъ комплентахъ, въ покоевую Его Преосвященства избу вшедши, разными дискурсами чрезъ годинъ зъ дві можный на и болшъ бавились», а на початку квітня «Ясный въ Богу Преосвященный, Его Милость, отецъ Феодосій Яновскій, Архієпископъ Великоновгородскій и Святійшого Правительствующаго духовнаго Синода Вицепрезидентъ, визитоваль Ясневельможного бытностью своею на

и древностей российских при Московском университете. — 1858. — Кн. 1. — Отд. V. — С. 20–28.

⁵³⁵ Там само. — С. 30.

квартирі, и довольно позабавившись разными дискурсами, о годині уже въ ночь, чили и болшъ, отъихаль»⁵³⁶.

Як у контексті цих зустрічей, так і загалом під час візиту до царських столиць українського гетьмана аж до кінця травня ім'я Федора Лисовського не згадувалось. І доводиться лише гадати: чи про нього зовсім було забув Скоропадський, чи стосовно нього «Нічого не случилось згодного до писанья», як це час-відчасу відзначає Микола Ханенко, залишаючи деякі дні гетьманського візиту незаповненими подією. Але те, що в часи, коли в Петербурзі, зокрема в стінах Святійшого Синоду, вирішувалась доля свавільного сотника, гетьман Скоропадський мав усі можливості для того, аби ускладнити життя своєму опоненту, сумнівів не виникає. Й ухвала Синоду в справі колишнього протопопа гадяцького цього разу була вельми строгою.

Отож, як уже згадувалося раніше, ще навіть в грудні 1721 р. Федір Лисовський нагадував про себе, підписуючись як «сотник новгородський»⁵³⁷. А з листа, який надіслав у 1722 р до Генеральної військової канцелярії наступник Антонія, єпископ Іродіон Журахівський⁵³⁸, довідуємось, що у цей час йому довелося

⁵³⁶ Там само. — С. 32–44.

⁵³⁷ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двоих жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 82 зв.

⁵³⁸ Як довідуємось з «Діаріуша...», 4 травня 1722 р. «Въ Святійшомъ правительствующемъ Духовномъ Синоді оглашено превелебного, Его

пережити справді драматичні місяці чи не найтяжчих у своєму житті випробувань. За словами владики Іродіона, Синод постановив визнати недійсним другий шлюб Федора Лисовського з Ксенією, зобов'язавши його повернутись до першої дружини, Пелагеї. Сини Лисовського мали залишитись із батьком, а доньки — з матір'ю⁵³⁹.

Приблизно тоді ж, 24 травня 1722 р., гетьман Скоропадський вперше засвідчив свою увагу до персони свого норовливого опонента: регіментар розпорядився відправити в Україну «Указъ до старосты Шептаковского о одобранныи Мишна Узруского одъ Лисовского»⁵⁴⁰.

І дійсно, в матеріалах судових справ, що розглядалися в Генеральній військовій канцелярії, знаходимо копії указу, що надійшов з Петербурга 13 червня 1722 р., де зокрема йшлося про таке: «1722 году февраля в 28 по Его Императорского Величества указу и Священного правящего Синоду приговору, а по челобитью прежде бывшего стародубского обивателя, Северского Новгородка сотника Федора Лисовского жене его Пелагеи Улезковне, по изследованію в сем их подлинного дела велено оному Лисовскому ей челобитчицу Улезковну иметь законную жену, а которую он неправедно понял от брачного с

Милость, отца Іродіона Жураковского, Архимандрита Межигорского Киевского, Епископомъ Черніговскимъ». — Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и окончанный в том же году... — С. 58.

⁵³⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 206; Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 56.

⁵⁴⁰ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и окончанный в том же году... — С. 63.

ним сожительства, отрешит. А за дерзость его и безстрашие, что он Лисовский з другою женою возбраненном всеми правилами первой жене живой сущей сочетаніи чин священства принять дерзнул и предложеное оних архирейское суждение уничтожил, велено учинить ему по гродским правам. А помянутую законную того Лисовского жену Улезковну отдать ему Лисовскому в брачное сожитие з должным ево писменным обязательством, чтоб он отнюдь той в жену себе отнине не причитаем, но оную первобрачную яко совершено законную иметь»⁵⁴¹.

Однак такий присуд не вдовольнив самого Лісовського, котрий відмовився розривати шлюб з Ксенією — «он при выслушании того указа, при упоре ставши, второбрачной жены своей не хотел от себя отпустить, а первой принятии». За це Лісовський був взятий «под крепкий караул» у Синоді, а звідти — «в некоторых важных причинах» (про які не уточнює владика) — переданий до Преображенського приказу. У стінах останнього Федір Лісовський «вскоре и живот свой окончил»⁵⁴².

У пізнішому чолобитті на ім'я імператриці Анни Іоанівни сини Данила Кутневського також підтверджували інформацію владика Іродіона (хоча не виключаємо, що саме останній міг бути для Кутневських її первісним джерелом). За їхніми слова, в Петербурзі справу Лісовського на початку 1720-х рр. роз-

⁵⁴¹ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр.153г: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 1.

⁵⁴² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 206; Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 56.

слідували в Іноземній колегії, а «також и в Преображенском приказе, где отседячи под караулом и умер Лисовский»⁵⁴³.

Аналізуючи динаміку подачі судових позовів новгородців щодо відшкодування їм збитків, завданих Федором Лісовським, з майна покійного, можемо припустити, що смерть настигла нашого героя десь уже на початку літа 1722 р. Принаймні у згаданомі розпорядженні гетьмана Скоропадського відправленому в Україну 24 травня 1722 р. — причому, саме з Петербургу, де й перебував Федір Лісовський — останній згадується не як небіжчик, а як живий і справоздатний⁵⁴⁴.

А ось аналіз заяв, що виходили трохи згодом з вуст другої дружини Лісовського Ксенії Іванівни, дозволяє представити трохи відмінну картину останніх місяців перебування її чоловіка в царській столиці. Зокрема, вона писала про таке. Коли «Синод поверил ложному челобитю Улезковны, хотя и приказовал мужеві моему оную Улезковну как первобрачную мнимую жену, ни единого месяца с ним по браку не жившую, принять себе в сожитие, а мене, мешкающую з ним в малженстве чрез пятнадцать лет, отставить, и на выпись дела в том бы ему подписатися, однак оной мой муж... ея в жену принять себе не похотел и на выпись дела не подписался. И за тое муж

⁵⁴³ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовского жен от позоставших по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1721 года произвождение начатое. — Арк. 16.

⁵⁴⁴ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... — С. 63.

мой в Святейшем Синоде держан чрез немалое время под караулом, великую утерпевал нужду»⁵⁴⁵. Під час цих бідувань чоловіка вона сама приїхала в Москву (а не Петербург, як твердили інші інформатори!), «то его мужа моего того ж часу з-под караула отпущено и жила я с ним свободно чрез немалое время в Москве, где он, будущий изнурен караулним вязенем, ... з скорби и помер. Которого мужа я сама по християнському обыкновенію его и своим коштом похоронила там же в Москве»⁵⁴⁶.

Зрозуміло, що акцентовані згадки про низку деталей, як то спільне проживання на московській квартирі в останні дні життя Лісовського чи поховання покійного на особисті кошти на московському цвинтарі, могли бути продуманою заявою у справі щодо законності саме її претензій на спадщину по Федору Лісовському. Утім, доказів неправдивості цих тверджень у нас немає.

Тим часом, поки Федір Лісовський проживав у Москві та Петербурзі останні місяці свого буремного життя, у Новгород-Сіверському влада мінялась з калейдоскопічною швидкістю. Після відсторонення від справ Лісовського Новгород-Сіверською сотнею певний час навіть встиг покерувати, щоправда лише як наказний сотник, його попередник і найзатятіший опонент Данило Кутневського⁵⁴⁷.

Проте урядування останнього тривало не довго. У вересні 1722 р. в документах, що виходили в цей час з новгород-

⁵⁴⁵ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153в: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 14 зв.

⁵⁴⁶ Там само.

⁵⁴⁷ Там само.

сіверського уряду, як сотник значиться Федір Онопрієвич⁵⁴⁸. Причому, як можна здогадатись із гетьманського універсалу, Онопрієнко на сотницький уряд був зведений ще Іваном Скоропадським, але отримав він посаду не повного, а лише наказного сотника «з полецением ему всего городского и сотенных порядков правления»⁵⁴⁹. І як видно з офіційного щоденника гетьманського уряду, сталося це ще 4 січня 1722 р., коли Скоропадський перед тим, як вирушити до Петербурга, призначив Онопрієнка на наказне сотництво.

Але вже у серпні 1722 р. російський канцлер граф Гаврило Головкін підписав «сенатскую грамоту» про призначення сотником до Новгород-Сіверського Семена Галецького⁵⁵⁰. Галецький був доволі відомим і впливовим козацьким старшиною Стародубщини, адже перед тим уже обіймав уряд стародубського полкового осавула, звідки гетьман Скоропадський пере-

⁵⁴⁸ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 128–128 зв. Возможно саме той «Федор Оноприенко знатный и заслуженный з деда и отца товарищ восковий», котрого сотник Лисовський у часи свого правління «срамотне посродку улице за волоси волочил, по щоках был». — Див.: ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 48.

⁵⁴⁹ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... — С. 9.

⁵⁵⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 141.

вів його в 1712 р. на посаду погарського сотника. Щоправда, чергове службове переміщення — якраз переведення з сотницького уряду в Погарі на аналогічний у Новгород-Сіверському 1722 р. — мало відчутний присмак скандалу, оскільки йому передувала подача колективного чолобиття погарських обивателів на свого сотника⁵⁵¹.

А ще документальні матеріали, що стосуються цього призначення, свідчать, що питання стосовно призначення Галецького сотником Новгород-Сіверської сотні було вирішене ще в травні 1722 р., причому, Галецький для Скоропадського був нічим іншим, як таким собі новим прочитанням Федора Лісовського. Адже Галецького, як і Лісовського, російська влада призначала на сотництво як за спиною місцевої громади, так і не запитавши думку самого гетьмана Скоропадського. Останнього про це призначення проінформували під час його перебування у Москві 22 травня 1722 р., коли він, власне, вже отримав із Іноземної колегії наказ призначити Соболевського сотником у Погарі, «а прежнего погарского сотника Семена Галецкого перевести в Новгород-Северский в сотники на место бывшего сотником Лисовского»⁵⁵². А ось ініціатором такого призначення був всесильний фаворит царя князь О.Д. Меншиков. Щоправда, піклуючись про нове призначення для Галецького, як видно з указу від 22 травня 1722 р., царський сановник не стільки піклувався про нього, як про звільнення в результаті

⁵⁵¹ Там же. — С. 140–141.

⁵⁵² *Летопись занятий Археографической комиссии*. — Вып. 17. — С. 148; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 236.

цього переміщення уряду погарського сотника для свого протеже Семена Соболевського⁵⁵³.

Цікаво, що гетьман Скоропадський був категорично проти такої ротації і, як видно з діаріушу його перебування в Петербурзі, ще 27 лютого 1722 р. відправ у Колегію іноземних справ своє клопотання «противъ прошенія Соболевского, старающося о Сотничство Новгородское, жебы ему въ томъ одказано»⁵⁵⁴.

До слова, перебування Галецького на уряді новгород-сіверського сотника стало для нього справжнім випробуванням. Після смерті гетьмана Скоропадського, уряд Петра I розпочав цілеспрямовано нищити гетьманську владну вертикаль, перекидаючи її повноваження заснованій у травні 1722 р. Малоросійській колегії, проти чого намагалась чинити спротив козацька старшина, очолювана наказним гетьманом Павлом Полуботком⁵⁵⁵. Чимало козацьких старшин, остерігаючись через опозицію нововведенням царської влади в Україні втратити владу та майно, проігнорували заклики Полуботка виступити на захист «козацьких прав і вольностей». А ось Семен Галецький був одним з тих небагатьох старшин, котрі активно допомагали наказному гетьману та гетьманському уряду відстоювати українську автономію. Зокрема, вже після виклику Полуботка на слідство до Петербурга, миргородський полков-

⁵⁵³ Летопись занятий Археографической комиссии. — Вып. 17. — С. 148; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 236.

⁵⁵⁴ Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... — С. 29.

⁵⁵⁵ Про владну ситуацію в Гетьманаті в цей час і намагання П. Полуботка протистояти інкорпорацій ним заходам уряду Петра I — див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 113–156.

ник Данило Апостол ініціював підготовку так званої «Коломацької чолобитної» до імператора Петра I, яку до столиці мав відвести якраз новгород-сіверський сотник (разом із сінчанським сотником К. Криштофенком). Дізнавшись про наміри гетьманського уряду Галецького та Криштофенка «в експедицію ординовати... до Императорского Величества от всего Войска с челобитствием», президент Малоросійської колегії бригадир Степан Вельямінов у жовтні 1723 р. віддав наказ взяти їх під варту⁵⁵⁶. А вже 11 грудня 1723 р. прибулий в Україну за наказом імператора для розслідування справи спротиву козацької старшини інкорпораційним заходам Малоросійської колегії гвардійський майор Олександр Румянцев відправив Галецького разом з іншими опозиціонерами до Петербургу⁵⁵⁷. Там він перебував в ув'язненні в Петропавлівській фортеці до лютого 1725 р., коли в часи лібералізації курсу російського керіаніцтва щодо України та заходів, скерованих на «приласкание» козацької старшини, сотник отримав дозвіл вийти на волю. Але й після звільнення з петропавлівського каземату Галецький, згідно з наказом Катерини I, разом з іншими старшинами, що перед тим утримувались у неволі, мав і надалі залишатись в Петербурзі, щоб від них, козацьких старшин, «народу малороссийскому впредь обид и розорений не было»⁵⁵⁸.

⁵⁵⁶ Журнал, си есть насущная записка дел, в войсковой еeneralной канцелярии приключаячыхся, от дня смерти ясневелможного его млсти пана Иоанна Скоропадского, войск Его Императорского Всепресвітлішого Величества Запорожских обох сторон Днепра гетмана, наченшаяся року 1722, місяця іюля 3 дня. — С. 142.

⁵⁵⁷ ІР НБУ. — Ф. І2. — № 2, арк. 25 зв.-26 зв.; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 157.

⁵⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи / Изд. 2-е. — Т. 7. — М., 1830. — № 4651.

Отож, і бачимо на початку 1727 р. в званні «новгородского сотника» якогось «Василія Христичевского»⁵⁵⁹, котрий, до слова, «яскраво» продовжив історію свого попередника Федора Лісовського. Мало того, що Христичевський перед тим, як обійняти сотницький уряд, був зовсім не пов'язаний з козацькою службою — за інформацією О. Лазаревського, служив придворним півчим у царській столиці, так ще й з перших днів свого перебування на уряді відзначився «побоями и грабительствами и протчими обидами»⁵⁶⁰. Реагуючи на скарги новгород-сіверського товариства і посольства, гетьман Данило Апостол вже в січня 1728 р. відсторонив Христичевського від уряду та ініціював слідство над ним.

Утім, як і у випадку з Лісовським, гетьманська влада продемонструвала не так уже й багато ефективності в боротьбі з зухвальством чергового новгород-сіверського сотника — на початку 1734 р. гетьман Апостол помер, перед тим не лише відсторонивши Христичевського від влади, а й добившись його висилки з Новгород-Сіверська, однак уже за нової влади той не лише повернувся до міста, а й відновив тут свою владу й утримував у своїх руках сотницький значок принаймні до 1738 р.⁵⁶¹

ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 38.

⁵⁶⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 206-207.

⁵⁶¹ Там же. — С. 207.

Глава 10.

Посмертні судові тяжби сотника-свавільця

Гостру фазу конфлікту, що вибухнув у Новгород-Сіверському на початку другої половини 1710-х рр., жодному з її головних безпосередніх учасників і фігурантів пережити не пощастило. Першим з життя пішов протопіп Афанасій Заруцький, котрий уже в 1719 р. значиться як покійник. Згодом, як уже зазначалося, орієнтовно десь на початку літа 1722 р., не стало Федора Лісовського. За ним настала черга й Івана Скоропадського. Уже десь за місяць, 3 липня 1722 р. «Зъ рана маслосвятіе надъ Ясневельможнымъ одправлено, потомъ сповідался, и коммуниковаль... а потом началъ Его Вельможность тяжело зъ себе дихати, чого было на годину, а потомъ остатіне зінувши, окончилъ свое житіе, на початку шестой години зъ полудня, одъ рожденія віку своего 76 году, а Гетманства на четвертій-надцать рокъ, сегого місяца»⁵⁶². Ще за деякий час не стало й Данила Кутневського.

Але, що характерно, фізична смерть головних дійових осіб конфлікту не позбавила його людського підживлення, й конфлікт — вже навіть і без протистояння Лісовський-Скоропадський-Заруцький-Кутневський — і надалі продовжував тліти упродовж наступних років і навіть десятиліть.

⁵⁶² Диариуш или журнал, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и оконченный в том же году... — С. 72–73.

Першим у цій фазі протистояння, де ані Скоропадський, ані Лисовський фізично не могли брати участь, слово взяв тоді ще живий Данило Кутневський. Як видно з пізнішого клопотання його синів, Івана та Василя, імператриці Анні Іоанівні, «когда ж оной Лисовской умре, то отец и многие обыватели новгородские за грабление пожитки в войсковую канцелярию... били челом повторне»⁵⁶³.

Щодо прохань Данила Кутневського про відшкодування збитків, завданих йому колишнім сотником Лисовським, то, як видно з пізніших чолобить його синів, Генеральна військова канцелярія, дослідивши обставини справи, «оного Лисовского усмотря вину, дано отцеви нашему по оценки с пожитков Лисовского за грабление им наши пожитки и за убытство по цене на сто всемдесят восемь рублей и четырнадцать копеек. И те пожитки отец наш по указу канцелярии Енеральной приняв, издержал на свои потребности»⁵⁶⁴.

Коли це сталося — цитований вище документ не уточнює. З відомостей з інших джерел, можна дійти висновку, що справу було вирішено вже не за гетьманування наказного регіментаря Павла Полуботка, а його наступників — так званих «правителів Генеральної Військової канцелярії», тобто не раніше 1724 р.⁵⁶⁵ Так, трохи згодом, уже на початку 1730-х рр., син Данила

⁵⁶³ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 16.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Про владну ситуації в Гетьманаті в цей час див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 171–185.

Кутневського стверджував, «когда же тот Лисовкий умре, то отец мой в Канцелярию енералную за правление в Малой России междугетманством правителем Ивану Левенцу с товарищи показано о грабительствах, и по следствию полку Стародубовского значкового товариша Федора Данченка с товарищи чиненно по указу з оной канцелярии з позостали Лисовским пожитков по цене на сто вусемдесятть вусем рублей на четырнадцатъ копіек отцеве нашому за забой дано⁵⁶⁶.

Утім, навіть після проведеного значковим товаришем Федором Данченком слідства та вчиненого за його результатами присуду Генеральної військової канцелярії, якісь майнові претензії Кутневського до Лісовських і — навпаки, все ще були актуальними. Принаймні в судочинстві Гетьманату залишились фрагменти якихось дивних позовів Ксенії «Федорової» Лісовської до бунчукового товариша Данила Кутневського, датованих серединою вересня 1725 р. У них вдова сотника бідкається з приводу збитків своєму огороду, завданих ворогом свого покійного чоловіка, котрий «на сене капусту посадил»⁵⁶⁷. А трохи згодом, уже наприкінці 1720-х рр., як побачимо далі, майнові претензії до Кутневських висуне й син покійного сотника Лісовського.

Водночас у вересні 1722 р. за розпорядженням наказного гетьмана Павла Полуботка рангові села, що належали Федору

⁵⁶⁶ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 15.

⁵⁶⁷ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153в: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 1–2.

Лісовському, були або повернуті до ратуші, або відібрані на користь гетьманського двору. А перед цим у них потрібно було провести опис майна і худоби. Але, як впливає з листа новгород-сіверського наказного сотника Федора Онопрієвича до наказного гетьмана Павла Полуботка і як уже згадувалося раніше, «Багриновка, селце наданая покойним гетманом в подданство и его ж панской велмжности указом по отезде Лисовского в Санкт Питербурх до ратуши новгородской повелел привернути» і такий стан зберігся й надалі. Господарські прибудови там хоч і є, проте в них «жадной худоби не обреталось». «Футор Изруевский и в нем пожитки будучие одобрено паном Мовчаном старостою шептаковским на двор рейментарский... а сотенном селце Голубовце жадних его господарских речей не нашлось». У самому ж сотенному центрі, в Новгород-Сіверському, по від'їзді до Москви і Петербурга спочатку самого Лісовського, а потім і його дружини Ксенії, двір Лісовських «попечатали», а майно на ньому «переписали, жебы служки его не порозбирали и вневец двора не обернули в небытность их обох»⁵⁶⁸.

Слідом за Данилом Кутневським сатисфакції почали шукати також й інші козаки і посполиті Новгород-Сіверської сотні, котрі свого часу зазнали переслідувань і майнових втрат від колишнього сотника, а тепер висували матеріальні претензії щодо їх відшкодування майном померлого. Так, 13 вересня 1722 р. якийсь Ілля Афанасович звертався до наказного геть-

⁵⁶⁸ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 128–128 зв.

мана Полуботка із суплікою, «бючи чолом в таковой мери, что покойный Лисовский, будучи в Новгородку сотником, многими и розными заборами крамом задолжившись помер», і відтак купець, «долгу не могучи на ком доправити», прохав «покорне» регіментаря «до уплачення денег двор его шинковничий в арешт поважный своим листом панским приказать дати»⁵⁶⁹. До свого чолобиття Афанасович долучив розлогий реєстр «забору» Лісовським його майна і грошей, «которого долгу не могучи на ком доправити». У ньому, зокрема, значились такі товари:

«Напрод взял колотаски локоть чотири, цена локтя покопи;
Штамету локтя полдеветь за ценою золотих два;
Сукна локтевого блакитного локтя полпяти цена локтя золотих чотири;
Сукна красного локтя полшоста ценою таляр»
Залонку золотого за золотих тринадцять;
За цукор золотих чотири;
Шнурка шовкового;
Железа шагов за девять;
Золотих грошей взял золотих сто;
Еще до Питербурха едучи взял готових грошей золотих сто;
Еще взял чирвоних десять едучи до Питирбурга»⁵⁷⁰.

Тим часом днем пізніше, 14 вересня 1722 р., в Генеральній військовій канцелярії отримали указ президента Малоросійської колегії бригадира С.Л. Вельямінова⁵⁷¹ щодо розслідування позивної заяви вже добре відомого нам з матеріалів попередніх

⁵⁶⁹ Там само. — Арк. 134.

⁵⁷⁰ Там само. — Арк. 135.

⁵⁷¹ Щодо специфічного характеру стосунків Малоросійської колегії та гетьманського уряду наказного гетьмана Павла Полуботка див.: *Горбонець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.

слідств Івана Воротниченка. Воротниченко поскаржився в російську владну інституцію, що претендувала на верховну владу в Гетьманаті, на пограбування Лисовським його майна, і через це Вельямінов вимагав від генеральної старшини «дабы двори и грунта Лисовского были отписаны на Императорское Величество», а реєстр усіх пожитків представлений в Малоросійську колегію⁵⁷². А вже під листопадом 1722 р. надibuємо в архівах Генеральної військової канцелярії справу Івана Воротниченка «в заборе з бивших пожитков сотника Лисовского»⁵⁷³, тобто скаржнику таки вдалося відсудити щось із майна колишнього сотника.

Тоді ж, 14 листопада 1722 р., «новгородской житель» Назар Стефанович ініціював позов про повернення новгород-сіверській громаді з майна покійного сотника відібраної ним за «киторства его (Назара) церковной цегли» і «тысяч тридцать і вапна осмачок полтараста да готових грошей полтысячи золотых церковных»⁵⁷⁴.

⁵⁷² ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 137.

⁵⁷³ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовского жен от позоставших по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оными многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 4–7.

⁵⁷⁴ Там само. — Арк. 8.

Довідавшись про позитивне вирішення судових позовів щодо відшкодування майном покійного Лісовського матеріальних втрат ображених ним осіб, коло останніх продовжувало невпинно розширюватись. При цьому скаржники, здається, зовсім не переймались проблемою задавленості скоєного колишнім сотником злочину. Так, уже у вересні 1723 р. до числа скаржників долучився й гадяцький полковник Михайло Милорадович, котрий, щоправда, суплікував не за себе особисто, а за свого небожа — полкового хорунжого Гадяцького полку Іллю Милорадовича. Полковник стверджував, що Лісовський, взявши в його родича «коня гнедого турецького в цене за три куфи доброй пенной горелки, с привозом на своих подводах до Гадячого, саморучним своим письмом на том росписался и до сего времени за оногo коня не одной куфи не дал»⁵⁷⁵. Сербський шляхтич на полковому уряді в Україні (до слова буде згадати, що Гаврило Милорадович, як і Федір Лісовський, був поставлений на козацький уряд царем Петром I за вірність трону, щоправда, виявлену не восени 1708 р. під час переходу гетьмана Мазепи на бік Карла XII, а кількома роками пізніше — влітку 1712 р. під час Прутського походу російських військ⁵⁷⁶) заявляв, що як його небіж Ілля, так і він сам особисто «часто посилали до Лісовского за упоминком и не чого не получили». А тепер довідавшись, що майном покійного суд розплачується, хотіли отримати й собі належну компенсацію⁵⁷⁷.

⁵⁷⁰ Там само. — Арк. 12.

⁵⁷⁶ Милорадович Г.А. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. — Чернигов, 1856–1857; Лазаревский А.М. Люди старой Малороссии: Милорадовичи // Киев. Старина. — 1882. — Т. 3; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Вып. 3. — К., 1912.

⁵⁷⁷ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с

Подібні ж мотиви спонукали в жовтні 1723 р. звернутися до суду й новгород-сіверського міщанина Микиту Трусевича. Він стверджував, що колишній сотник ще в перші роки свого урядування в їх сотні «понабрал у мене краму талярей на сто». Під час слідства, яке проводив капітан Хрипунов, він було поскаржився з цього приводу, але коли Лисовський став його просити, аби він відкликав свій позов, обіцяючи з часом компенсувати втрати, він пішов йому назустріч. Утім, упродовж наступних років сотник так і не виконав своєї обіцянки, «и так, неоплативши моего долгу, отъехал на Москву там и кончился»⁵⁷⁸.

28 серпня 1724 р. військовий товариш Афанасій Шрамко «бил челом» полковнику стародубському Івану Кокоскіну, прохаючи його, аби «за починеные покойним Лисовским убитки и разорения... видати на предместью з огородов Лисовского сороку таляров». Як видно з тексту позову, суд вже розглядав перед цим справу і присудив певні грошові й майнові компенсації. Але, як скаржився Шрамко, «жена его Лисовского по сее время ни грошей мне не дает, ни садами владет не позволяет»⁵⁷⁹.

В наступні роки подачі позивів на вже давно покійного сотника новгород-сіверського та вимоги щодо стягнення з його спадкоємців компенсацій не припинилась. Так, на початку

многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позоставих по смерти его Лисовского добрах и о разделки оних между ими женами и с оными многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 13.

⁵⁷⁸ Там само. — Арк. 16.

⁵⁷⁹ Там само. — Арк. 18.

1725 р. зареєстровано скаргу одного новгород-сіверського мешканця на Федора Лісовського з приводу того, що покійний «не виплатил грошей, які позычал» в нього, а також вчинив «забори» майна, а саме: «риби потрошенной, жита осмачок 10, за провіантових грошей, з Глухова позычил чотири таляри»⁵⁸⁰. Приблизно такі ж позивні вимоги читаємо і в іншій чолобитній, датованій 11 серпня 1725 р.⁵⁸¹, або — 25 травня 1726 р.⁵⁸²

Але майно родини Лісовських перебувало не лише під загрозою його розтягнення в результаті задоволення позовів, що їх подали особи, ображені покійним сотником чи його кредитори. Із середини 1723 р. в боротьбу за спадщину свого «законного чоловіка» вступили й «офіційно» признана російською владою вдова Федора Лісовського — Пелагея Степанівна Улезко, котра, до слова, після постанови Сенату 1722 р. щодо визнання законності саме її шлюбу з Лісовським підписувалась винятково як «Лісовська».

2 липня 1723 р. Пелагея Степанівна Улезко-Лісовська подала до Генеральної військової канцелярії прохання забезпечити можливість вступити в дію її спадкових прав на майно померлого чоловіка. Свої права на майно померлого вона обґрунтовувала наступним чином: «по указу Его Імператорского Величества и по вершению дела из Святейшего Правительственного Синоду велено мне на Вкрайне в дому мужа моего Лисовского жить и всеми его пожитками владети яко первой жоне. Но поневаж, приехавши на Вкрайну дабы осведомить было Малороссійской колеегии тот указ презентовала, а барзей, что мой муж Лисовский уже помер, и по тому указу прислана

⁵⁸⁰ Там само. — Арк. 20.

⁵⁸¹ Там само. — Арк. 25–26.

⁵⁸² Там само. — Арк. 22.

промемория з Малоросійської колегії в Енералну войскову канцелярію, дабы мне домом его Лисовского и всеми пожитками владати». Однак, скаржилась далі Пелагея Степанівна, «и по ныне мне не ведаю чого ради воспрещает. Будто с причины должников, а тая вторая отрешена его жона с позоставших пожитков контент себе доволній имеет». Не маючи наміру далі терпіти таку не повагу до указів царя і постанов Синоду, «офіційна» вдова Федора Лисовського просила генеральних старшин «позволити в дом покойного мужа ввойти и всеми его пожитками владети за роспискою тамошней старшины»⁵⁸³.

Приблизно такого ж змісту чолобиття було спрямоване й на адресу наказного гетьмана Полуботка з проханням «о разделении имений указом из Синода»⁵⁸⁴.

І здається, Пелагеї Степанівні таки вдалося вступити в спадкові майнові права. Принаймні 19 березня 1726 р. датовано початок судової тяжби за поданим нею позовом на «второбрачну жену Федора Лисовского Ксению о нападении на ей Пелагии и разорении дому ея в имении в безбытности Улезковни». У своїй позивній заяві Пелагея писала: «Прошлого 1725 месяца и дня неупомню жена Лисовская, нашедшеши на двор мой з ниякими людми, називаючи един братом, ночью порою хотели мене в смерть вбить и я вишедши за ворота кричала караул... пришел городничий з сторожами вигнал ее». Крім того, вона твердила, що за деякий час, у грудні 1725 р.

⁵⁸³ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 24.

⁵⁸⁴ Там само. — Арк. 28.

суперниця «отбила замок в ледовню и ... взяла з скрини готових денег копейками рублей двести, кошулю женскую... барило великое з горелкою... яблони сушеной»⁵⁸⁵.

Невідомо з якої причини, позов Пелагеї Степанівні проти Ксенії Іванівни перебував на розгляді Генерального військового суду доволі довго і лише наприкінці лютого 1727 р. правителі Генеральної військової канцелярії Іван Левенець й Іван Мануйлович, «выслушавши челобитье в Енеральной Малороссийской Войсковой канцелярии.... От Пелагеи на Ксению..., послали новгородскому сотнику Василию Христочевскому, даби он второбрачную жену Ксению Иванову дочь вислал в Енеральною Малороссийскою Войсковою канцелярию ко ответу против челобитя оного ж Лисовского первобрачной жони»⁵⁸⁶.

Варто сказати, що й «второбрачная» дружина Лісовського, Ксенія Іванівна, не менш активно судилася з усіма, хто лишень посягав на майно покійного чоловіка — з місцевими міщанами, козаками і старшиною, російськими драгунами⁵⁸⁷. Піклуючись про недоторканість сотницького спадку вона безперестанно наголошувала на особистій участі царя в призначенні покійного чоловіка на сотницький уряд за його унікальну вірність. Вельми показовим у цьому сенсі є її позов на наказного новгород-сіверського сотника Федора Онопрієнка, «целого сотника» Семена Галецького та старосту шептаківських гетьманських маєтностей Мовчана від 7 березня 1724 р. У ньому Федорова вдова, бідкаючись з приводу вчинених їй «розорений» маєтностей, насамперед нагадувала, що Федора Лісов-

⁵⁸⁵ Там само. — Арк. 35.

⁵⁸⁶ Там само. — Арк. 38.

⁵⁸⁷ Там само. — Арк. 81–90.

ського на сотництво призначив Петро I «за верность», а по тому київський генерал-губернатор князь Д.М. Голіцин і гетьман І. Скоропадський «пожалували пустий млинок зменника Бистрицького, на реце стоячий в уезде Шептаковском, но потом он ж, гетман, на мужа моего не ведаю за что положил гнев і бил его, і в неволю запровадил, где он в нужде будучи и живот свой окончил. А поместья мужа моего, тие надание, другим отдал... А потом сотники и староста совсем мое вдовиное убожество зграбовали и в конец разорили»⁵⁸⁸.

Як можна зробити висновок з документу «Рестр пожиткив, переданих первобрачної жене при разделе», що зберігається в архіві Генеральної військової канцелярії й датований 13 травня 1725 р., десь перед цим було проведено поділ майна, що залишив по собі Федір Лісовський. Згідно з ним, Пелагеї Степанівні Улезко-Лісовській у власність перейшли: «двор шинковий на ринку стоячий (цена 600)... образов всяких 75 руб, кунтуши, чепци» тощо. Всього майно оцінювалось у сумі 1900 руб.⁵⁸⁹

Цікаво, хто ще взяв участь у цьому поділі, на якій підставі й скільки кому перепало. Адже спадкоємців у Лісовського виявилось чимало. Принаймні зі слів його вдови, Ксенії Іванівни, «в законном малженстве» з Федором Лісовським вона «черз килка год сплodiла детей девятеро»⁵⁹⁰. Щоправда, Ксенія Іванівна тут не уточнює, скільки з тих «сплоджених» дітей вижило. А при розподілі спадку персонально згадується лише один їхній син Дмитро, котрого потрібно було забезпечити «на шаблю» (тобто

⁵⁸⁸ Там само. — Арк. 93–94 зв.

⁵⁸⁹ Там само. — Арк. 105.

⁵⁹⁰ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153в: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 13 зв.

підготовку до несення козацької служби). Решта згадується лише як «статусне» доповнення до самої вдови — «с детми»⁵⁹¹.

На деякі з поставлених питань відповіді можна віднайти в пізнішому чолобитті новгород-сіверського міщанина Йосипа Гойського, поданого на ім'я імператриці Анни Іоанівни у квітні 1736 р. Як видно з його тексту, Гойський був кривно зацікавлений у цій справі, оскільки через суд добився собі компенсації за несплату боргів Федором Лисовським з майна померлого. Згідно інформації, якою володів Гойський, після смерті Лисовського в Петербурзі із Синоду прислали Чернігівському архієпископу Ірадіону Жураковському наказ, «даби из оставшихся по смерти Лисовского его имений наперед все долги от мала до велика были уплочены, також внесение законной его жены Ксении из оногo внесения размножение и пристрой, и шавль на ей ж сина Димитрия належную было отчислено. Потом уже, что от той уплати долгов, от вена и шабле останется Лисовского добр, оные пустить в подел на чотири части, а именно: три части на означеную Ксенію прямую Лисовского жену с детми, а четвертую часть на мнимую жену Палажку Улезковну»⁵⁹².

Зрозуміло, що означення «законная его жена Ксения» або «мнимая жена Палажка Улезковна» не могли міститися в розпорядженні Синоду, адже згідно з його вирішенням справи, як уже наголошувалось раніше, «законною» дружиною визнава-

⁵⁹¹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 73.

⁵⁹² Там само.

лась саме Палажка, а не Ксенія. Так само не можна не звернути уваги й на те, що Гойський у вступній частині свого прохання принципово змінював суть постанови Синоду у цій справі, зазначаючи таке: «В прошлих годах якого іменно не упомяну по заводному Ксении Ивановой дочери, по умершого Федора Лисовского законной и прямой жены, с Пелагією Улезковной, незаконною и розлученою», наголошуючи при цьому зовсім недоречно, що вона «Улезковна по разлученіи с Лисовским жила в раскольнической вере за границею в Халичине Ветце чрез пятнадцать лет»⁵⁹³. Причину ж такої своєї диференціації в ставленні до дружин Федора Лісовського Гойський видає вже в тій частині свого чолобитті, де власне викладалась суть його прохання. Отож, виявляється, що в 1727 р. Ксенія Іванівна передала йому за борги чоловіка в 360 руб. двір і сад, що знаходяться в містечку Новгород-Сіверському, які в 1731 р. «Пелагея своим злохитрством не по достоинству, виправивши декрет з суда Енерального, на четвертую часть имения» відписала цей двір собі⁵⁹⁴.

Абстрагуючись від особистої образи Йосипа Гойського, можемо констатувати такі принципові речі, що проступають з його чолобиття. Насамперед, розподіл майна Федора Лісовського було проведено після виплати боргів покійного та виділення спадку сину Дмитру, аби забезпечити йому умови для несення козацької служби. Участь у розподілі решти майна брали і наказний гетьман Павло Полуботок, і Малоросійська колегія, і гетьман Данило Апостол⁵⁹⁵. Підставою ж для розподілу був принцип, запропонований Синодом: одна частина

⁵⁹³ Там само.

⁵⁹⁴ Там само. — Арк. 73 зв.

⁵⁹⁵ Там само.

відійшла до «первобрачної» Пелагеї Степанівни, три частини — до «второбрачної» Ксенії Іванівни. Очевидна перевага останньої, попри визнання церковної владою її шлюбу з Федором Лісовським недійсним, вочевидь, пояснюється великою кількістю дітей, що залишались по смерті батька на її утриманні.

Утім, і такий спосіб розв'язання майнової суперечки, спокою в справу поділу спадку Лісовського не приніс і позови з цього приводу продовжували множитись ще більше десятка років.

Так, 25 квітня 1729 р. бив чолом значковий товариш Стародубського полку Дмитро Лісовський на бунчукового товариша Данилу Кутневського, що той забрав незаконно в його батька Федора Лісовського різних речей на 188 рублів 14 коп. Генеральний суд присудив повернути забрані речі, але Кутневські обжалували приговор і не стали його виконувати. Через що Дмитро Лісовський скаржився в Москву, що він прийшов «в крайню нищету»⁵⁹⁶. Вочевидь, справа швидко не вирішилась і ось уже в 1732 р. Василь Кутневський навіть робить «викладчину» в тому, що Лісовський насправді вчинив численні злочини проти батька, «а паче о смертном убійстве над родною сестрою их им, Лісовским, пополненном», і тому вони, Кутневські, заслуговують на матеріальну сатисфакцію. Аби довести

⁵⁹⁶ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двоих жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанных Лисовкого жен от позоставших по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 24.

свою правоту Кутневський виражав свою готовність їхати до Москви і свідчити там з цього приводу. І якщо вони з братом не доведуть власної правоти, то заплатять родині Лісовських 188 руб «непременно»⁵⁹⁷.

Як видно з іншого клопотання братів Кутневських, звернутого до імператриці Анни Іоанівни, справа перед тим таки розглядалась в судових інстанціях Гетьманату. Зокрема, Кутневські повідомляли, що «новгородской сотник умерший Федор Лисовский еще за гетмана Скоропадкого (:а в каком году мы нижайже не упомним:) отцеви нашему самоволе безвинне учинил обиды: разорение и в движими пожитками грабительства». Саме через це їх батько, бунчуковий товариш Данило Кутневський, з іншими козаками скаржилися в «Иностранную» колегію, з наказу якої в Гетьманаті 1718 р. було організовано слідство. Провадилось воно капітаном Глухівського гарнізону Іваном Пилиповичем Хрипуновим, котрий матеріали розслідування переслав в Москву. Отож, стверджували Кутневські, «и то следствие в Иностранной коллегии имеется». І це має для них неабияке значення. Оскільки хоч по смерті Лісовського батькові і вдалося через суд витребувати собі матеріальну компенсацію, але реалізувати постанову в повному обсязі за життя Данила Кутневського не вдалося⁵⁹⁸. У 1729 р. його нащадки звернулися з проханням про її реалізацію до гетьмана Данила Апостола, але той відмовив у стягненні коштів, оскільки, як зауважували з канцелярії гетьмана, судова справа, в межах якої проводилось слідство 1719 р., була передана до Іноземної колегії і там не отримала свого завершення.

⁵⁹⁷ Там само. — Арк. 21.

⁵⁹⁸ Там само. — Арк. 15.

Відтак, 10 травня 1732 р. сини Данила Кутневського, бунчукові товариші Іван і Василь Кутневські, і звернулися з проханням до імператриці Анни Іоанівни, аби їм переслали ту справу з Іноземної колегії в Гетьмана. У своєму чолобитті вони зазначали, що справа, яку свого часу розслідував капітан Хрипунов і яка по завершенні слідства була передана з Глухова в Петербург, де «в Иноземній колегії» проводилось нове слідство, «також и в Преображенском приказе, где отседячи под караулом и умер Лисовский». Однак, продовжували Кутневські, «токмо в оной коллегии то наше дело за отлучкою з Санкт Петербурга и за многими его... делами не решето». Коли ж в Україну дійшов поголос про смерть Лисовського, то «отец и многіе обыватели новгородские за заграбленіе пожитки в войсковую канцелярію... били челом повторне, о чом о показаннях пожитках изследовано, а по слествію оная канцелярія, оного Лисовского усмотря вину, дано отцеви нашему по оценки с пожитков Лисовского за заграбленіе им наши пожитки и за убытсво по цене на сто всемдесят восем рублей и чотирнадцять копеек». Коли ж Данило Кутневський «по указу канцелярии ененеральной приняв», то природно «издержал» отримані суми «на свои потребности». А тим часом тепер, «сего 1732 году минувшого априля по смерти отца нашего на матке нашей и на нас Войсковой ененеральный суд сискивает, а что в Иностранных дел коллегии отца нашего на оного Лисовского челобитная и следствие имеется о том отец наш в живых будучи пришлого 1729 году подавал суплеку гетману»⁵⁹⁹.

У відповідь на це клопотання нащадків Кутневського російський канцлер Г. Головкін наказував гетьману розглянути справу якнайшвидше й обіцяв переслати з Москви потрібні для

⁵⁹⁹ Там само. — Арк. 16.

цього розслідування матеріали попереднього слідства⁶⁰⁰. Але чим закінчилась ця тяжба, виявити не вдалось.

Тим часом продовжували розслідуватись й інші позови проти покійного сотника. Так, 18 вересня 1730 р. видається універсал гетьмана Апостола Генеральному військовому суду, аби розглянув позов проти покійного сотника Лісовського від Захарія Гапоненка і Василя Красовського «за понесенние им од него обиди и разоренія... по правам малоросійським»⁶⁰¹. Зокрема, Захарій Гапоненко скаржився, що ще в 1719 р. сотник взяв у нього «Новгородской мери тринадцать осмачок жита... взяв готових денег пятнадцать рублей позикою, на что и свидков маю» Причому, скаржник стверджував, що «уже трижды на жену оного бил челом и получалем указы Енеральной канцелярии, абы оная мене во всем уконтековала, а под час роздачи кредиторам добр означеного Лисовского дано мне две шабли серебром оправніе»⁶⁰².

Одночасно продовжували активну судову діяльність й обидві вдови Федора Лісовського. Так, наприклад, 17 жовтня 1735 р. Пелагея Степанівна Улезко-Лісовська подала в Стародубську полкову канцелярію позов на Василя Мовчана, колишнього старосту шептаківського гетьманського двору, клопочу-

⁶⁰⁰ Там само. — Арк. 24 зв.

⁶⁰¹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позоставших по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с ними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — Арк. 29.

⁶⁰² Там само. — Арк. 30.

чись про передачі їй «пожитков з футора Зруевского: двох казанов медних... хлеба... трох коров, одной клячи»⁶⁰³. Причому, як випливає з тексту позивної заяви, поданої вже роком пізніше, 2 квітня 1736 р., на ім'я царського міністра в Україні князя О.І. Шаховського, в середині грудня 1731 р. вона таки добилася позитивного для себе декрету Генеральної військової канцелярії, згідно з яким зазначені нею «пожитки» з колишнього хутора Федора Лісовського мали належати саме їй. Інша справа, що Василь Мовчан не виконав судової постанови. І ось тепер, 1736 р., Пелагея Степанівна, заручившись попередньо підтримкою Генеральної військової канцелярії (на позові містилася відповідна «помета Войсковой енаральной канцелярии») і зверталась за допомогою до царського міністра.

Тим часом суперниця Пелагеї Степанівни в боротьбі за спадок покійного Лісовського Ксенія «Федорова» Лісовська тоді ж, у 1736 р., суплікувала як до гетьманського уряду, так і царського міністра в Україні, і, навіть, до самої імператриці, оскаржуючи справедливність проведеного за наказом Синоду слідства в Стародубському полку 1721 р. та, відповідно, доводячи неправомірність визнання Улезківни законною дружиною Федора Лісовського й включення її до числа законних спадкоємців покійного. При цьому вона повторювала версію чоловіка щодо незаконності і незавершеності акту взяття шлюбу Лісовським з Улезківною, апелюючи до того, що, поперше, священник, котрий здійснював це таїнство, був «п'яним»,

⁶⁰³ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1536: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... — Арк. 46.

а по-друге, архієпископ чернігівський, дослідивши обставини укладення шлюбу, молодят «разлучил, учиня волним Лисовского женитися где похочет». Позивачка звертала увагу на той факт, що «попа Глобу за тое беззаконное оногo венчание тогда взято под караул в катедру епископа Черниговского и от священнодействия и парохии отчуждено и имене его забрано и сам он был под неблагословением архиерейским немалое время»⁶⁰⁴.

Відстоюючи своє право вважатися єдино «правильною» і єдино «законною» дружиною Федора Лисовського, Пелагея Степанівна не скупилась на слова й аргументи, аби не те що кинути тінь, а й повністю скомпрометувати свою суперницю. Реалізуючи це завдання, вона, зокрема, звертала увагу українських й імперських властей на той факт, що батько Пелагеї після інциденту з Федором Лисовським «свою дочер отослал за полскую границу в Халичин Ветки к тети ея жиучой там в расколнической вере для жития там же до смерти ей». І ніби то там, у розкольницькій слободі, вона, сповідуючи розкольницьку віру, «жила при тети лет пятнадцать, ходя и ездя всем явно не так как жена, но как девка без покрывания головы, как бы и не была женою»⁶⁰⁵. Остання теза, вочевидь, мала свідчити не стільки про аморальність заміжньої жінки, скільки про те, що вона всі ці роки заміжньою себе і не вважала.

На противагу ось таким діям своєї суперниці, згідно тверджень Пелагеї Степанівни, сама вона була уособленням християнських чеснот подружнього життя. У контексті представлення саме такого образу позивачка передовсім акцентувала увагу на повному дотриманні християнських традицій у самому

⁶⁰⁴ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153в: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 13 зв.

⁶⁰⁵ Там само. — Арк. 13–13 зв.

акті їхнього пошлюблення з Лісовським. Так, по-перше, вона зазначала, що її наречений на момент шлюбу був «в браке розлучений». По-друге, у шлюб вони вступали «за ведомом родителей своїх». По-четверте, «за благословением духовной власти». І по-п'яте, «перед всеми явно, как свободный человек, поняв меня себе в жену»⁶⁰⁶.

Характеризуючи свою роль у шлюбі, Пелагея Степанівна опосередковано визнавала неправильність вчинків свого покійного чоловіка, котрий після інциденту з Улезківною «дерзнул быть священником и под час измены Мазепиной государь за верную прислугу — протопопом в Гадяч». Не заперечувала вона й того, що за деякий час почали оспорювати чи він «чина священства достоин», і цар розпорядився призначити його сотником⁶⁰⁷. Але при цьому вона зауважувала, що на момент вступу в подружнє життя її наречений приховав від неї інформацію про перший свій шлюб. А ще звертала увагу на те, що «живучи я с ним в законном малженстве чрез килка год сплodiла детей девятеро»⁶⁰⁸.

Отож позивачка й оскаржувала правильність проведеного 1721 р. за наказом Синоду в Стародубському полку слідства, що лягло в основу такого несправедливого по відношенню до неї синодального присуду⁶⁰⁹. При цьому вона вже вкотре апелювала до того, що «Синод поверил ложному челобитю Улезковны, хотя и приказовал мужеві моему оную Улезковну как первобрачную мнимую жену ни единого месяца с ним по браку не жившую, принять себе в сожитие, а мене, мешкающую с ним в малженстве чрез пятнадцать лет, отставить, и на выпись дела в том бы ему подписатися, однак оной мой муж... ея в жену

⁶⁰⁶ Там само.

⁶⁰⁷ Там само. — Арк. 13 зв.

⁶⁰⁸ Там само.

⁶⁰⁹ Там само.

принять себе не похотел и на выпись дела не подписался. И за тое муж мой в Святейшем Синоде держан чрез немалое время под караулом, великую утерпевал нужду»⁶¹⁰.

Крім того, вона стверджувала, що саме в той час, коли Федір Лісовський відмовлявся визнати Улезківну своєю законною дружиною, вона прибула до Москви і «его мужа моего того ж часу з-под караула отпущено и жила я с ним свободно чрез немалое время в Москве, где он, будучий изнурен караулним вязанем, з скорби и помер». А по смерті чоловіка саме вона, Пелагея Степанівна, «сама по християнскому обыкновению его и своим коштом похоронила там же в Москве»⁶¹¹. Тобто, позивачка доводила, що вона відповідає всім критеріям законного спадкоємця померлого сотника і на цій підставі просила імператрицю доручити російському міністру в Україні князю Шаховському провести новий допит Улезківни та визнати недійсними претензії останньої⁶¹².

Утім, незважаючи на активність Пелагеї Степанівни, здається, досягнути бажаного їй так і не вдалося. Принаймні виявити документи, які б засвідчували перегляд судового присуду на її користь, не пощастило.

Натомість у судових справах надibuємо згадки про нові позови проти Пелагеї Степанівни та її сина Дмитра, котрі залізли до хати Улезківни та вкрали «денег болши осми тысяч золотих»⁶¹³. Життя продовжувалось, примножуючи приводи для нових судових справ...

⁶¹⁰ Там само. — Арк. 14 зв.

⁶¹¹ Там само.

⁶¹² Там само. — Арк. 17 зв.

⁶¹³ Там само. — Арк. 39.

Про приваби життя «за» царя, безсилля гетьманської влади та обмеженість можливостей історика

(Прикінцеві спостереження)

Гортаючи сторінки товстелезних архівних справ, які відображають зміст тих судових розслідувань, що їх провадив гетьманський уряд Івана Скоропадського стосовно службових зловживань і протиправних, в тому числі й кримінальних діянь, новгород-сіверського сотника Федора Лісовського в 1715–1722 рр., найперше, що спадає на думку, так це потреба зайвий раз солідаризуватись із глибокою і правдивою думкою відомого польського дослідника Єжи Топольського, котрий якимось слушно підмітив, що історичне джерело далеко не завжди є джерелом істини⁶¹⁴. Адже, якщо сприймати зміст цих самих розслідувань гетьманських суддів, а також пролежні за змістовим наповненням репліки Лісовського у відповідь на висунуті проти нього обвинувачення й, особливо, його зустрічні обвинувачення своїх опонентів у переступах закону чи просто несправедливому його переслідуванні, як дійсно правдиві свідчення тієї цікавої доби (тобто, здійснювати так звану семантичну інтерпретацію), то може скластися абсолютно ірреальна картина внутрішнього життя Гетьманату, де порушення закону, переступи моральних засад й унормованих способів поведінки всіма без винятку учасниками і фігурантами цих конфліктних

⁶¹⁴ *Topolski J. Metodologia historii. — Warszawa, 1973. — S. 55.*

історій є не відхиленням, а радше усталеною нормою суспільного життя.

І це при тому, що ми не можемо ігнорувати загалом слушні твердження як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників стосовно того, що в ранньомодерний час рівень злочинності, кількість і різновиди злочинів, які розглядаються в судах, насправді слабо корелюють із реальним станом справ, оскільки через складність системи судочинства, неефективності діяльності судової адміністрації, високі судові збори тощо у судах розглядалася лише якась певна частина тих переступів, що мали місце в реальній дійсності⁶¹⁵. Тобто, йдучи за логікою цієї тези — до слова, достатньо обґрунтованою і підпертою відповідними джерелами як українського, так і загальноєвропейського походження — цілком доречно буде припустити, що, можливо, діапазон правопорушень сотника Лісовського насправді міг бути ще навіть ширшим, аніж він є описаним в історичних працях, створених за наявними в розпорядженні дослідників джерельними матеріалами розслідувань гетьманської адміністрації.

Хоча, поза всяким сумнівом, не варто аж надто демонізувати нашого героя, приписуючи йому неіснуючі гріхи. Адже в історичних дослідженнях навряд чи продуктивним є намагання вдаватись до суто механічних прийомів примноження показників, здобутих з аналізу конкретних колізій, на «загально статистичну похибку». І цінність мікроісторичних досліджень полягає саме в тому, що з'являється нагода — якщо, звичайно

⁶¹⁵ *Sharpe J.A.* Quantification and the History of Crime in Early Modern England: Problems and Results // *Historical Social Research*. — Vol. 15. — No. 4. — P. 17–32; *Волошин Ю.* Кримінальна злочинність у Гетьманщині другої половини XVIII ст. (За матеріалами Полтавського гродського суду) // *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та дев'яці повсякдення*. — К., 2012. — С. 287–289.

ж, джерела дозволяють це зробити — не зважати на абстрактні «загально статистичні» показники і маркери, а спробувати відшукати ці самі показники й маркери, відштовхуючись від аналізу цілком конкретних казусів і колізій. Численні томи, що відображають реакцію соціуму і влади на дії сотника Лісовського, якраз і надають вельми багатий емпіричний матеріал, аналізуючи який можна спробувати відшукати показники максимально наближені до історичних реалій.

Чому лише *максимально наближених*? Тому що аналізуючи значні масиви джерельних свідчень сучасників Федора Лісовського з приводу його правопорушень, зафіксованих в їхній позовах і скаргах і скерованих, цілком очевидно, на його дискредитацію, не має сенсу сприймати все, що в них міститься, як *фабулу історій, що були насправді*. Адже в дійсності тут варто враховувати специфіку цих *правдивих історій*, їхнє явне і приховане умотивування, а, відтак, і такі ж — явні і приховані — привідні механізми конфлікту, інтереси учасників тяжб, серед яких зустрічаємо чимало й доволі відомих і впливових у Гетьманаті осіб. Усе це разом, по-перше, не дозволяло конфлікту погаснути впродовж тривалого часу, а по-друге, могло позначитися й на інтенсивності судових ініціатив по відношенню до Федора Лісовського. Отож, не можна виключати й того, що за відсутності тих спонукальних чинників справа новгород-сіверського сотника-свавільника могла й не обрости такою великою кількістю свідчень і обвинувачень.

І як тут не погодитись із тезою, обґрунтованою в класичному творі з теорії методології історичного пізнання «Вступ до історичних досліджень» Шарля Ланглуа та Шарля Сеньобоса (1898), стосовно того, що «велика кількість і точність деталей не доводить правдивість фактів», а, відтак, і «наукова істина не може бути встановлена за допомогою свідчення»⁶¹⁶?

⁶¹⁶ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. — М., 2004.

Утім, попри специфічність джерельної бази, гіпертрофований характер значної частини обвинувачень, а, відтак, й амбівалентність нашого історичного знання про конфлікти, що були спровоковані діями новгород-сіверського сотника в 1715–1721 рр. Федора Лісовського та упродовж кількох років вирували на теренах Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку, справа історика не виглядає безнадійною. Суперечливі свідчення історичних гравців дають змогу реконструювати певну модель владних відносин в гетьманській державі першої чверті XVIII ст., характер стосунків місцевої влади зі своїми підвладними та старшиною, що стояла щаблем вище. І це, на мою думку, є найголовнішим при аналізі судових тяжб, ініційованих або проти Федора Лісовського, аби ним самим проти своїх недругів й опонентів. Адже цікавим тут є не стільки сам образ свавільного сотника, що так довго і відверто збиткувався над розпорядженнями гетьманської влади, скільки можливість пильніше придивитись до самої цієї влади та способів управління нею соціумом, зокрема, оцінити рівень ефективності влади, способи її комунікації з підвладними, її здатність реагувати на прояви порушень звиклих норм і неписаних правил поведінки урядниками нижчого рівня, характер залежності інституту гетьманства від царської влади тощо.

Отож, якщо підходити до аналізу ситуації, що склалась у Новгород-Сіверській сотні Стародубського полку в часи сотникування там Федора Лісовського, то найперше, що кидається у вічі при ознайомленні з цим конфліктом, так це повна зневага представника козацької старшини Гетьманату базового, сотенного рівня, до гетьманської влади Івана Скоропадського. Ігнорування Лісовським розпоряджень гетьманського уряду, цілеспрямоване переслідування сотником «персон зацних», «товаришів заслужених», що перебували під гетьманською

протекцією, його лайливі й образливі слова на адресу Івана Ілліча та навіть спроба фізичного опору свавільного старшини сотенного рівня престарілому гетьману, виведеного із себе його провокативними діями, тощо — цьому переконливе підтвердження.

Але і в цьому випадку, мабуть, важливо пам'ятати про те, що як і в інших представлених в історіографії прикладах подібного старшинського свавілля, мова тут іде не про абиякого козацького старшину, а того, котрий своєму службовому зростанню завдячував не підтримці гетьмана чи заслугам перед козацьким товариством, а винятково довірі з боку царської влади. Відповідно, саме остання й була для нього і джерелом влади, і засобом її легітимації, і чи не єдиним легально можливим способом за певних умов її втратити.

Відтак, немає нічого дивного в тому, що для Лісовського проблема демаркації свого власного — на його думку «особливого» — владного й соціального статусу в Гетьманаті виступає чи не головним завданням при врегулюванні будь-яких спірних питань з гетьманом чи його представниками.

Визначальним маркером такої демаркації для Лісовського виступає зроблена ним якась — до слова, жодного разу так і не конкретизована в документах — послуга царському трону в 1708 р. Причому, аргумент вірної служби царському трону, як засіб легітимації його особливих владних повноважень, у сприйнятті самого Лісовського є настільки потужним і переконливим, що він, навіть перебуваючи в будинку царського резидента в Україні стольника Ф.І. Протасьєва і за його присутності там, вважає за можливе дорікати уповноваженому царською владою російському капітану Хрипунову в тому, що він «розиск» чинить не правильно. Або ж через челядника Хрипунова запрошує останнього до себе в господу, аби там його «бранить

и безчестить всякою неподобною бранью», чинячи при цьому похвалки на кшталт: «увидиш де ты сам, что я тебе при окончании розыску учиню»⁶¹⁷.

Звертає на себе увагу також і факт перебирання челяддю новгород-сіверського сотника на себе певних статусних ознак прислуги «особливого» довіреного урядника царя в Україні. Подеколи це виливається в доволі комічні епізоди, як це було у випадку з челядником Савостям, котрий, «согласившись единомудушне» з іншими слугами сотника, «неправду в народ пронесли, будто сам пресветлейший монарх своего слугу ему Лисовскому во охранение здравия его дал». Хоч насправді з'ясувалось, що ніякого відношення до царської служби цей *особливий* Савостя не має, «же есть плут» і про своє життя «всем нехотя истинну исповедал»⁶¹⁸.

Утім, що характерно, незграбні намагання челяді Лисовського виділитись, підвестись над новгород-сіверською громадою, в дійсності якщо навіть і не мали під собою реального соціального підґрунтя, то принаймні значною мірою відображали поведінку свого патрона, що доволі переконливо й продемонструвала справа «придворного» музиканта сотника, котрий, вчинивши надзвичайно тяжкий злочин, що вартував покарання смертю, завдяки поблажливому ставленню до свої

⁶¹⁷ Цит. за: Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 51.

⁶¹⁸ ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 39.

персони з боку сотника Лісовського та його вельми своєрідним тлумаченням суті судочинства, відбувся відверто неадекватним, вкрай м'яким покаранням.

Інша проблема, яку не можна оминати увагою, сфокусована навколо питання спроможності вищої влади Гетьманату реагувати на ось такі прояви свавілля козацьких старшин по відношенню до своїх підвладних і нехтування ними розпорядженнями гетьманського проводу. Безперечно, сучасного читача не можуть не дивувати масштаби зловживань місцевих урядовців владою. Так само подив викликає й факт безкарності старшини-злочинця за скоєні ним службові проступки і тяжкі кримінальні й майнові злочини. Адже, попри надзвичайно велику кількість поданих проти Федора Лісовського позовів, очевидну серйозність висунутих йому обвинувачень, серед яких згадувались і «пьянство, забойство и воровство»⁶¹⁹, і «смертні, певні убійства, самовольное окалеченіе людское и безсовестное окривавленіе, всечаствні погибельніе перехвалки, злодейство»⁶²⁰, і заволодіння чужим майном, і богохульство, і двоєженство тощо, судового покарання Лісовського в судах Гетьманату так і не відбулося — в судочинстві козацької автономії все завершилося на етапі досудових процедур.

У контексті цього «здивування» виникає принаймні два питання. По-перше, в якій мірі такі порушення були справді унікальними в практиці козацького врядування в часи гетьманування Скоропадського, а в якій цілком органічно вписува-

⁶¹⁹ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 432.

⁶²⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. 200.

лись у звиклу парадигму владних відносин? І по-друге, як можна охарактеризувати ефективність гетьманської влади, якщо вона допускала ось такі прояви самовладдя представників нижчої ланки козацької владної ієрархії?

Стосовно першого питання, то тут джерела дають простір для якнайширшої амплітуди розходжень оціночних характеристик. Так, місцева громада чи не в один голос заявляла про не характерність поведінки свого старшини, котрий чинив так, як жоден з його попередників не чинив («чего раньше сотники не делали»). Натомість Лісовський, навпаки, навіть визнаючи протиправність своїх дій, намагався представити їх як цілком нормальну поведінку козацького старшого. Так, скажімо, сучасного читача не може не дивувати рефлексія свавільником над своїми проступками, які він в адресованому Петру I чолобитті характеризує як вповні «нормальні»: «Ежели я один в Малороссии, что в моем розыску явилось, чинил, а в других сотнях того не чиняют, о том да повели Ваше Царское Величество розыскать и ежели по розыску явится, что того в иных полках и сотнях не чиняют, и за то положит на меня штраф»⁶²¹. І, вочевидь, до певної міри він мав рацію. Принаймні приклади із зловживаннями сучасника Федора Лісовського — також сотника, але в Новомлинській сотні Ніжинського полку — Григорія Шишкевича, котрий, демонструючи свою відверту зневагу до інституту гетьманської влади, серед іншого вдавався до обзивання ясновельможного регіментаря «скурвиним сином», іншу вищу козацьку старшину «по матери бранил», а у своєму адмініструванні допускав і грубе фізичне насильство, і

⁶²¹ Цит. за: Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киев. Старина. — 1891. — Т. 35. — № 10. — С. 51.

гвалти, і навіть вбивства та богохульство⁶²², є цьому чи не найбільш переконливе, але далеко не єдине підтвердження.

Шукаючи ж відповідь на друге питання, а саме щодо ефективності/неефективності гетьманської влади, яка допускала появу такої значної кількості конфліктів у сфері адміністрування та яка не боролася з ними суворими судовими присудами, то в цьому зв'язку варто акцентувати увагу на декількох аспектах.

Насамперед тут важливо вже вкотре констатувати вплив зовнішнього чинника на процеси послаблення владних повноважень гетьманського проводу, що особливо виразно стало проявлятися вже після поразки виступу гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр. Гетьманування Івана Скоропадського в цьому сенсі стало чи не найбільш промовистою ілюстрацією як навальності російського наступу на прерогативи гетьманського уряду, так і зримості наслідків цього наступу. Відтак, і судове покарання козацького старшини, за спиною котрого стояли патрони з оточення російського монарха, було можливе лише з дозволу останнього.

Проте, думається, не лише в цій площині варто шукати відповідь на поставлене питання. Не варто легковажити й тією обставиною, що сприйняття злочину та покарання за його вчинення в ранньомодерну добу суттєво різнилося від того, що утвердилось у модерні часи. У цьому зв'язку вельми цікаво виглядають висновки, що їх сформулювала Наталя Старченко,

⁶²² ЦДДАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... 1708–1717 рр.; спр. 201: Розиск про сварку сотника Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорія Шишкевича зі священником Михайлом. 1716 р.; спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... 1717–1732 рр.; та ін.

аналізуючи культуру ворожості волинської шляхти, ритуали та сценарії волинських конфліктів другої половини XVI — початку XVII ст. Зокрема, в контексті нашої розмови важливою є теза дослідниці стосовно того, що в ранньомодерну добу «роботу суду варто аналізувати не за формальними критеріями його ефективності, а з урахуванням його особливих завдань у спільноті, що жила за власними законами», і вже той факт, що суд публічно маркував оскарженого як особу з ураженою честю, вельми багато значило для забезпечення суспільного спокою й справедливості поміж членами спільноти. Відтак, як одну зі специфічних функцій суду можна розглядати його функцію проведення процесуальних дій, що насправді скеровувались не на покарання винного, а на своєрідне підштовхування сторін до замирення, до полюбовного полагодження конфлікту⁶²³.

Звичайно ж логічно було б припустити, що культура ворожості, яка панувала в шляхетському соціумі Волині в другій половині XVI — початку XVII ст., могла суттєва різнитися з тими характеристиками, які були визначальними для козацького середовища Гетьманату початку XVIII ст. Проте власні спостереження за роботою полкових суддів Гетьманату дозволяють твердити про наявність у козацькому судочинстві чіткої тенденції до лібералізації судових присудів як його виразну специфічну ознаку, де м'який примус до полагодження конфлікту важив не менше аніж ґрунтований на законодавчих приписах суворий судовий приговор⁶²⁴.

⁶²³ *Старченко Н.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI — початок XVII століття). — К., 2014. — С. 462, 18.

⁶²⁴ Див.: *Горобець В.* Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної

Інша справа, що в якісно інших умовах, в реаліях інкорпораційного наступу уряду Петра I на автономію Гетьманату, в сприйнятті нової соціальної еліти змістове наповнення поняття символічного капіталу людини з добрим іменем зазнало суттєвих змін у порівнянні з часами розквіту шляхетської демократії в Речі Посполитій чи навіть побудови козацькою старшиною Гетьманату власної, козацької, «Речі Посполитої» на теренах, які вдалося відвоювати від тієї першої — польсько-литовської. Козацька старшина, на відміну від річпосполитських часів, де в явленнях шляхетського загалу чи не найбільшою цінністю було добре ім'я шляхтича, або ж часів розквіту козацької державності, де чи не найбільше для гонору козака важила його справна служба у Війську Запорозькому, в часи розгортання конфлікту Федора Лісовського з Іваном Скоропадським своєрідною індульгенцією на вчинення свавільних дій (у тому числі й тих, що йшли супроти козацьких традицій) розглядала вже згадану неодноразово «вірну службу цареві». Саме вона «служба» поволі відвойовує собі звання найвагомішого аргументу не лише в доведенні права здобути владу, а й нею несправедливо користатись. Хоч, зрозуміло, у сприйнятті широкого козацького загалу все ще широко побутують уявлення про іншу модель козацьких цінностей — модель, де воля товариства, потреба йому служити обраним саме для цього козацьким старшим, зберігають свою силу. І конфлікти поміж

історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 175–194; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009. — С. 229–258; Горобець В. Українське судочинство гетьманської доби: між буквою закону, милосердям і матеріальною вигодою // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 513–535.

призначеним Москвою козацьким старшиною, з формально не означеним, але за фактом визначеним особливим статусом, та козацьким товариством, що все ще намагається триматися за традиційні цінності, вочевидь, були неминучими.

У контексті останнього зауваження вельми цікавими виглядають й аргументи, що їх використовує Федір Лісовських для доведення незаконності земельних володінь своїх опонентів. Так само як і доводячи «законність» власного перебування на сотницькому уряді винятково аргументом своєї «вірної служби цареві» (навіть попри численні доведені в ході розслідувань його проступки й злочини), так і в риториці щодо правомочності позбавлення інших старшин і козаків маєтностей, для Лісовського вирішальним аргументом стає також тема політичної неблагонадійності чи сумнівної політичної благонадійності отримувачів цих маєтностей перед російським монархом. Відтак, він відмовляє в праві володіти селами і ґрунтами не лише «явному изменнику Пекалицькому», «знатному изменнику Григорію канцеляристу, которой бил в Орлика в Бендерах, из детства своего бил при нем» чи «новгородскому человеку Івану Холодовичу, который бил при Мазепе и при шведах»⁶²⁵, а й «господару ясневелмого гетмана Івану Даровському, который был жид, да перекрестился»⁶²⁶.

Справа Федора Лісовського також зайвий раз демонструє підпорядкованість становища православної Церкви та її ієрархів у Російській державі. Адже як ще інакше, як не дивною «симфонією» взаємин духовної і світської влади, можна пояснити і призначення нашого героя на протопопа Гадяцького —

⁶²⁵ ЦДІАУК. — Ф. 51, оп. 3, спр. 153а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его ... — Арк. 89 зв.

⁶²⁶ Там само. — Арк. 92 зв.

лише за те, що він прислужився якось там інтересам царя в ході воєнної кампанії, або ж його почесне «заслання» на хлібну посаду новгород-сіверського сотника після того, як він повністю скомпрометував себе служінням на гадяцькій протопопській кафедрі, де прославився і злочинами, і насильствами, і переступами моральних норм і навіть виявленим фактом двоєженства. Але, як скрушно зауважив ієрей з Переяслава, після того, як він цілком справедливо засудив дії Лісовського — «не треба тут много разсуждати, бо сами писма духовних и міських судов совершенно винним оного осуждают быти, и сам признается, же тайно и неправедно пошлюбил девицу и жил з нею мало не совокупне, а то великая и неподобная трудность», справу треба передати до «Сіятелнейшого Сенату всероссийского, то из духовним его делом до престолу Патріаршого» і вже там «оного з свидетелством певних и разсудят, и накажут явно»⁶²⁷. Але після цієї заяви переяславського митрополита, зробленої ще 1713 р., знадобилось аж дев'ять років, сповнених численних насильств і злочинів Лісовського, аби центральна влада таки «разсудила» і «наказала».

На сам же кінець хотілося б зауважити ще й таке. Намагаючись дошукатися істини в такому довготривалому конфлікті Федора Лісовського зі своїми сучасниками — передовсім гетьманом Іваном Скоропадським, а, крім того, полковниками, сотниками, отаманами, знатними і рядовими військовими товаришами, міськими урядниками та звичайними міща-

⁶²⁷ Там само. — Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках ... С 1715 года произвождение начатое. — Арк. 8 зв.

нами, посполитими, священиками і протопопами, офіцерами російської армії тощо — зайвий раз переконуюєшся в справедливості зауваження відомого італійського медієвіста, засновника мікроісторичного підходу в історичних дослідженнях Карло Гінзбурга, котрий наголошував на тому, що «бідність свідчень» є першою (хоч і не єдиною) перешкодою для успішності праці історика. І навіть у випадку з реконструкцією ученим картини світу «одного мірошника, котрий жив у XVI ст.», коли в розпорядженні дослідника були і матеріали двох судових процесів, і документи, що проливали світло на його господарську діяльність, і навіть власноручні записи героя та перелік прочитаних ним книг, як наголошував сам Гінзбург, «хотілося б знати про нього більше»⁶²⁸.

У випадку ж з нашим героєм — гадяцьким протопопом, а згодом новгород-сіверським сотником Федором Лісовським можемо оперувати лише доволі специфічними, а відтак, як уже неодноразово наголошувалось раніше, суперечливими матеріалами судових справ, скарг і позовів. Звичайно ж, частина вміщеної в них інформації, вочевидь, відображає суть здіяного Лісовським, а частина, допускаємо, може бути лише елементами відповідної риторики чи навіть цілеспрямованої дискредитації особи, котра, рясно порушуючи закон й усталені традицією норми поведінки, ще й не уникала можливостей гостро конфліктувати із «сильними світу» тогочасної України.

Отож, стверджувати, що аналіз цих вкрай суб'єктивних історичних свідчень, доповнений уявленнями, що походять з не менш суб'єктивної за своїм змістом історичної традиції представлення одіозного протопопа і сотника, дозволив відтворити образ Федора Лісовського *яким він був насправді*, було б і

⁶²⁸ Гинзбург К. Сыр и черви: Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. — М., 2000. — С. 31.

доволі самовпевнено, і науково некоректно. Дефіцит інформації, необхідної для більш-менш повної реконструкції «справи Лісовського», безперечно, створює передумови для насправді дослідницького конструювання. Причому, саме через брак джерел, поза дослідницькими реконструкціями-конструюваннями залишились не лише проблеми інтенцій головних героїв цих історій, а й навіть персоналії їхніх покровителів у Москві та Петербурзі, від настроїв котрих, власне, і залежав перебіг розвитку головної сюжетної лінії нашої розповіді — службової кар'єри, владного статусу і врешті свободи й самого фізичного існування Федора Лісовського.

Утім, щиро сподіваємось, що зібрані й проаналізовані в книзі матеріали, які проливають світло на локальний владний конфлікт, в епіцентрі котрого впродовж тривалого часу перебувала така доволі колоритна постать як Федір Лісовський, якщо й не дадуть вичерпних відповідей на питання щодо перипетій його звивистого життєвого шляху, то певною мірою все ж прислужаться завданню наближення до розуміння ширшого історичного контексту — взаємин влади і суспільства в часи існування Козацької держави, передовсім у сенсі субординації між різними рівнями і структурами влади в Гетьманаті, здатності реагувати на конфліктні ситуації всередині власного тіла, а також зовнішнього владного впливу на іманентні внутрішні процеси українського владного повсякдення. А саме ці питання при написанні книги й цікавили автора найбільше. Персональна ж історія Федора Лісовського, представлена у таких специфічних джерелах, якими, безперечно, є судові позови та різного роду чолобиття і скарги, сприймалася не стільки як предмет дослідження, скільки радше як об'єкт для збору інформації із значно ширшої проблематики.

Наукове видання

Горобець Віктор Миколайович

**Конфлікт і влада
в ранньомодерній Україні**

Сотник новгород-сіверський
проти гетьмана Війська Запорозького,
1715–1722

Відповідальний редактор
Академік НАН України *Валерій Смолій*

Комп'ютерна верстка
та оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 29.03.2016 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 16,7. Обл. вид. арк. 15,62.
Наклад 300 прим. Зам. 51. 2015.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.